

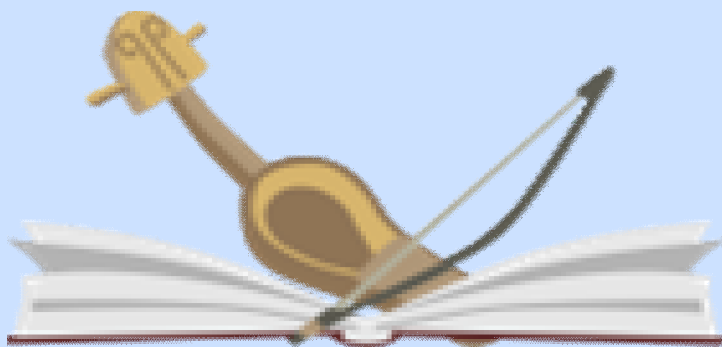
**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРИ**
илимий семинар

МАТЕРИАЛЛАРЫ

I КИТАП

Нөкис – 2019

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕЎ ИНСТИТУТЫ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ
ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРИ**

илимий семинар

МАТЕРИАЛЛАРЫ

I КИТАП

Нөкис
«Илим» – 2019

УОК: 4
КБК: 80
Қ-50

Қарақалпақ филологиясының мәселелери

Илимий семинар материаллары. I Китап. ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ Гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкис: «Илим», 2019. – 184 б.

Илимий топламда хәзирги күнде карақалпақ филологиясының әҳмийетли бағдарлары бойынша илимий-изертлеу жумысларын жүргизип атырған Республикамыз тилши, әдебияттаныўшы, фольклортаныўшы алымлары хәм изертлеушилериниң мақалалары киргизилген.

Топлам материалларынан филолог-қәнигелер, ана тили хәм әдебияты пәни оқытыўшылары, магистрлар, бакалавр бағдарындағы студентлер пайдаланыўы мүмкин.

РЕДКОЛОГИЯ

Альниязов А.И. (бас редактор)

Нажимов П.А. (жуўаплы редактор)

Хошниязов Ж.

Бекбергенова З.У.

Бекимбетов А.М

Пикир билдириўшилер:

ф.и.к., С.Матекеев

ф.и.ф.д. (PhD) Г.Мамбетова

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты Илимий кеңесиниң 2019-жыл 6-сентябрь күнги №9-санлы қарары менен тастыйықланған.

ISBN: 978-9943-374-88-1

© «Илим» баспасы-2019

БЕРДАҚТЫҢ ДӘСТАНЛАРЫНДАҒЫ ҚАХАРМАНЛЫҚ МОТИВЛЕР

Хошаниязов Ж.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Бердақ бабамыздың өлмес мийрасын пайда еткен тийкарғы дереклердің бири, халық аўызеки дөретпелери болып табылады. Себеби, Бердақ жасаған орталық ушын фольклорлық дөретпелер халқымыз арасында ең жийи қолланылатуғын миллий рухый мийрасларымыз сыпатында хызмет еткен. Әсиресе оғада кең көлемдеги дәстанлық сюжетлер, дәстанлық образлар, дәстанлық дөретий тәжирийбелери шайыр бабамыздың дүньяға көзқарасларын байытыўда, миллий қахарманларымыздың жаңадан жаңа образларын жаратыўда, ўақыяларды иретлестирий тәртибин меңгериўде ең утымлы тәжирийбе мектеби болған. Шайыр өзиниң «Ақмақ патша» дәстанында «Өткен күнлерге қарасам, билгенлерден хәм сорасам, Айтқан сөзлерин тыңласам, көп алапат болған екен» (178-б) деп өзине тәсир еткен өтмиш садаларына кумарлығын хәм олардың рухый қәдир қымбатын белгилейди. Тағы да ол сол дәстанда «Бир ғарры айтса әңгиме, ол сөз пайдалы кимге, деп тыңлап отырып хәмме, нәсийхатқа қойдым қулақ» (179-б) деген қатарлары менен ески халықлық түсиниклерден жаңа бахра алатуғынлығын хәм олардың өз заманласларына қандай мәп келтиретуғынлығын, халықлық нәсиятлардың барқулла зәрүрлигин тастыйықлайды. Хәттеки ол күнделикли турмыс шариятларында да «Ғарры кемпирлер қосылса, Бардым оған жақынласа» (179-б) деп өзиниң мағлыўмат кумар адам екенлигин, ең уллы рухый байлық халқымыздың ортасында жүргенлигин белгилейди. Оның биз сөз етип отырған мәселеге жақынлығын көрсететуғын тағы бир өзгешелиги ол атақлы бақсы да болған:

Сондадағы кейин қалмай,
Сайрадым мен талай-талай,
Әрман менен басты былғай,

Саз бенен ойнайды бармақ (180-б) деп ол өзиниң хәм халықлық шығармаларды ел арасында атқарып жүргенлигине силтеў жасайды. XIX әсирдің бақсысы болыў-бул көлемли дәстанларды билиў деген сөз. Ол дәўирдің бақсылары еки-үш намасы менен бақсы атағын ала алмайтуғынлығы хәммемизге белгили. Қандай жағдайда да Бердақ бабамыздың ири баслы шығармаларында халықлық дәстанларымызға тән болған қахарманлық мотивлер кеңнен орын алғанлығын белгилейтуғын дәлийллер көплеп ушырасады. Ол дәстанлық ўақыялардың желисинде, хәм раўажланыўына тәсир жасап отырған.

Бердақтың қахарманлық мазмундағы дөретпелерине «Ақмақ патша», «Ерназар бий», «Амангелди» дәстанлары киреди. Усылардың ишинде

«Ақмақ патша» дәстаны әдеуір көлемлі болып, ол қыялй ұақыларға қурылған. Ал қалған екеуі шайыр заманындағы тарийхый шахслар болып табылады. Бул дәстанлар усындай өзгешеликлерине қарамастан халық дәстанларында жийи ушырасатуғын қахарманлық мотивлерге оғада бай. Мәселен, «Ақмақ патша» дәстанының дүзилесиндеги ұақылар ағымының кем-кемнен раўажланып барыўы, бир қатар қахарманлық дәстанлардың композициялық өзгешеликлерин еслетеди. Хәр қандай дәстанның басланыўы кирисиўден, яғный сөз болайын деп атырған ұақыларға түсиник бериўден ибарат болады. Дым болмағанда ұақыя орны, қахарманлардың ата-теги, ұақыяның басланыўы сөз болады. Бердақ «Ақмақ патша» дәстанында усы усылды шебер пайдаланған хәм оны үш бөлимге ажыратып қолланған. Оның биринши бөлими заманға көз-қарасын, ишки кеширмелерин, екиншиси шайырдың өмир баянына тийисли гейпара мағлыўматларды хәм өзиниң жеке дөретиўшилиқ қаблийетлерин, үшіншиси, дәстанды баслаўдағы себеп болған жағдайлар хәм қандай шараятта, қанша ұақытта, ким ушын жазғанлығын баянлаў нәзерде тутылған. Бундай баслама орта әсирлерде Түрк әдебий дәстүринде қәлиплескен жазба дөретиўшилиқ усылдың критерияларының бири болғаны менен, олар хәм өз сағаларын халықлық дәстанлардан алғанлығын, Бердақ усы усылларды синтезлеў жолы менен пайдаланғанлығын бақлаўымыз мүмкин. Дәстан ұақыясының басында зулым патша хәм хәм оның зулымлығына қарсы күшлер турады. Патша өз халқының, елиниң сулыў қызларына өш, адамгершилиқ туйғыларынан жүда болған залым патша етип тәрийпленеди. Қахарманлық дәстанларда Тайшахан, Ақшахан, Суртайша хәм т.б. ел басқарған ханлар өз халқының мәплерине қарсы қахарманлар. Олар өзлериниң хәм өз дөгерегиниң пайдасын ғана ойлайды. Халықты хәм халық батырларын соның жолында пайдаланғысы келеди. «Ақмақ патша» дәстаны ұақыяларының раўажланыў басқышларын әмелге асырыўда шайыр «Балықшы ғарры хәм оның қызы ҳаққында»ғы тәрийплеўди өз орнында пайдаланған. Себеби, бул образлапр дәстан конфликтиниң туўылыўы ушын оғада зәрүрли дәстүрли халықлық усыллардың бири болып табылады. Залым патшаға қарсы орайлық күш усы образлардың тийкарында жүзеге келеди. Қахарманлық дәстанлардағы, ақиллы, зийрек, батыр қызлар образлары «Ақмақ патша» дәстанындағы Гүлимниң хәрекетлеринде де көринеди.

Шайырдың сүўретлеўи бойынша Гүлим «Шағылыстырылған ай хәм күнди, Жарық қылған қара түнди, Шашы қара жупқа додақ, Бели бир қысым ақ тамақ, узын бойлы хәм кең қушақ» дегенге сыяқлы сулыўды тәрийплеўдеги дәстанлық усыллардың тәсийрин сезиўимиз мүмкин.

«Ақмақ патша» дәстанында Гүлимниң хәм оның атасының түс көриў мотиви қахарманлық дәстанлардағы түс көриў эпизодлары менен сәйкес келеди. Қыздың түсинде оның мойнына жылан оратылады, әкесиниң түсинде қаршығасын биреў алып кетеди. Бул болажақ ұақыяны

болжайдағы эпикалық тәсіл. Жылан – зулымлық символы ал қаршыға перзент түсинигін билдиреді. Нәтижесінде түслері шынлыққа айланып екеуі де жәбірленеді. Түс көріп алдын болжайтуғын усыллар барлық қахарманлық дәстанлар үшін тән қублыс.

Гүлімнің қорықпас, ержүрек қыз екенлігі, өзінің ар намысын қорғауға таяр мәртлігі қарақалпақ қызларының характерлі белгілері болыуы менен бірге миллий қахарманлық дәстанларымыздағы сулыұ хәм батыр қызлар образларын еслетеді. Ол патшадан келген «жаушыларға» күшли қарсылық көрсетеді. Биринши келгенлері оннан қорқып изине қашып кетеді. Кейін оны жаллатлар алып кетеді Гүлімнің бул қарсылығы пүткіл қарсылыққа айланады.

Патшаның зулымлығы
Қарсы шыққанын өлтирди,
Табанларын тилдирди,
Үш ағашқа илдирди.

Адам өлди, қан төгилди,
Бийгүна геле кесилди,

Жипектей шашлар есилди - Дегендей қатарлар менен қахарманлық дәстанлар үшін тән болған сүүретлеулер арқалы сөз етиледі.

Қахарманлық дәстанлардың ең кең таралған дәстүрлері мотивлерінің бири ел басындағы қартайған ата-аналардың перзентсиз болыуы. Бул мотив «Ақмақ патша» дәстанында да пайдаланылған. Перзентсизлік темасы, жоқары күшлерден перзент тилеп уллы ямаса қызлы болыу эпизодлары жүдә кең таралған хәм бизің дәуиримизден бурынғы рухый мийрасларда пайдаланылған дүнья жүзлік әхмийеттегі көшпели сюжет сыпатында тән алынған.

Дәстандағы жәбірленген топарлардың өз-ара аұызбиршилигі миллий халықлық санамыздың бир жемиси. Олар удайы шыдамлы, турақлы рәуиште турақлы аұызбиршиликте болғаны үшін өз мақсетлерине ериседи. Залым патшаны жоқ қылыу нийетлерін иске асырады. Дәстан мазмұнына туұылған қызларды өлімнен қутқарыу үшін жер астына сарай салып хеш кимге көрсетпей сақлау ұақыялары синдирилген. Ал бул мотив бизге грек мифологиясынан бери белгили, географиялық өриси кең сюжетлер болып табылады. Бердақтың дүньялық көлемдегі ұақыяларды дәстанға енгизиуі оның излениуі, ойлау хәм пикирлеу қәбийлетінің жоқары дәрежеде болғанлығынан дерек береді.

Әдетте, халық дәстанларында қахарманның мақсетлерине ерисиуі үшін жәрдемши ғайры-тәбийи күшлер, пирлер пайғамбарлар, шопанлар хызмет етеді. «Ақмақ патша»дәстанында оның орнын Зәриу ийелеген. Азлап болса да Зәриудің образында усындай жәрдемши күшлердің тәсири барлығын сезиниуимиз мүмкин.

Шайырдың «Амангелди» дәстанында қарақалпақтардың Қоқан ханының талаптарына қарсы турыу мотиви тийкарғы орынды алған.

Қоқан ханы қарақалпақтардың жас қыздарын сарайға алып келип өзіне инам етіуін талап етеді. Асан бұл талапқа қарсы болып өз наразылығын билдиргенде оны дарға асып өлтіріуді бұйырады. Амангелди елдің батыры сыпатында ханнан Асанның кегін қайтарады. Бұл да қахарманлық дәстанлардың идеялық өзгешеліктері менен сыбайлас мотивлер сыпатында зулымлыққа қарсы гүресіу тұлғаларын халық санасында бекемлеу ұазыйпаларын өз мазмұнына сиңдирип алған дәретпе болып табылады. «Амангелди» дәстанында шайыр дәстанларда ушырасатуғын гиперболизмді шебер өзлестиргенлігі көринеді. «Ерназар бий» дәстанында Ерназардың Хиуа ханы тәрәпинен «ақ үйлі» болыуы, Хиуа ханының ләшкер басысы сыпатында қазақ ханлығына атланысы, ханның Ерназар бийді сарпайлауы, оның палұанлық өнері бойынша «Хәзирети Палуан» деген пикиринің барлығы, Ерназардың Зарлық ханды хан көтерип қарақалпақ ханлығын дүзиуі, Зарлық өлтірилип, ханлық ыдырап Ерназардың сатқын бийлері тәрәпинен набыт болыуы сөз етилген. Шайыр Ерназар хақында не айтса да, барқулла оны халық қахарманы сыпатында тәрийиплейді. Оны «Гөрүғлы бектей ер еди» деп қахарманлық дәстанларының белгилі батырларының аты менен қатар қояды.

Бердақ шайыр өзінің дәрәтиушилиқ өнерін қәлипләстириуді хәм рауажландыруда халықлық мотивлерден кең пайдаланған. Дәстанлардың құрлысы мәселесінде халықлық дәстүрий усыллар есапқа алынып, конфликтлик жағдайлардың избе-из кульминациялық шегине жетиу имканиятлары иске асырылған. Қахарманлардың образларын дәретин ушын халық дәстанларындағы образларға сәйкес келетуғын характерлерге сүйениу илажлары әмелге асырылған. Оның шығармаларының көркемлик өзгешеліклерине нәзер аударсақ та, онда халықлық сүүретлеу усылларының тәсийрин көре аламыз. Бұл өзгешеліклер Бердақтың қарақалпақ халқының уллы шайыры болып жетилисиуде ең жақсы мүмкиншилиқлер тууғызып бергенлігін аңлатады.

«ШЫРАҚ» ЭПОСЫ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА ШОПАНЛАР ОБРАЗЫ

Хошаниязов Ж.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

«Шырақ» эпосы идеялық жақтан «Тумарис» эпосының мазмұнын тәкирарлайды. Сырт ел басқыншыларына қарсы гүресіу ұақыялары тийкарында пайда болған бұл дәретпе бизге шекем толық халында жетпеген. Оның қысқаша мазмұны грек тарийхшысы Полиэнның (б.э.ш II әсир) «Әскерий хийлелер» атлы китабында баян етиледі. Ондағы сөз етилетуғын ұақыялар массагетлер менен Кирдің өлиминен кейин Иранға

хүкимиранлық еткен Ахменидлер шахларының бири Дарий I (521-484) араларындағы урыс ақыбетлерин сөз етеди.

Шах кәуиминиң тынышлығы хәм ғәрезсизлиги кәуип астында қалады. Жаўыз нийетли Дарий жақынласып қалған.(Омар,Сакефор, Осмирис) душпанға қарсы гүресийди режелестирип атырған ўақытта шопан Шырақ пайда болады. Ол душпанларды жеңий жолларын ойлаған. Бул реже шах кәуимлерин Дарийдиң қуллығы кәўпинен қутқарады. Душпанды қырғынға алып барады. Буның ушын Шырақ саналы түрде өзін қурбан қылыўы керек. Реже мақулланады. Шахлардың ғәзебине ушырағандай тақлетте, денеси тилким-тилким болған хәм кәўимлеслеринен өш алыў нийетинде Дарий әскерлерин «көшип кеткен» Шахлардың жолын 7 күн дегенде «кесип алдына шығыўшы жолға» баслайды.Шырақ душпанларын бийпаян шөл-қыябанға алып барады. Олардың ашлықтан хәм шөлден набыт болыўы анық. Жетинши күнинде Шахлардан дерек таба алмаған Дарийдиң әскер басысы Раносбат Шырақтың геллесин шаўып таслайды. Шырақ: «Мен жеңдим, жалғыз өзим пүтин баслы армияны жеңдим, жанажан кәўимим шақлар хәм ана топырағымның басына келген бәлени жоқ қылып, басқыншы Дарий ләшкерлерин қырғынға алып келдим, төрт тәрәптиң хәммеси жети күнлик жол, қәлеген тәрәпке кете берин. Бәрибир бәршеңизди ашлық хәм шөл жемирип набыт етеди. Мениң қаным болса усы жерге төгиледи» деп өлимди шадлық туйғылары менен күтип алады [3, - 54]. Эпостың қысқаша мазмұны усындай ерте дәўирлердеги урыс хийлелериниң бир түри сыпатында сақланып қалған. Шырақ массагетлердиң әпиўайы шопаны дәрежесинде турып өз елин сыртқы душпанлардан қорғаўға, сол иске жуўапкерли әскер басылардан кем хызмет етпейди. Қайта олардың есинде жоқ хийлелерди ойлап таўып, аўырын жеңиллетиўдиң илажларын ислейди. Бул орында массагетлердиң ең әпиўайы қатламынан шыққан адамларда елдиң тынышлығын сақлаў ушын жанын пидә ететуғын ҳақыйқый ўатанпәрўар азаматлар болы тәрбияланғанлығына терең итибар бериўимиз тийис. Усындай, елге садықлық идеясы қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы шопанлар образларынан да орын алған. «Қарақалпақ эпосында шопанлар ақыллы, ойлап тапқыш сыпатында сүүретленип, батырдың ең жақын жәрдемшиси, досты, оның гүресиниң актив қатнасыўшысы сыпатында көрсетиледи, олардың характериндеги хийлекерлик пенен жеңiske ерисиў дәстүри қарақалпақ эпосындағы, қарақалпақ фольклорындағы дәстүрлерден есапланады, ески массагет эпосы менен қарақалпақ эпосының қаналас екенлигин көрсетип турады» [4, -8] деп профессор Қ.Мақсетов анық белгилеп берген еди. «Алпамыс» дәстанындағы Әшим кәл (тазша) хәм Қултай образлары Шырақ образына дәл келмегени менен идеялық жақтан әдеўир уқсаслықларға ийе. Ең баслысы шопанлардың халық тәрәпинде болып, солардың сөзин сөйлеўи, ел исенген батырға қолынан келгенше жәрдем бериўи арқалы шопанлар

хақындағы түсиниклериниң генетикалық тамырласлығын сәулелендирийүинде болып табылады. Массagetлердиң дәуиринде шопанлар, елдиң тиришилик етиў имканиятларын өз қолларына ушлап турған белгили шарўа кәсип ийелери болған. Соның ушын да олар ҳәр тәреплеме хұрметке ылайық, ақыллы тапқыр, хийлекер адамлар дәрежесинде тәрийплениўи тәбийғый кублыс. Халық санасының шопанлық кәсипке бағдарланыўы, оны улығлаўы сол дәуирлердеги шарўашылық тараўының тийкарғы әҳмийетке ийе болғанлығынан дәрек береді.

Қарақалпақ халық дәстанларында шопанлардың белгили образлар дәрежесине көтерилюи де усындай жағдайларға байланыслы жүзеге келген.Әсиресе, «Алпамыс» дәстанындағы Қултай хәм Әшим образларында батырдың өз мақсетлерине ерисиў жолындағы хәректлери тийисли нәтийжелер менен жуўмақланыўын тәмийинлеўши факторлар сәулеленгенлиги айрықша әҳмийетли. Мәселен, Қултай Алпамыстың урыўлас бабасы болыўы менен бир қатарда оның жылқыларын бағатуғын жылқыманы. Алпамыс қалыңлығын излеп кетиўге атланар алдында ат таңлаўға жәрдем бериўши (бул образ гейпара дәстанларда батырды қурал жарак пенен тәмийинлеўши қахарман сыпатында да белгили Х.Ж) Қултай баба, Батыр Тайшаханның елинде жети жыл зинданда жатып, кейин душпанларынан кегин алып, өз елине қайтқанда ушыратқан биринши адамы, оның Алпамыс екенлигин таныған адам, оған өзи жоқтағы ел-халқының жағдайы, хәзирги болайын деп атырған келиншегиниң тойы хақында мағлыўматлар берген адам. Алпамыс басқаларға өзін танытпаў ушын өз келиншегиниң тойына Қултай келбетине енип барыўы да айрықша әҳмийетли. Бул бурын караматлы, ғайры күшлерге ийе болған шопан образының мифологиялық тамырларға тутаслығынан дәрек береді. Шопан жеңиске ерисетуғын халықлық идеяның мазмунының айырым белгилери зинданнан шығып душпанларынан кегин қайтаратуғынына көзи жетип өзиниң басын өлимге тигиўинде көринеди. Бул образда батырға көрсетилетуғын жәрдемши үлгилер усы сюжетте сақланған деп баҳалаў мүмкин.

«Алпамыс» дәстанында шопан образының екнши бир үлгиси Әшим кәлдиң хәрекетлери менен берилген. Ол қалмақтың елинде қолға түсип Тайшаханның қойын бағып жүрген қоңыратлы шопан.Алпамыстың зинданда жатқанын тосаттан билип қалып өзиниң батыр ағасының ең жақын ғамхоршысына айланады. Ол Алпамысты жети жыл даўамында азық-аўқат пенен тәмийинледи. Барқулла оның менен ақылласып, кеңесип ис алып барады. Алпамыстың соғып берген шыңқобызының намасына ханның қызын еликтирип батыр менен хан қызын ушырастырады.Алпамысқа ашық болып қалған Арзайым-зинданда жатырған батырдың тилеклерин орынлап оны зинданнан шығарыўдың хәрекетин илслейди. Алпамыс Арзайым тордан босатып жиберген

Байшубардың жәрдеминде зинданнан шығып душпанларынан өшин алады. Әшимди Тайшаханның орнына хан көтереди. Арзайымды оған хаяллыққа береді.Бул жағдайда шопан хан дәрежесіне шекем көтеріледі. Дәстандағы Әшим кәлге байланысly ұақыялар Қултай образынан әдеуір дәрежеде өзгешелікке ийе. Оның Шырақ образына да салыстырыу имканияты жоқ. Бирақ ол, батырды сол арқалы пүткіл қоңырат халқын азап-ақыреттен, қулшылықтан қутқаруға себепші болған образ. Усы көзқарастан биз оны шопанлар хаққындағы дәстүрге ылайық халықлық сюжетлердің бир қатарында тән аламыз. Әшим кәл менен Алпамыс ортасындағы эпизодлар дәстанның орта Азиялық версиясына басқасында – ушыраспайды дерлік. Соған қарай отырып бул образды М.В.Жирмунский түркий тиллес халқлардың фольклорына тән болған «тазша» образының дәстандағы сәулеленуі деп белгилейді хәм бул ұақыялар дәстанға тазадан енген соңғы қатлам деп бахалайды [2]. Хақыйкатында да Әшим де тазша образына байланысly болған юморлық сыпатлар орын алған.Ол талабы келісінкіремеген, ислеген затларын бүлдирип ала беретуғын күлкіли адамға ұқсайды. Бирақ ол «Қырық қыз» дәстанындағы Журын таздай жүдә әбигер,ойсыз, ақылсыз образ емес. Ол өз кемшилигин дүзетиуші өзіннің жақсы болуыын тәмийинлеуге умтылыушы қахарман.Әшим кәлге тийисли ұақыялар оның шопанлық хызметі арқалы рауажланып барады. Ол саналы түрде Алпамыстың ғамхоршысы сыпатында ески сюжетлердің жәмийетлик тәсири нәтийжесінде өзгеріске ушыраған, заманагөйлестирилген ұақыялық реаллыққа сәйкеслендирилген бир қатар традиформациялық басқышлардан өткен көриніслерден ибарат болып, шопанлар хаққындағы ерте дәуірлердеги түсиниклердің жаңғырығы дәрежесінде бахаланады.

Булардан тысқары қарақалпақ фольклорында шопанлар образын сәулелендиретуғын ертеклер, аңыз әпсаналарда кеңнен орын алған. Мәселен, «Аязхан шарығына бақ...» деген ушырма пикир дөгерегинегі халықлық түсиниклер елеге шекем мазмұнын жоғалтып үлгерген жоқ. Қарақалпақлар арасында сақланып қалған Аяз шопан ямаса Аяз қул хаққындағы аңызлар ерте дәуірдегі мифологиялық дөретпелердің жеміслерін еске түсіреді, хәм өзіннің көтеріңкі руұхтағы салмағы менен дараланып турады. Аңызда бир елдің патшасы өлип оның орнына Патша сайлау мәресімі (ески демократиялық дәстүрлердің ізлери Х.Ж) басланады. Оның ушын дәулет қусын ямаса бахыт қусын (қус культі) ушырып жиберіп, ол кимнің басына қонса сол патша болуы тийіс екен. Ушырылған дәулет қусы Аяз шопанның басына қонады. Нәтийжеде әпиуайы шопан патшалық дәрежеге жетіседі. Ол халқын әдил басқарып үлкен иззет-хүрметке еріседі.Бундай мәртебеге ерісиуінің себепшісі оның шарығы болады.Патша асынып-тасынып басқалардай менсинбей кетпеуі ушын шопан ұақтында тоздырған шарығын шығар есиктің жоқарысына илдирип қояды екен. Егер мабада кеулі көтерілип, өзін

умытып баратырғандай жағдай болса шарығына қарап, өткен күнлерін еске түсіріп, тәўбеге келип,пәсине қайтады екен. Соннан халық аўзында гейпара менменсип, көкиреги өсип кеткен адамларға қарап айтылатуғын «Аязхан шарығына бақ...» деген тәрбиялы сөз мийрас болып қалған. Аңыздың мазмұны бойынша ерте дәўирлерден киятырған кәсип-шопанлық өнериниң улығланыўы, атадан балаға мийрас болып қәлиплескен патшалық лаўазымның демократиялық жол менен шешилиўи, қусларға исеним, адамларды әпиўайылыққа, салдамлылыққа шақырыўшы үгит-нәсиятлар узақ дәўирлер даўамында ата-бабаларымыздың сана-сезимлеринен орын алған туйғыларын анық сезиниўимиз мүмкин. Массаетлер эпосы «Шырақ» та шопан халқын өзиниң басын тигип апатшылықтан қутқарған болса Аяз ақыллылығы, сабырлылығы менен халқын абаданшылыққа баслайды. Бул еки образда да шопанлар өз халқының исенимлерин ақлап шығады. Демек, халқымыз санасындағы шопанлар ҳаққындағы түсиниклер олардың кәсиплик мәртебесине ылайық шешимлер менен байытылып, ерте дәўирлик образлардың даўамы сыпатында баҳаланады.Аяздың адамгершилик кәсийетлерине байланыслы оның аўыз еки вариантынан тысқары тарийхый мазмундағы аңызларда орын алған. Ол да Аяз қул сыпатында баян етиледі. Ол Байсын халқының ханы болған. Өзи бурын қул болыўына қарамастан ақыллылығы, парасатлылығы, әдиллиги арқасында Қырық қыз қорғанында қырық кәнизеге менен жасап атырған патшаның қызының қолын сүйиўге миясар болған хәм Байсын халқына хан болыў дәрежесине ерискен. Бирақ көп узамай ол хан болған елдиң дәрьясы қурып, суў ақпай қалады. Аязхан Байсын елин баслап Хорезм елине көшип келеди [1, -122]. Бул аңыз тарийхый, ҳақыйқатлық пенен сәйкес келеди. Әмиўдәрьяның бағдарын өзгертп турыў жағдайлары тарийхшыларымыз тәрәпинен бир неше мәртебе тастыйықланған. Дәрьяның ең соңғы өзгериўи XVI әсирге туўра келеди.Әмиўдәрья менен Сырдәрья биригип Лаузан, Гөне Үргенч арқалы Үстиртти етеклеп Каспий теңизине куйған. Соң ески аңғарына қайтып, Арал теңизине қуя баслаған. Аңызда Арал теңизиниң пайда болыўы (ямаса қайта тиклениўи), суўсыз қалған ески дәрьяның жағасына орналасқан елатлықлардың қоныс өзгertiў жағдайлары, Қубла Арал бойларында Мәмлекетлик бирликлердиң пайда болыў сыяқлы бир қатар тарийхый ўақыялар сөз етиледі. Булардың басым бөлеги орта әсирлерге тийисли тарийхый кеширмелер. Ал енди Аяздың өзи болған адам ба ямаса эпикалық қаҳарман ба бул жағы еле шешилген мәселе емес. Бирақ, Аяздың шопан ямаса қул болғанлығы хәм соң патша дәрежесине көтерилиўи туўралы эпикалық тарийхый мағлыўматлардың турақлы түрде сақланыўы оның тарийхый шахс екенлигине силтеме береді. Массаетлер эпосы «Шырақ» та шопан-ел қорғаўшы қаҳарман дәрежесине көтерилсе, Аяз хан ҳаққындағы аңызларда төменги қатлам уәкиллеринен шыққан шопан-патшаның ямаса қул-патшның ел басқарыўдағы әдилликти үстем қойыў

пазыйлетлери айрықша көзге тасланып, бул еки образда да халқымыздың санасынан орын алған арзыў-әрманлары, тилеклери, мурат-мақсетлери, дүньяға көзқараслары жәмлескен.

Қарақалпақ халық ертеклеринде шопанлар образын унамлы тәрийплениди. Көбинесе оларда шопанларақыллы, тапқыр өз алдыларына қойған мақсетлерине ерисип отыратуғын, алдындағы барлық тосқынлықларды жеңиўши қахарманлар сыпатында сәўлеленеди мәселен «Гүлзәмде» жетим қалған үш баланың генжеси өз туўысқан ағаларынан көп азап көреді. Ол қыйналып жүргенде пери қызға үйлениўге миясар болады. Пери қызға сол елдің патшасы ашық болып шопанды алыс қайтпас сапарларға жумсайды. Бул сынақлардан шопан аман өтип, патшаның барлық тапсырмаларын орынлап, туўысқан ағаларын да үйлендирип мурат-мақсетине жетеди. (Қарақалпақ халық ертеклери 1977, 59-66 бетлер) Усындай сюжет «Асан Генже» ертегинде де көзге тасланады. Асан Генже (бурынғы шопан) Мысқал пери деген патшаның қызына ашық болып, Мысқал периниң жәрдемінде патшаның қойған барлық шәртлерин орынлайды. Мурат–мақсетлерине жетисип Мысқал пери ағалары менен бирликте бахытлы өмир кеширеди. ((Қарақалпақ халық ертеклери 1977-ж, 137-147-б) «Байлардан ҳақысысын алған бала» ертегинде шопан бала оның ҳақысын бермеген төрт ағайинлиден қалай етип пайын алғанлығы сөз етиледі. Ол өзиниң қыялы менен ойласып, ағайинли туўысқан байларды бир нешше мәртебе алдаўға ериседи хәм ақыр соңында үш жүз мың тилланы өндирип алып, байларды дарға астырады. Бул ертекте де шопанның ақыллылығы, тапқырлығы, дилўарлығы дараланып турады. «Жалғыз қойлы шопан хәм саўдагер» ертегинде байдың берген жалғыз қойын қасқыр жеп кетеди. Шопан оның терисин алып бир саўдагерден пуллап келиўге берип жибереди. Бунда «Кисиниң берген аманатына қыянет етпе» деген халықлық түсиник үстемлик етеди. Шопан исенимшил, ҳақгөй, ҳадал, образда сүўретленип бир териниң себеби менен байып кетеди. «Билгиш шопан» ертегинде хорлық көрген, жәбирленген адамларға жақсылық етиў, ел мәпин ойлаў сыяқлы идеялар халықлық усылда сөз етиледі. (Қарақалпақ халық ертеклери 1977, 310-314-бб.).

Қарақалпақ халық ертеклериндеги шопанлар образының тийкарғы типологиялық белгилери олардың терең адамгершиликли жақсылық ушын гүресийўши, өзи менен бирге ел халқының арын-арлаўшы, оларға азатлық, кегин алып бериўши қахарманлар болып қәлиплескен. Шопанлардың ақыллы тапқыр болыўы ушын көбинесе олардың хаяллары ямаса үйлендирген қызлары жәрдем берип отыратуғынлығы миллий халықлық сананың бир жемиси деп есаплаўымыз тийис. Қахарманлардың өз мақсетлерине ерисиў жолларындағы машақатлы сапарлары, жумбақлы дүньяның тилсимли сырларын табыўдағы ҳәрекетлери хаял-қызлардың ақылы, силтемелери, мәсләхәтлери менен иске асып отырады. Бул жағдай

ата-бабаларымыздың тарихый турмысындағы хаял-қызларға болған көз-қарастарының анағұрлым дәрежеде айрықша болғанлығын тағы бір мәртебе тастыйықлайды хәм оның узақ өтмиштен бери қарай жәмийетлик түс алып киятырғанлығын сыпатлайды. Массажетлердің «Шырақ»эпосы түркий халықлардың әсиресе, қарақалпақ халқының фольклорында шопанлар образын бир қәлипке түсирийге хәм байытып барыўға үлкен тәсир жасаған дәретпе болып табылады. Әлбетте, ўақыялардың толық емеслиги, тек оның ишинен әскерий хийлелерге тийисли сюжеттиң алынып бизге шекем жетип келиўи қарақалпақ фольклорындағы шопанлар образын барынша үйрениўде бир қанша қыйыншылықлар туўғызады. Бирақ, қандай дәрежеде болса да, шопанлар образындағы турақлылық, олардың халық сүйген қаҳарманлар болып тәрийиплениўи бурыннан киятырған ески дәретиўшилик дәстүрдің нәтийжелери екенлигине екилениўге болмайды. «Шырақ» массажетлер эпосы дәрежесинде бизиң эрамыздағы бурынғы дәўирлердеги қарақалпақ халқының этникалық қурамын пайда еткен қәўимлердің мәдений-жәмийетлик турмысынан баҳалы мағлыўматлар беретуғын ҳасыл руўхый мийрас болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбаулов О. Аязхан аңызының тарихқа қатнасы. // «Әмиўдәрья» журналы 1971. №10. – Б. 122.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л. «Наука» 1974. – С. 344.
3. Маллаев.Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент «Ўқитувчи» нашрияти, 1965. – Б. 54.
4. Мақсетов Қ.М. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 1989. – Б. 8.

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ ТАРИЙХЫНАН (1960-1980-жыллардағы илимий изертлеўлер мысалында)

Бекбергенова З.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Қарақалпақ классикалық әдебиятымыздың көрнекли ўәкиллериниң бири Бердақ Ғарғабай улының өмири хәм дәретиўшилиги бойынша мағлыўматлар менен илимий изертлеўлер өткен ХХ әсирдің 30-жылларынан баслап қолға алынғанлығы белгили. 1960-80-жылларға келип қолда бар материалларға, шайырдың баспадан шыққан топламларына байланысly күнделикли газета-журнал бетлеринде белгили илимпазларымыз тәрәпинен дәстиярлы сын пикирлер айтыла баслады.

Бердақ шайырдың өмири хәм дәретиўшилиги бойынша белгили илимпаз Айдар Муртазаевтың 1967-жылы ӨзРИАҚБ «Хабаршысы»

журналының №2-санында «Ақмақ патша» ны тереңірек үйреніуі ғаққында ғейпара ойлар» атамасындағы мақаласы басылып шықты. Автор бул мақаласында «Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанының кириспесиндеги «Бир қыссаны оқығанда» деген бир қатары дәстанды үйреніушілерди терең ойландырады, ол изертлеушіни «Ақмақ патша»ның мазмунын хәр қыйлы қыссалардың мазмуны менен салыстырыуға мәжбүрлейди» – деп жазады хәм бул шығарманы изертлеушілердин айырымлары «Маликая-Дилара» десе, екинши биреулері «Маликая-Зухра» ға уқсатады. Изертлеуші А.Муртазаев: «Бирақ мына жағдайды айрықша есапқа алыуға туура келеди. Дәстанның идеялық бағыты жүдә өткир, ол бай-феодалларды хәм олардың ең жокарғы тиреги – Ақмақ патшаны адамшылық қатардан шығарып таслау шегине дейин әшкара кылады» (88-бет),-деп жазады. Изертлеуші шайырдың «Ақмақ патша» ның прологинде бул дәстанды жазыуда талай бәлелердин тап болып, душпанлардың қамашауында жасырынып жүрип жазғанын, сақлық ислегенин дәстан текстлеринен алынған мысаллар менен дәлиллеген» (89-бет). Изертлеуші А.Муртазаевтың ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналының 1967-жыл, №3-4-санында «Ақмақ патша» ның басқа тиллерге аударылыу жағдайы ғаққында атамасындағы мақаласы жәрияланды. Мақалада Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны үш мың қатардан асламырақ болса, рус тилине бир мың бес жүз қатардан асламырағы (Н.Гребиев), өзбек (Миртемир) хәм түркмен (Қ.Сейитмырадов) тиллерине мың қатардан сәл көбиреги аударылғанлығы, усы аудармалардың сапасы хәм басқа тиллерге түп нускасының өзгериске ушырап аударылыуы ғаққында сөз етиледі. Егерде қарақалпақша нускасында ел арасынан қыз излетип жиберилген патшаның жаушы-жәллатларының Гүлим тәрәпинен дәслепки мәрте қатты қарсылыққа ушырап қайтып кетиуі, екинши мәрте келип зорлық пенен патша сарайына алып келиниуі сүүретленсе, өзбекше хәм түркменше аудармасында Гүлим патшадан келгенлер менен азырақ қарсыласады да, тутқын болып қолға түседі. Және де, Гүлимнің тутқынға түспей атырып әкеси менен диалоглары тутқынға түскеннен соң сөйлескени етип бериледи» (131-бет) – деп жазады. Және де, өзбекше хәм түркменше аудармаларда дәстандағы қосық куплетлериниң соңындағылардың алдына, алдындағыларының соңына көширип берилиуі, дәстанның айырым сюжет хәм конфликтлер тәртибиниң бузылып, уақыя хәм мазмунның араластырылып жиберилиуі бас қахарман Гүлимнің образының унамлы етип жасаудағы әхмийетли фактлерден оқыушылардың бийхабар қалыуына алып келгенлигин аудармашылардың кемшилиги сыпатында айта отырып, айырым орынларда қарақалпақшасынан да сулыу мәнили шыққан қатарлардың аз емеслигин жетискенлиги сыпатында үш тилдеги қосық қатарларынан мысаллар келтирип, көрсетип өтеди. Соның менен бирге Бердақтың аты аталған шығармасында троплардан, идиомалық мәнили сөзлерден образ жасауда,

ўақия-хәдийселерди баянлаўда шебер пайдаланылған қатарларының түркменше аўдармасында хәлсиз берилип, мәниси жүдә әпиўайыластырылып жиберилгенин тийисли жерлеринде орынлы атап өтеди. Мақала авторы дәстан ўақияларының аўдарма жәрдеминде екинши бир халыққа таныстырылып, жеткерип берилиўи дәстанды, оның авторын хәм оны аўдарыўшыларды даңққа бөлейтуғынлығы сөзсиз екенлигин, «Бирақ, тилекке қарсы, бизиң тилимизге ең жақын болған өзбек, түркмен тиллерине бул әжайып дәрәтпениң жүдә қысқартылып аўдарылыўы менен турмай, онда жоқарыдағыдай кемшиликлердиң ушырасыўы, тек бизди қыйландырып қоймастан, хәммени ойландырыўға тийис» (133-бет), –деген пикирлерге келеди. Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанының көлеми жағынан көбиреги рус тилине аўдарылған болса, тилекке қарсы автор бул аўдарманың да кеўилдегидей, түп нұсқаның мазмун-мәнисин сақлап аўдарылмастан, әпиўайыласып кеткенлигин өкинишли түрде атап өткен. «Әмиўдәрәя» журналының 1967-жыл №1-санында А. Муртазаевтың «Бердақ творчествосы хәм оның дүньяға көзқарасы деген мәселеге» атамасындағы мақаласы жәрияланды. Автор бул мақаласында Бердақтың дәрәтиўшилигин үйренип, оның дүньяға болған көзқарасын дурыс түсинип бағалап, жуўмақлар шығарыўда илимпазларымыз М.Нурмухамедов, И.Сағитовлар көплеген мийнет еткенлигин тийисли орынларда дурыс атап өтеди. Филология илимлериниң докторы М.Нурмухамедов тәрәпинен 1954-жылы «Бердақ туўралы жаңа мағлыўматлар» деген мақалада Бердақ туўралы оғада дурыс жуўмақ шығарылған», – деп жазады изертлеўши А.Муртазаев өз мақаласында (107-бет). «Әмиўдәрәя» журналының 1968-жыл, №4-санында белгили илимпаз И.Сағитовтың «Әдебий мийрасларымыз ҳаққында» деген атамдағы илимий мақаласы басылып шықты. Мақала авторы әдебий мийрасларымыздың төркинлери халық аўызеки дәрәтиўшилигиндеги майда жанрлардан баслап халық дәстанларына келип тутасататуғынын, бул мийрасларымызды халық арасынан жыйнаўда хәм жазып алыўда хәм изертлеўде жергиликли хәм сырт ел алымларының өткен ХХ әсирдиң 1930-жылларынан баслап 1960-жылларға шекем үзликсиз түрде жумыс алып барылып, бүгинги күнге жетип келгенлигин, әсиресе қарақалпақ классикалық әдебиятының көрнекли ўәкиллери болған Жийен Аманлық улы, Күнхожа Ибрайым улы, Бердақ Ғарғабай улы, Әжинияз Қосыбай улы, Өтеш Алшынбай улы, Омар Сүйирбек улының қосықлары менен поэмаларының халық арасынан жыйнап алынғанлығын, бул шығармалардың көпшилиги халық арасында сақланып киятырған көширме қол жазбалар түринде табылған болса, бирқаншалары халық арасында сол шығармаларды ядында сақлап киятырған қатықулақ адамлардың аўзынан жазып алынғанлығын атап өткен (124-бет). Илимпаздың бул мақаласының басылып шыққан дәўирин есапқа алып өтетуғын болсақ, мақаладағы: «Бердақ, Әжинияз, Күнхожа сыяқлы ең ири

классик шайырлардың өмирлери хәм творчествосы да еле де үстиртин изертленген. Ал, олардың творчествосы бойынша айырым проблемалық мәселелер, мысалы, олардың жәмийетлик-сиясий көзкараслары, әдебий творчестволық методы, стили, тили ҳаққындағы мәселелер хәм т.б. еле терең изертленбей киятыр» (125-бет), – деген пикирлери классикалық әдебиятымыздың ўәкиллериниң шығармаларын еле де терең изертлеўлерди дурыс ортаға қойыўы менен сол дәўир ушын да бүгинги күни де қунын жоғалтпайтуғын әҳмийетли пикирлер есапланады. Және де, автор әдебий мийрасларымызды изертлеўлердиң рус тилинде жазылыўының оғада аз екенлигин, ал бизин қарақалпақ фольклоры менен жазба әдебият шығармаларын бурынғы аўқам көлеминдеги кең оқыўшылар қәўимине жеткерилиўи ушын рус тилинде жәрияланыўы кереклигин, сондай-ақ, қарақалпақ фольклоры менен жазба әдебият шығармаларының ең жақсы үлгилерин рус тилине аўдарып бастырып шығарыў кереклигин қайта-қайта атап өтеди. Және де, Бердақ шығармаларының рус тилинде басылып шыққан аўдармаларында (Н.Гребнев хәм т.б.) көп кемшиликлердиң бар екенлигин, бул аўдармалар еркин аўдарылып, түп-нускаға сәйкес келмейтуғынын тийисли орынларда дурыс атап өтеди. Илимпаз әдебий мийрасларымызды изертлеў жумысының сапасын арттырыў, олардың теориялық дәрежесин анағурлым жоқары көтериў лазым екенлигин, бурын көплеген илимий изертлеўлерде қурғақ баянлаў, тек ғана шығарманың мазмунын қайталай бериў усылынан қутылып, енди тийисли теориялық жуўмақлар шығаратуғын, конкрет проблемалық мәселелерди шешетуғын ҳақыйқый терең изертлеўлер дәрететуғын ўақыт жеткенлигин ескертип өтеди. ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналының 1968-жыл, №1-санында В.Нажимованың «О гражданственности лирики Бердаха» деген атамадағы мақаласы жәрияланды. Автор бул мақаласында шайырдың лирикалық шығармаларының көпшилиги дерлик, мысалы, «Халық ушын», «Жақсырақ», «Балам», «Надан болма» қосықлары идея-тематикасы, тәлим-тәрбиялық әҳмийети менен бүгинги күни де өз қунын жоғалтпайтуғын баҳалы шығармалар екенлигин, бул шығармаларды белгили илимпаз И.Сағитов сиясий (политический) хәм азаматлық (гражданской) лириканың үлгиси сыпатында қарағанлығын атап өтеди. Мақала авторы да шайырдың аты аталған лирикалық қосықлары менен бирге шайырдың «Салық» хәм кең көлемли «Болған емес» қосықларының идея-тематикасын халықтың хәм Бердақтың өмиринен ажыратып алып караў мүмкин емеслигин мысаллардың жәрдемінде талқылап анализлеген хәм шайырдың бул қосықларынан шығатуғын жуўмақты демократиялық ой-пикирлерге қурылған азаматлық лириканың шебер үлгилери хәм мийнеткеш халықтың программасы сыпатында қарастырады» (60-бет). Автор пикирлерин еле де терең тастыйықлаў ушын Бердақ жасаған дәўирдиң тарийхы бойынша илимий хәм әдебий изертлеўлер алып барған

белгили изертлеушілердің пикирлерінен мысаллар келтіріп дәлилдеп, Бердақтан алдын жасаған Жийен Аманлық ұлының «Посқан ел» поэмасы менен салыстырмалы таллаулар жасаған.

Бердақ шайырдың шығармаларында педагогикалық хәм психологиялық көзқараслар белгили илимпаз Ө.Әлеуов тәрәпинен арнаулы үйренілди. «Әмиўдәрәя» журналының 1973-жылғы №9-санында Ө.Әлеуовтың «Бердақтың психологиялық көзқараслары» деген мақаласы жәрияланды. Автор «Бердақтың творчествосында психологиялық ойлардың пайда болыуында адамтаныу идеясы жатады» (125-бет), – деп жазады. Шайырдың психологиялық ой-пикирлерин «Мегзер», «Билгейсиз», «Халық ушын», «Надан болма», «Әмирим», «Излер едим», «Қашан рәхатленедурсаң» җ.т.б. қосықлары менен бирге «Ақмақ патша» дәстаны тийкарында анализлеген. Автор бул мақаласынан соң “Әмиўдәрәя” журналының 1974-жыл, №12-санында «Бердақтың эстетикалық көзқараслары» атамасындағы мақаласын жәриялады. Мақала авторы Бердақ шайырдың 1950-жылы Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы тәрәпинен басылып шыққан топламындағы «Халық ушын», «Болған емес» җ.т.б. қосықлары менен бирге «Ақмақ патша» дәстанынан алынған текстлердің тийкарында шайырдың эстетикалық көзқарасларына баһа береді. Ө.Әлеуов «Бердақ – шайыр хәм ағартыушы» мақаласында да («Әмиўдәрәя» журналы, №1, 1977) Бердақты XIX әсирдің екінши ярымында өзинің жәмийетлик-экономикалық тәсирлери менен сиясий-жәмийетлик хәм философиялық ойлары тарийхында ағартыушылықты пайда еткен жаңа басқыш болғанлығын, Абай, Ахмед Даныш, Мухимий, Фурхат сыяқлы Бердақтың заманлас шайырлары бул ўақытлары ағартыушылық әдебиятлардың Орта Азиядағы ири ўәкиллери сыпатында танылғанлығын, усындай талант ийелери менен бир қатарда Бердақты да ағартыушы шайыр деп тән алыуымызға ҳақылы екенлигимизди дурыс атап көрсетеди» (117-бет). Автор мақалада философия илиминің докторы Х.П.Вахидов, академик И.М. Муминовтың ағартыушылық ҳақкындағы пикирлерине сүйене отырып Бердақты Абай җ.т.б. тең қояды. Шайырдың «Ақмақ патша» (1877), «Шежире» (1895), «Қызыма нәсият», «Келин» җ.т.б. қосықларының демократиялық, гуманистлик идеяларды терең ийелегенлигин мысаллардың жәрдеминде анализлеген. Автор Бердақтың ағартыушылық ой-пикирлери ҳақкында сөз еткенде академик М.Нурмухамедовтың «Бердақтың социаллық-сиясий көзқарасларының идеялық жақтан өсиўине белгили дәрежеде Россия менен қарақалпақлардың сиясий хәм мәдений байланыслар нәтийжесинде пайда болған барлық прогрессив ўақыялар тәсир етпеўи мүмкин емес еди» (М.Нурмухамедов. «Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири», Н-ҚҚМБ, 1956, 9-бет), - деген пикирлерди басшылыққа алады (119-бет). Мақала авторы Бердақтың 1950-жылы ҚҚМБ тәрәпинен басылып шыққан «Таңлаўлы шығармалары» нан

мысаллар келтирип ағартыўшылық идеяларын «Заманда», «Излер едим», «Пана бер», «Ким айтар», «Әрманың не» х.т.б. қосықлары мысалында анализлеген хәм Бердақтың ағартыўшылық пикирлери шығармаларындағы барлық тематикада өз сәўлелениўин тапқан» (121-бет) – деп жазады.

Сондай-ақ, Бердақтың лирикалық қосықлары менен бирге кең көлемли эпикалық шығармалары ҳаққында да белгили илимпазларымыз тәрәпинен баспа сөзде илимий пикирлер билдириле баслады. «Әмиўдәрья» журналының 1977-жыл, №5-санында Хүснитдин Ҳамидовтың «Бердақтың «Шежире» шығармасының нусқалары» деген мақаласы жәрияланды. Автор бул мақаласында Бердақтың «Шежире» шығармасының төрт вариантының халық арасынан табылғанлығын олар төмендегише: 1) Бердақтың «Шежире» шығармасының Қоңырат нусқасы; 2) Аяпберген Муўса улының көшириўиндеги Бердақтың «Шежиресиниң нусқасы»; 3) Бердақтың «Шежире» шығармасының Халқабад нусқасы; 4) Бердақтың «Шежире» синиң Шымбай нусқалары ҳаққында пикир жүритеди.

Әлбетте, классик шайырларымыздың өмири хәм дәретиўшилиги ҳаққындағы жаңа илимий мағлыўматларды халыққа таныстырыўда «Әмиўдәрья» журналының әҳмийети айрықша болды. 1977-жылғы усы журналдың №9-санында белгили илимпаз Б.Қурбанбаевтың «Бердақ хәм өзбек әдебияты байланысының гейпара мәселелери ҳаққында» деген атамадағы мақаласы жарқ көрди. Бердақтың Наўайы шығармаларынан илҳамланыўын, сондай-ақ, шайыр шығармаларының XIX әсирдин екинши ярымында жасаған Камил Хорезмий Мырза, Муқимий, Фурқат, Баяний сыяқлы шайырлардың шығармалары менен үнлес екенлигин мысаллардың жәрдеминде салыстырып дәлиллеген.

«Әмиўдәрья» журналының 1977-жыл, №12-санында М.Нурмухамедовтың «Бердақ қарақалпақ халқының уллы шайыры», И.Сағитовтың «Шайырлардың данасы» мақалалары басылып шықты. Академик М.Нурмухамедов жоқарыда аты аталған мақаласында «Пушкин – рус халқы, Шевченко – украин халқы, Руставели – грузин халқы, Наўайы – өзбек халқы, Абай – қазақ халқы, Мақтумкулы – түркмен халықлары ушын қандай қәдирли болса, Бердақта қарақалпақ халқы ушын сондай қәдирли. Бердақ – қарақалпақ классикалық әдебиятының шыңы», – деген баҳалы пикирлерин билдиреди.

Бердақ бойынша кең көлемли илимий изертлеўлер алып барған илимпаз И.Сағитовтың илимий мақалалары да усы журналдың бетлеринде избе-из түрде жәрияланып отырды. Журналдың 1978-жыл, №10-санында Исмайыл Сағитовтың «Бердақ творчествосының ең бийик шыңы» деген атамадағы мақаласы жәрияланды. Автор бул мақаласында «Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны өзиниң көлеми, идеялық хәм көркемлик баҳалылығы жағынан шайырдың творчествосының ең бийик шыңы», – деп баҳалайды.

Автор бул мақаласында Бердақтың «Ақмақ патша» шығармасының 1930-жылы халық арасынан жазып алынып, бүгінгі күні ӨзРИАҚҚбөлими қол жазбалар фондында сақланып, усы дәстан тексти биринши рет 1940-жылы Төрткул қаласында шыққан «Қарақалпақ халық творчествосы» деген топламда басылып шыққан болса, оннан соң 1941, 1950, 1956-жыллардағы топламларында басылғанлығын атап өтеди. 1977-жылы Шымбай қаласында турыўшы Узақ Рахметуллаев Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанының жаңа вариантын Жазыўшылар аўқамына әкелип тапсырды. Дәстанның бул варианты бурынғысына қарағанда бирқанша ықшамлап қысқартылған. Айырым қосық қатарларында, сөзлеринде айырмашылықлар бар. У.Рахметуллаевтың билдириўи бойынша дәстанның бул вариантын атақлы қарақалпақ жыраўы Абдирасули (Кәлбала)ден жазып алған. Абдирасули жыраў «жас ўақтында Бердаққа шәкирт болып жүрип, шайырдың өз аўзынан ядлап алған хәм өмир бойынша той-мерекелерде усы дәстанды жырлап жүрген», - деп жазады. Бул жағлай дәстанның халық арасында жазба нуска түринде сақланып, оның қолдан қолға көширилип келгенлигинен дәрек береди.

Және де, аты аталған автор тәрәпинен «Әмиўдәрья» журналының 1979-жыл №9-санында «Бердақтың лирикасы туўралы» деген атамадағы мақаласы басылып шықты. Мақалада автор Бердақтың сиясий лирикалары ҳаққында сөз етеди. «Бердақ шығармаларының жыллар бойы халықтың тилинде киятырғанының себеби, оның поэзиясының терең ойшыллығы менен жоқары көркемлик формасында халықтың тилек-әрманларына жуўап беретуғын прогрессив гуманистлик идеясында деп билиў керек» (107-бет), – деп жазады. Автор Бердақтың 1956-жылғы топламындағы «Халық ушын», «Жақсырақ», Бул қосықлардағы дидактикалық элементлер, яғный үгит-нәсият беретуғын ибратлы сөзлер, шайырдың афоризмлик қатарлары бар екенлигине айрықша итибар қаратады. «Болған емес» қосығының 250 қатарға жақын екенлигин, «Халық ушын» сыяқлы бул қосықты да шайырдың лирикалық поэмасы деўге болады. Қосықта шайырдың өз басының, сондай-ақ өзиниң туўған халқының тәғдири туўралы шайырдың ой-пикирлери, сезимлери күшли образлар менен сүўретленеди» (109-бет). Әлбетте, жоқарыда Бердақ шайырдың аты атап өтилген лирикалық қосықларын лирикалық поэмаға жатқарыўына қосылыў қыйын. Және де, автор шайырдың «Болған емес» қосығын сиясий-гражданлық лирикаға жатқарады. Бунда дүнья туўралы, жәмийеттеги класслық теңсизлик туўралы, жарлы мийнеткеш халықтың аўыр аўхалы туўралы, үстем класстың жаўызлық зулымлықлары туўралы, қарақалпақ халқының өткендеги тарийхый тәғдири туўралы шайырдың ой-сезимлери шеберлик пенен күшли жырланады» (111-бет), –деп жазады. Мақалада шайырдың кең көлемли «Излер едим» лирикалық қосығының идея-тематикалық өзгешелиги анализ етиледи.

Бердақ шайырдың өмири хэм дөретиўшилиги бойынша хәр қыйлы тематикада хэм бағдардағы илимий мақалалардың ең көп жәрияланыўы 1960-80-жылларға туўра келеди. Классикалық әдебиятымызды хәр тәреплеме тереңнен изертлеўшилер А.Каримовтың «Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселеге», («Әмиўдәрья», №7, 1977), М.Нурмухамедовтың «Бердах великий поэт каракалпакского народа» (Ташкент-1977), Қ.Мақсетовтың «Бердақ шежиресиниң халықлығы», («Совет Қарақалпақстаны», ноябрь, 1977), К.Худайбергеновтың «Бердақ каракалпак халқының уллы ойшылы» («Әмиўдәрья», №11, 1977), Ә.Пахратдиновтың «Бердақтың «Өмирим» қосығы ҳаққында», («Жас Ленинши» газетасы, №55, 1977), Ә.Пахратдиновтың «Бердақтың гейпара лирикалық қосықларының сыры», («Совет Қарақалпақстаны» газетасы, №126, 1977), Қ.Байниязовтың «Бердах о России и русском народе» («Советская Каракалпакия», 20-июнь, 1977), Ә.Әлеўовтың «Бердақ ҳаққында жаңа изертлеў» («Әмиўдәрья» журналы, №2, 1978), А.Муртазаевтың «Бердақтың даналық нәсиятлары» («Жеткиншек» газетасы, 1-март, 1978), Хүснитдин Хамидовтың «Бердақтың жаңа қосықлары», («Совет Қарақалпақстаны», 3-декабрь, 1974), Исмайыл Сағитовтың «Сахра бүлбили» (Нөкис, 1974), Ж.Базарбаевтың «Бердақтың мийрасын изертлеў мәселесине» («Әмиўдәрья», №12, 1974), М.Нурмухамедовтың «Еще раз о непричастности Бердаха к написанию поэмы «Хорезм» (ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы», №5, 1975), Қ.Байниязовтың «Алтын хәр бир айтқан сөзим...» (Бердақтың шайырлық ҳаўазын танып оқыйық) («Әмиўдәрья», №8, 1977), А.Каримовтың «Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселеге» («Әмиўдәрья», №7, 1977) сыяқлы бир неше мақалалары менен илимий монографиялары басылып шықты. Әлбетте, бул мийнетлер Бердақ дөретиўшилиги бойынша изертлеўлердиң бир бөлегин ғана қурайды. Жәрияланған изертлеўлерде көтерилген мәселелерди бүгинги күнниң көзқарасынан еледе тереңрек үйренип шығыў кешиктириўге болмайтуғын әҳмийетли мәселелердиң бири болары сөзсиз.

ӘЖИНИАЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ ТАРИЙХЫНАН

(1960-1980-жыллардағы айырым илимий изертлеўлер мысалында)

Бекбергенова З.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Өзбекстан қаҳарманы, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсуповтың сөзи менен айтқанда «Әжинияз каракалпак халқының көркем сана-сезиминде оғада терең из қалдырған шайырлардан

болды. Егер Бердақты қарақалпақтың ең атақлы, уллы шайыры деп танысақ, бұның мәніси Бердақтың шығармаларындағы халықлық, социаллық мәнінің тереңлігінде, және де демократизмнің масштаблылығында екені мәлім. Ал, Әжинияздың ұатаншыллығы менен гуманистлиги, шайырлық мәдениытындағы оқымысшылық, оны өз заманласлары арасында өзгеше бир төбе етип көрсетип турады. «Бул дүньяның көрки адам баласы», «Жер хәм ел билендур, ел хәм жер билен» деген еки жол қосығы Әжинияздың пүткил шайырлық мийрасына эпиграф болар еди» («Әжинияз», Нөкис, 1975, «Дала Орфейи», 6-бет). Уллы сөз шебери баха бергениндей, Әжинияз шығармаларына болған қызығыұшылық хәм оларды халық арасынан жыйнаұ, баспадан шығарыұ хәм илимий айланысқа түсириұ ислери өткен XX әсирдин 1930-жылларынан баслап қолға алынған болса, 1960-80-жылларға келип, шайыр шығармаларының идея-тематикалық, жанрлық-стиллик хәм поэтикалық өзгешиклери хәр тәреплеме үйренилип, бир неше изертлеұлердин пайда болыұына себепши болды. Шайыр шығармаларының тили хәм көркемлиги бойынша илимий изертлеұлер алып барған илимпазлардың бири Х.Хамидов «Әжинияздың шығармаларының қол жазбасы» («Әмиұдәрья» журналы, №3, 1962) деген атамадағы мақаласында 1962-жылы август айында Шымбай районының, 1-май аұылы аймағында ески бир мешитке барып үйилип атырған гөне араб жазыұындағы китаптарды ақтарып отырып, XIX әсирде өмир сүрген атақлы лирик шайыр Әжинияз Қосыбай улының қосықларының фотокопиясы табылғанлығын хабарлаған. Мақала авторы табылған қолжазбада шайырдың өзиниң 20 ға жақын қосықлары бар екенлигин, қол жазбаның Әжинияз шайырға тийисли екенлигин дәлиллеұши бизге белгили «Қуба қус», «Боларма», «Йол болсын», «Бир жанан», «Айрылса» қосықлары менен бирге усы ўақытқа шекем (1960-жылларға шекем – Б.З.) бизге белгили болмаған «Келди», «Болмас», «Енди», «Болажақсаң», «Болар», «Меңзер», «Ишиндә», «Қәдиринен», «Дилдарим», «Хабарын сорайын дилдардың кимнен?», «Өлең», «Нетмек керек», «Оян» сыяқлы қосықлары хәккында мағлыұмат берип, бул қосықлардың идея-тематикасы хәккында да сөз етеди. Және де усы илимпаздың авторлығында «Әжинияз шығармаларының жаңа қолжазбалары» («Әмиұдәрья» журналы, №12, 1974) деген атамадағы мақаласы баслып шықты. Автор бул мақаласында соңғы он жыллықларда (1960-70-жыллар нәзерде тутылған – Б.З.) шайырдың мийраслары араб графикасындағы қолжазба түринде көплеп табылып атырғанлығын, солардың бири Халқабадтан хәм Төрткүл районынан табылған, сондай-ақ шайыр А.Муўсаевтың көширип жазыұында сақланып қалған қосықлары туұралы айтып өтеди. «Халқабадтан 1972-жылы табылған қолжазбада шайырдың төрт қосығы: «Ичиндә», «Қәдирин», «Яранлар» хәм «Келинлер» қосықлары бар, ал 1969-жылы Төрткүлден табылған бир

китапта шайырдың «Раўнақ шайыр» деген жумбақ-сораў қосығы табылды» (114-бет), - деп көрсетеди.

Халқабаттан табылған қолжазбадағы шайырдың «Ичиндә», «Қәдирин» қосықтары улыўма буннан бурын табылған қолжазбада да орын алған еди, бирақ буның айырмашылығы, бурынғы табылған вариантына қарағанда толықлығында, поэтика бабында әдеўир кәмиллигинде хәм бул қосықлардың ески китабыйлықтан қарақалпақ поэзиясының негизине бир қанша жақынырақ болыўында. Соның ушында бул қосықларды жаңа нұсқа сыпатында жәриялаў мақул болады» (114-бет) деп жазады. Усы нұсқадағы шайырдың «Келинлер» қосығы шайырдың өз дәўирине сай идеялындағы қыз-келиншеклердиң этикалық нормаларының талабы позициясында турып жазған қосықларының бири. Тийкарғы сүрен – келинлерди әдеп-икрамлылық, пәмли-парасатлылыққа, гөззалыққа шақырыў. Бул Әжинияз шығармаларындағы хаял-қызлар, мухаббат темасына жазылған қосықларының дерлик хәммесине тән нама.

Төрткүлден табылған бир қолжазба китапта орналасқан “Хабар бергил Раўнақ шайыр” деп басланатуғын бир қосық Зийўар деген тахаллус пенен жазылған болып, онда Раўнақ деген шайырға қарата жумбақ-сораў түринде жазылған. Тили, стили, тематикасы хәм Зийўар деген лақабына (тахаллус) тийкарланып, бул қосықты да Әжинияздики деп санаймыз.

Қарақалпақ әдебиятының баслаўшыларының бири болған Аяпберген Муўсаевтың 1920-30-жыллары өз қолы менен араб алфавитинде жазып қалдырған өз шығармаларының хәм басқа да шайырлардың айырым қосықларының еки дәптерден ибарат қолжазбасы Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы китапханасының қолжазбалар фондында да 1136, 1137 инвентарь номерлери менен сақланбақта. Соның 1136 инвентарь номерли биринши дәптердиң 29-31-бетлеринде Аяпбергенниң өз қолы менен көширген Әжинияздың “Садаға” редифли қосығы орналасқан.

Бул қосық бир ўақытлары айырым әдебиятшылар тәрепинен бирде Аяпбергенниң, биресе Әжинияздың қосықлар топламына қосылып жүрди, ал соңғы басылыўларында бул қосық екеўиниң топламына да белгили дәрежеде қосылып жүр” (114-бет), - деп жазады. Әлбетте, бул мақалада шайыр қолжазбалары ҳаққындағы пикирлер сол дәўир ушын да, әсиресе классик шайырымыздың мийрасларын излеп таўып, байытыўда хәм изертлеўде әхмийетли дерек хызметин атқарғаны анық.

Хәр бир шайырдың дәретиўшилиқ жақтан өсип раўажланыўына олар жасаған тарийхый шараят пенен социаллық турмыс орталығы әхмийетли роль атқарады. Классикалық әдебиятты изертлеўши алым А.Муртазаевтың “Әжинияз Қосыбай улының әдебий методы хәм оның стиллик өзгешеликлери” (ӨзРИАҚБ “Хабаршысы” журналы, №4, 1965) деген атамадағы мақаласында бир заманда, бир тарийхый шараятта жасаса да хәр бир дәретиўшиниң әдебий методы менен, оны ислетиўи, стили

өзгешеленип туратуғынлығы Әжинияз шайырдың дөретиўшилиги мысалында сөз етиледі. Мақала авторы бир заманда жасап, қәлем тербеткен Әжинияз Қосыбай улы менен Бердақ Ғарғабай улының дөретиўшилигин салыстырмалы үйрениў арқалы олардың шығармаларындағы парықты былайынша көрсетип өтиўге хәрекет еткен: “Бердақ шайырдың шығармаларында реализм күшли хәм өткир берилип, онда жәмийеттеги класслық қатламлар сиясий бояўында ашып бериледи. Бердақ халық тарийхындағы прогрессив роль ойнаған элементлерди таңлап ала билиў хәм оны шебер тәрийплеў уқыбына ийе. Бердақта Әжинияздың “Бозатаў” сыяқлы тарийхый темада жазылған көлемли шығармалар көп. Бирақ, ол сондай тарийхый ўақыя туўралы шығарма жазса, сол ўақыяның прогрессив тәрәпи қайсы, кимди хәм нени биринши планда сүүретлеў керек, оны қәтелеспей таўып алыў уқыбына ийе болды. Сонлықтан да, шайыр Амангелди, Асан, Ерназар алакөз, Гүлим, Гулзар, Анар, Зәриў усаған халық бахты ушын гүрескен унамлы қахарманлардың галериясын дүзди” (76-бет), - деп жазады. Мақалада автор Бердақ пенен Әжинияздың дөретиўшилик талантын бири-биринен кемитпеген ҳалда салыстырып баҳа бериў менен бирге “Әжинияз Күнхожа, Бердақлар менен жасаған тарийхый дәўири жақын болған менен оның өзине тән конкрет жәмийетлик тарийхый средасы (орталығы) болды. Әжинияз дәслеп ески аўыллық мектеплерде оқып саўат ашқаннан кейин, өз билимин Хийўадағы Шерғазы ханның медресесинде оқып тереңлестирген” (77-бет). Бул ҳаққында классик әдебиятты изертлеўши алым Б.Исмайлов та Әжинияздың “Таңламалы шығармалары” ның алғы сөзинде “Солай етип, өз заманына ылайық, өз елиндеги илим дәрежесиндеги оғада билимли адам болған” (ҚҚМБ, 1960-жыл, 5-бет), - деп жазады. Усы пикирлерден келип шығып, изертлеўши А.Муртазаев: “Олай болса, Әжинияздың шайыр болып қәлиплесиўинде диний медреселик билим-тәрбияның ролинң күшли болғаны өзинен өзи түсиникли жағдай. Усыған байланысly ески өзбек тили (чағатай тили), араб, парсы тиллеринде саўатқа ийе болған шайыр усы тиллерде жазылған әдебий мийраслардан кең хәм түсинип пайдаланыў мүмкиншилигине ийе болды. Ол сонлықтан да, өзиниң көпшилик шығармаларын жоқарыда аталған тиллердиң күшли тәсири астында дөретти. Шайырдың тили, стили, әдебий методларында шығыс халықларының әдебий мирасларының үлгилери анық сезиледи. Оның шығармаларында Шығыс халықлары әдебиятындағы ең ири унамлы фигуралар - Фархад-Шийрин, Ләйли-Мәжнун, Юсип-Зүлейха, Шасәнем, Зүхре-Тахирлардың атларын жийи ушыратамыз. Буннан тағыда, оның Физули, Наўайы, Фердаўсы, Саадий, Ҳафыз, Мақтымқулы усаған Шығыс классик әдебиятының ири ўәкиллерин терең билгенлиги, олардан үйренгенлиги сезиледи. Әжиниязды Бердақ пенен салыстырғанда оның шығармаларында лиризмниң, музыкалылықтың хәм романтикалық элементлердиң басым келиўине, бириншиден жоқарыдағыдай конкер

орталық жағдайлар себеп болса, екіншиден, шайырдың Шығыс халықтарының фольклорлық шығармаларын терең билип, солардың үлгисінде қосықтар дөретиуі себеп болды” (77-бет), - деп жазады. Изертлеуші Әжинияз шығармаларындағы образлы сүўретлеўлерди халық дәстанлары текстлери менен салыстыра отырып: “Шайырдың жасаған образлары қыяллы образлар емес, ол өзиниң көз алдындағы реаль жигит-қызларды ғана тәриплейди. Бирақ, олардың образларын поэзиялық қатарларда шайырлық йош пенен жасады (78-бет), - деп ондағы реалистлик сүўретлеўлерге айрықша итибар қаратады. Илимпаз шайырдың айырым лирикалық қосықтарындағы лиризмди хәм “Бозатаў” поэмасындағы тарийхый ўақыяларды сүўретлеўдеги шеберликлерин стиллик өзгешелиги сыпатында көрсетеди.

“Әмиўдәрйя” журналының 1973, №4-санында И.Сағитовтың “Әжинияз қарақалпақ әдебиятының мақтанышы” деген атамада мақаласы басылып шықты. Бул мақала соңынан «Әжинияз» (Нөкис-1975) атлы топламның алғы сөзинде жәрияланды. Изертлеуші “Әжинияз лирикасының тийкарғы көпшилиги муҳаббат, граждандық, сиясий, дидактикалық хәм тәрип қосықтардан турады” (28-бет), - деп жазады хәм шайыр лирикасының объектив түрде хәр бир адамда ҳасыл ой-сезимлерди оятыў менен бирге, турмыс тиришиликти сүйиўге, сулыўлықтан, гөззаллықтан ләззет алыўға үндейтуғын күдиретли күш екенлигин мақтаныш пенен тилге алады.

Әжинияз Қосыбай улы дөретиўшилиги әдебий аспектте изертленип қалмастан, өткен ХХ әсирдиң 70-жылларында белгили тарийхшы хәм этнограф алымлар тәрәпинен де үйрениле баслады. “Әмиўдәрйя” журналының 1976-жыл, №10-санында тарийхшы алым С.Камаловтың “Әжинияз шығармаларындағы тарийхый хәм этнографиялық мағлыўматлар” деген атамадағы мақаласы жәрияланды. Автор бул мақаласында шайыр шығармаларының көпшилигинде қарақалпақ халқының басынан өткен тарийхый ўақыяларды, турмысты, социаллық теңсизликлерди көрсететуғын қатарлардың көплеп табыў мүмкинлигин, шайырдың “Бозатаў” поэмасының тарийхый әҳмийети менен түсиндирген.

Илимпаз “шайырдың өмири туўралы белгили изертлеўшилердин бири Байниязов Қырықбайдың дала жазыўларына қарағанда Әжинияз бенделик ўақтын шаўдыр-түркменлердин арасында өткерген хәм изинде солардың жәрдеми менен өз елине – Қоңыратқа қашып келген.” – деген пикирлерине қосымша: “Бизиң ойымызша Әжинияз оннан соң Қоңыратта да еркин жүре алмай Россия қараўындағы жерлерге – қазақ ишине кеткен болыўы керек. Өйткени, оның қазақ елине барып Мырза Хожбанның есигинде жүрип жазған “Еллерим барды” деген қосығы, ол жерлерге оның 1858-1859-жыллардан соң барғанлығы хәм ол қосықты сол ўақлары жазғанлығы ҳаққында дәрек береді” (116-бет), - деген мағлыўматлар береді. Және де “Егерде биз Әжинияздың шығармалары “Еллерим барды”

хәм оның Қыз Меңеш пенен айтысы Қоңырат көтерілисинен соң дөретилгенин есапқа алсақ, шайырдың тууылған жылы да бир қанша анық белгили болып қалады. Оның бизиң пикирлеримизди тастыйықлау ушын үлкен әхмийети бар. Шайыр Қыз Меңеш пенен айтысында өзиниң жасы тууралы: “Жылым – қой, жасым – қырықта, Меңеш мениң”, - дейди. Егерде усы қосықтың айтылыу шамасын 1860 жыллар деп оннан Әжинияздың қырық жасын кейин шегирип қой жылын излесек, ол 1821-1822-жылларға туура келеди. Демек, Әжинияз усы жыллары тууылған болады. Ал, енди 1821-1822-жылға 40 жасты қоссақ, Әжинияздың Қазақстанға барыуы хәм хәм оның «Еллерим барды», Қыз Меңеш пенен айтысы 1862-жыллары дөреген болады. Хәзирги бизге белгили мағлыұматларға қарағанда Әжинияз 1859-жылы бенделикке түскеннен кейин түркмен ишинде үш жыл болады” (Б.Исмайлов, А.Абдуллаев. “Әжинияз Қосыбай улының творчествосы хақында” (ҚҚМБ, 1960. 6-бет), - деген китаптағы пикири дерек етип алынған – Б.З.). Олай болса, шайырдың Қоңыратқа қайтып келиуи де, Қазақстанда болыуы да 1862-жылларға туура келеди. Бул жағдай Әжинияз 1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерілисиниң қатнасыушысы хәм идеологи сыпатында өз елинде тоқтай алмай, онда куудалауға ушырап тезарада Қазақстанға кетиуге мәжбүр болды деген пикирди кууатлайды” (116-бет), - деген тарийхый мағлыұматларды келтирип өтеди. Соның менен бул мақалада автор шайырдың айырым лирикалық қосықлары менен Қыз Меңеш пенен айтысындағы тарийхый-этнографиялық дереклерди мысаллар менен анық көрсетип өтеди.

Әжинияз шайырдың өмири хәм дөретиушилиги бойынша бизде қызығыушылық оятқан “Әмиудәрья” журналының 1977-жылғы №2-санында “Ойлар, болжаулар, изертлеулер” рубрикасы астында тилши хәм әдебиятшы илимпаз О.Бекбауловтың “Әжинияз творчествосын және де тереңирек үйрениу мәселесине” деген атамадағы мақаласы болды. Мақала авторы тийкарынан Әжинияз Қосыбай улының жаңадан басылып шыққан таңдамалы шығармаларының 3 топламындағы берилген мағлыұматлардың дурыслығы менен кемшиликлери хақында сөз етеди. Автор ең биринши пикирин шайырдың тууылған жылы хақындағы мағлыұматлардың хәр қыйлы берилип жүргенлигинен баслаған. “Тилекке қарсы, шайырдың өмири тууралы жарытыусыз болса да мағлыұматлар тек оның Әмиудей йошып мәуиж урған қосық қатарларында өз излерин қалдырды. Мәселен, ең дәслепп «Қыз Меңеш пенен айтыс» ында өзиниң жасы қырықта, қой жылы тууылғанын айтады. Бул мағлыұматқа сүйене отырып изертлеушилер (бул жерде автор изертлеуши Б.Қәлиметовтың “Өкинишлер хәм тилеклер” (“Ж.Л”, 15-февраль, 1966); Н.Камаловтың “Совет Қарақалпақстаны” газетасында (27-апрель, 1966) жәрияланған мақалаларын нәзерде туталды – Б.З.) шайырды 1824 жыл деп емес, 1811-жылы тууылды деп бизиңше дурыс белгилейди. Бул есаптан Әжинияз Қыз

Меңеш пенен тойда екінші рет Молла Қожбанның түрткиси менен 1851-жылы ушырасқан хәм айтысқан болып табылады деген жуўмақлар дурысқа келеди”, - деп жазады. Автор Әжинияздың өмирине тийисли мағлыұматлардың өзиниң қосықларында бериледи дегендегиниң мәниси: айырым тарийхый мағлыұматларға хәм шайырдың айырым қосықларында берилген қатарларға (“Қыз Меңеш пенен айтыс”ы хәм “Шықты жан”) сүйене отырып “қазақтың киши жүзин басқарған Арыслан султанды 1950-1951-жыллардағы сапарында көрген, ал Қоңыратлы Қутлымурат бийди де 1958-жылдан бурынырақ көрген” деген жуўмаққа келеди. Себеби, бул еки тарийхый шахстың бириншиси 1956-жылы, екіншиси 1958-жылы душпанлары тәрөпинен өлтирилгенлиги ҳаққында тарийхый дереклерде айтылады. Демек, изертлеўшиниң есабы бойынша “Әжинияздың қазақ арасында болыуы хәм Киши жүзин аралауы 1850-1851-жылларға туўра келсе, тек ғана Киши жүзин емес Үш жүзин де аралағаны хәм хәр бир тарийхый дәўирге тийисли қосықларын хронологиялық избе-изликке түсириўге жәрдем берген болар еди”, - деп жазыў менен бирге “Көриң” қосығы үйлениў дәўиринде, яғный қалыңлығының даўы ҳаққында жазылса, “Шықты жан” сол ушты-күйди жоқ болып кеткен қалыңлығын излеў дәўиринде қазақ далаларында жазылған. Тап усы сапарында ол Алласугирдиң үйинде болған хәм елге қайтып киятырған Абдулла деген адамды ушыратқан, оннан елге «Шықты жан» атлы сәлемнамасын берип жиберген (“Жатқаным Алласугир-бәйкет, руўы аждарха”) (122-бет), - деген қосық қатарлары да, шайырдың қосығында дәлил сыпатында келтирилгенлигин көрсетеди. Шайырдың Арыслан султанды көриўи, Қыз Меңеш пенен суў бойында көрисиўи хәм айтысыўы мине, усы сапарына туўра келеди. Өйткени, шайырдың ендиги сапары Молла Қожбан менен байланысады, шайыр оның үй молласы болады. Қыз Меңеш пенен тойдағы айтысы 1851-жылы, яғный Әжинияздың 40 жасына туўра келеди. Биринши айтыстың 1950, екінши айтыстың 1951-жылға туўра келеди деўимиздиң тағы бир себеби Қыз Меңештиң берген мағлыұматынан сезиледи” (122-бет), - деген пикирлерин айтыс текстлери арқалы дәлиллеген. Шайырдың “Еллерим барды”, “Бардур”, “Хәр жерлерде дилгир мүтәж болсаңыз”, “Елди көрер күн барма екен” қосықларының жазылыў дәўири де усы сапарына туўра келсе, шайырдың “Бозатаў” поэмасы хронологиялық жақтан булардан соңғы дәўирде жазылғанлығын, яғный шайырдың көрген Қутлымурат бийи өлтирилгеннен (1858) кейин, Боз атаў көтерилиси жылы (1859) жазылғанлығы хәммеге мәлим” (122-бет), - деп жазады. Ең тийкарғысы илимпаз бул мақалада Әжинияз шайырдың топламының үшінши баспасының (баспаға таярлаған филология илимлериниң докторы И.Сағитов) жетискенлиги менен кемшиликлерине тоқтап өткен. Әлбетте, жоқарыда көрип өткен еки мақалада шайырдың өмири хәм шығармаларының дөрөтилген жыллары ҳаққында еки түрли пикирлерди ушыратамыз. Әлбетте, бул пикирлер

бүгінгі күні хәм келешекте шайыр шығармалары бойынша елде тереңірек изертлеу жұмыстарын алып барыуды талап ететугынын көрсетеди.

Шайырдың өмири хәм дөретиушилиги бойынша үзликсиз шуғылланған илимпаз Қ.Байниязовтың «Ғәрип Зийуар елдің ғамын ойлайды...(Әжинияз шайырдың жаңадан табылған шығармалары хақкында)» атамасындағы мақаласы «Әмиудәрья» журналының 1979-жыл, №12-санында басылып шықты. Мақалада шайырдың шығармалары халқымыз арасынан еле де табылып атырғанлығы хақкында сөз етиледі. Мысалы, Хожели жағысы “Водник” көшесінде жасайтуғын хәм Әмиудәрьяда шырашы болып ислеитугын Әбилез Бердимуратов деген жас үлкен адамның қарақалпақ әдебияты классиклери менен бирге Әжинияз шайырдың бурын баспа сөзде жәрияланбаған бир қанша қосықлары хәм уллы шайыр хақкында халықтың аңыз-әңгимелерин тапсырғанлығын атап өтеді (80-бет).

Илимпаз информатор Абдуллазиз (қысқартылған түрк Әбилез – Б.Қ) әкеси Бердимураттың тири уақтында Әжинияз шайырдың “Аналар”, “Қайдасаң”, “Қоңырат бийлери”, “Өмирим”, “Көринди”, Аяпбергеннің “Бүгин”, “Елиубай” атлы қосықларын, Бердақтың айырым шығармаларын көширип жазған”, - деп көрсетеди.

“Әмиудәрья” журналының 1980-жыл, №12-санында әдебиат изертлеушиси К.Алламбергеновтың “Өткендеги шайырлар айтысы” мақаласы жәрияланды. Мақалада автор тийкарынан қарақалпақ әдебиятында айтыс жанрының рауажланыуы 2 бағдарда:

1. Қарақалпақ шайырларының өзара айтысы (Бердақ пенен Өтештиң, Сарыбай менен Гүлмураттың, Сейфулғабит пенен Қазы Мәуликтің, Аяпберген менен Мәтеннің, Садық пенен Рахманбергеннің айтысы;

2. Қарақалпақ-қазақ шайырларының айтысы (Күнхожа менен Шернияздың, Күнхожа менен Қудеринің, Әжинияз бенен Қыз Меңештиң, Әжинияз бенен Рысты қыздың, Құлымбет пенен Әбиүбәкирдің, Алтын менен Сейдалының, Тыным менен Құлымның айтысы хәм т.б” – деп бөлип үйренеди). Автор “Күнхожа, Әжинияз сыяқлы шайырлар өз творчествосында айтыс жанрын әдебиатлар байланысының, халықлар дослығының беккем қуралы дәрежесине дейин көтерген. Буны сол дәуірдеги әдебиатта қарақалпақ-қазақ шайырлары айтысларының массалық түс алыуы да дәлиллейди” (118-бет), - деп жазады. Мысалы, Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы тили, сюжети, қурылысы, образ жасау усыллары жағынан жазба әдебиаттың қай-қайсы шығармасынан да кем түспейди. Айтыста класслық мотивтің өткирлиги айқын сезиледи. Шайырлар усы класслық позициядан турып 19 әсирдеги қарақалпақ-қазақ халқының турмысына тән реаль картиналарды мүмкиншилиги болғанынша анық көрсетиуге тырысады (118-119-бетлер). Автор соның менен бирге еки халықтың сөз шебери де айтыста фольклорлық сүүретлеу

усылларынан дөретиўшилиқ усылда пайдаланыў арқалы реаль турмыс шынлығын көркем сәўлелендиргенлигине айрықша итибар қаратады.

Сондай-ақ, изертлеўши Б.Қәлиметовтың “Әжинияздың лирикасы” мийнети 1981-жылы “Қарақалпақстан” баспасынан өз алдына басылып шықты. Бул мийнет Әжинияз дөретиўшилигин тутас алып изертлеген туңғыш мийнет есапланады. Мийнетте Әжинияздың өмири, шайырдың жәмийетлик-сиясий көзқарасы кең түрде арнаўлы үйренилген. Китапта Әжинияздың биографиясына сыпатлама бериўден тысқары шайырдың жәмийетлик сиясий көзқарасына кең таллаў жасалады. Шайырды шығыс халықларының белгили ағартыўшылары А.Даныш ҳәм Абай менен салыстырып, бул ойшыллардың сиясий-жәмийетлик көзқарасы жағынан бири-бирине жақынлығы теориялық аспектте анализленген. Және де, бул мийнетте изертлеўши Әжинияздың шығыс ойшыллары – Хысраў, Дехлевий, Наўайы, Машраб, Андалип, Мақтымқулылардың дөретиўшилигин үйренгенлиги ҳәм олардағы айырым дәстүрий үлгилерди даўам ете отырып, өзине тән новаторлықка ерискенлиги мысаллар менен дәлилленген.

Әжинияз Қосыбай улының өмири ҳәм дөретиўшилиги 1960-1980-жыллары Исмайыл Сағитовтың «Әжинияз творчествосын изертлеўдин гейпара мәселелерине» («Әмиўдәрья», №12, 1965), К.Мәмбетовтың «Әжинияз ҳәм шығыс әдебияты» («Жас Ленинши», №88, 1966), К.Мәмбетовтың «Әжинияздың қолжазбасы» («Әмиўдәрья», №5, 1967), А.Пирназаровтың «Қыз Меңеш пенен айтыста Әжинияздың фольклорлық усылларды пайдаланыў мақсетлери» (Вестник ККФАНУЗССР, №4, 1968), Қ.Байниязовтың «Әжинияз шайырдың әўладлары» («Жас Ленинши», 15-август, 1969), Қ.Байниязовтың «Әжинияз шайырдың өмири ҳаққында айырым мағлыўматлар» («Совет Қарақалпақстаны», №171, 1969), Х.Ҳамидовтың «Әжинияздың жаңа қосықларының қолжазбалары» («Әмиўдәрья», №2, 1969), А.Муртазаевтың «Әжинияз ҳәм шығыс әдебиятындағы гейпара дәстүрлер» («Әмиўдәрья», №1, 1970), А.Каримовтың «Әжинияз көркем сөз шебери» («Әмиўдәрья», №3, 1971), Қ.Байниязовтың «Әжинияз шайырдың әдебий орталығы» («Совет Қарақалпақстаны», №258, 1974), Х.Ҳамидовтың «Әжинияз творчествосының дереклери» («Әмиўдәрья», №8, 1975), Х.Ҳамидовтың «Әжинияздың жаңа қосықлары» («Жас Ленинши», 14-март, 1975), Қ.Байниязовтың «Әжинияздың шаўлығы – газетамыздың биринши редакторы» («Жеткиншек», 9-12-апрель, 1975), Қ.Байниязовтың «Аты қарақалпақ еллерим барды» (№81, 1975), Қ.Байниязовтың «Әжинияз ҳаққында халықтың аңыз-әңгимелери» («Жеткиншек», №66, 1976), Қ.Байниязовтың «Әжинияздың қосықларын тереңирек үйренейик» («Совет Қарақалпақстаны, №152, 1976), Ә.Пахратдиновтың «Әжинияздың Қызмеңеш пенен айтысы» («Совет Қарақалпақстаны», №121, 1975), К.Мәмбетовтың «Әжинияз шығармаларында шығыс классиклериниң

дәстүрлери» («Әмиўдәрья», №7, 1975), Қалымбет Султановтың «Әжинияз поэзиясының жанрлары» («Әмиўдәрья», №8, 1975), Ә.Алымовтың «Әжинияздың муҳаббат лирикасы» («Совет Қарақалпақстаны», 13-март, 1976), Б.Қәлиметовтың «Қарақалпақ әдебиятында Әжинияз дәстүри» (ӨзРИАҚб, “Хабаршысы”, №1, 1981), А.Муртзаевтың «Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы» (ӨзРИАҚб “Хабаршысы”, №1, 1983), А.Каримовтың «Әжинияздың жаңадан табылған шығармалары» («Әмиўдәрья», №9, 1984) атамасындағы бир неше мақалалары күнделикли баспа сөзде хәм илимий хәм әдебий журналларда үзликсиз жәрияланып барды. Әлбетте, илимнің түби шексиз болғанындай, Әжинияздың дәретиўшилиги бойынша рәнбәрән темаларға қурылған бул илимий мақалаларда алып барылған изертлеўлерди монографиялық көлемде еле де тереңирек изертлеўлер кешиктириўге болмайтуғын әҳмийетли мәселелердің бири есапланады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҚАРСЫЛАС-ШЕКЛЕЎ МӘНИЛИ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘПЛЕР

Альниязов А.И.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Қарақалпақ тилинде компонентлери арасында шеклеў қатнаслары болған қарсылас дәнекерли дизбекли қоспа гәплер жийи қолланылады. Буннан тысқары, шеклеў қатнаслары шеңберинде биринши компонент мазмунының реал орынланыўы дәрежесине байланысly градациялық тәртипте және де тереңирек мәни қатнасларына ийе болған бир неше топардағы гәплер көзге тасланады: тосықлық, толықтырыў, ажыратыў хәм т.б.

Өз гезегинде тосықлы шеклеў қатнаслары менен байланысқан дизбекли қоспа гәплер гәптиң биринши компоненти мазмунының реал жүзеге шығыўы дәрежесине байланысly бир неше киши түрлерге бөлинеди. Қарама-қарсы өзгешелик семантикасы компонентлердің модаллық мазмунын қарама-қарсы қойыў арқалы жүзеге шығады (ирреал модаллық / реал модаллық).

1) Бундай гәплердің биринши компонентинде мүмкин яки зәрүр болған, лекин еле реал иске аспаған, ал екинши компонентте – олардың әмелге асыўын шеклеўши ис-хәрекет хәм ўақыялар баянланады. Биринши компоненттеги ис-хәрекет хәм ўақыялар ирреал модал мәнили фәйил-баянлаўышлардың шәрт мейил формалары хәм толықсыз фәйиллер арқалы сәўлеленеди. Биринши компонент ирреал модал, ал екиншиси – реал модал мәниге ийе болыўы бундай гәплердің турақлы белгиси болып есапланады. Мысалы: *Ханға қарсы шақырық таслар едим, әттең мендей алжыған инсанға ким инанады, ким?* (Т.Қайыпбергенов. Түсиниксизлер);

Мен ғой барар едим, бірақ ол бундай іс-шаралар жөнінде менің менен сөйлесіуді өзінше ылайық көрмесе керек (Х.Хамидов. Ушқын); Ол азанға шекем ұйқысыз қызмет істеуге қайып еді, бірақ басқа жұмыстың реті болмады (К.Султанов. Ақдәрия).

2) бірінші компонентте әмелге асырылуы және жүз берілуі нәзікшеде тұтылған іс-шаралар және ұақылар туралы, ал екінші компонентте олардың іске асуын шектеуші шаралар баянланады. Бундай гәплердің бірінші компонентінде әр түрлі модал мәні ренклеріне ие фейил-баянлауышлар қолданылуы мүмкін:

- тілек мәнісі: *Базарбайдың басын ұстап көргісі келіп кетті, лемін қолы байлаулы еді (Ш.Сейтов. Халқабат); Өлімі алдынан бір тойып жылап алмақшы еді, бірақ көзіне жас келмеді (К.Мәмбетов. Бозатау); Айдос ара-тура ханға көз астынан ұрланып, ішкі дүниесін ұққысы келеді, бірақ дійді жететугын емес (Т.Қайыпбергенов. Бахытсызлар).*

- шаралар етіп көріу мәнісі: *Михайло және бір гәп айтпақшы еді, бірақ сөзі аузында қалды (К.Мәмбетов. Пасқан ел); Варя киятырып бәрхә бір нәрсе демекші болды, бірақ қандай да бір күш оған айттырмай қоя берді (М.Шолохов. Ашылған тың); Темірбек мені машинаның қасына таслап, атыз бетке кетпекші болды, лемін мен оның билегінен тартып тоқтаттым (А.Султанов. Бесінші ауыл).*

- қызығуы мәнісі: *Маманның және қоныу іштейі бар еді, бірақ Орь қорғанына кетуі жөніндегі ханның тапсырмасы асықтырды (Т.Қайыпбергенов. Маман бий әпсанасы); Қызлардың оған хәуесі келеді, лемін Ақсінья бахыт қусы жаңа ғана қонған шерменде басын бийік көтеріп, гәрдііп жүре берді (М.Шолохов. Ашылған тың).*

- күш салыу мәнісі: *Бұл ұшын, бийшара, күні-түні жан-тәні менен құлшынып шаралар етеді, бірақ, бәрібір, хеш нәрсе оның ойындағыдай болмайды (Е.Өтепбергенов. Құмар); Дәслеп сазайын тарттырайын деп шын кеулім менен құудым, лемін ол жеткізбеді (А.Садықов. Хош, Дилбарым...).*

- шараларти істеуге ұмтылуы мәнісі: *Оған да ауыз салып көріп еді, бірақ еле тисі өтетугын емес (К.Мәмбетов. Бозатау);*

- шараларти баслау мәнісі: *Ғарры оны шолпы менен тұтпақшы болып оңайлана беріп еді, бірақ сазан соңғы күшлерін салып былғаң етіп, тағы да сұңгіп кетті (М.Шолохов. Ашылған тың); Хаял «Ха, Муўса, неге буншама кешіктің?» – деп бақыра баслады, бірақ күйеуі оның дауысын есіткендей жерде емес еді (Қ.Досанов. Пахталы үлкениң ақсақалы).*

3) бірінші компонентте толық әмелге асқан яки асырылып атырған, бірақ нәтиьжеге ерісілмеген іс-шаралар туралы сөз етіледі. Бундай гәплердің компонентлері бірдей модал мәніге ие болады. Мысалы: *Мылтық атылды, бірақ ашыы дауыс шығарып өкірген*

доңыз тоғайды теңселтип, мылтыққа қарсы жууырды (К.Мәмбетов. Бозатау); *Айтты, түсіндірди, бірақ ис титпеди* (Ө.Айжанов. Арал қушағында); *Сағындық бағадыр Жандос байға атын бурып, сауырысын қамшылады, бірақ көпшилик ортадан шығармады* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы).

Бундай гәплерде күтилген конкрет мақсет тийисли пысықлауыш формалары, хал фейил топламлары, мақсет бағыныңқы гәплер арқалы берилиуі мүмкін. Мысалы: *Аманбай аяғы жазылып, жұмысқа айланысқаннан кейін усы шығыр кериздің қасынан саға алып, өзинің мөлдек тарысына салма апарған еди, бірақ аяқ суу бәрибир оның қыйтағына шықпады* (Х.Хәмидов. Ушқын); *Айдос ара-тура ханға көз астынан урланып, иіки дүньясын уққысы келеди, бірақ дийди жететугын емес* (Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны); *Узақ күнде хеш болмаса сениң маған бир рет көзің түсерме деп, туфлийимди де киймекии едим, бірақ оның менен өгиз жетелеп атызда көп жүре алмайсаң* (М.Шолохов. Ашылған тың).

4) биринши компонентте ис-хәрекет, ўақыялардың ақырғы нәтийжеси хәм оған муўапық жүз бериуі мүмкін болған басқа ис-хәрекет яки ўақыялар баянланады да, екинши компонентте усы басқа ис-хәрекет, ўақыялардың жүз бериуін шеклеуіш хәрекет туўралы сөз етиледі. Мысалы: *Шаббаздан өтемен дегенше онша қыйналғанымыз жоқ, бірақ Қаратау жолы әдеуір машақатлы болды* (К.Мәмбетов. Москвадан келген қыз); *Өз гәти түйдеклеули ақыл болып ортаға тасланғанына Ырысқұл бийдің ўақты хош болды, бірақ суўызан кеуил тез жылымады* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы); *Әйтеуір, сол күни азанда атызға барғанша артыма қарап бардым, бірақ Қумар дым көринбеди* (Е.Өтепбергенов. Қумар).

Хәзирги қарақалпақ тилинде шеклеу-толықтыруы мәнили дизбекли қоспа гәплер де жийи ушырасады. Бундай гәплерде қандай да бир унамлы белгиниң унамсыз белги менен шеклениуі, яки, керисинше, сондай-ақ, уқсаслықтың өзгешелик пенен шеклениуі сәулеленеди. Бундай гәплердің компонентлери айқын аксиологиялық (бағалау) мәнилерге ийе болып, өзгешелик қатнастарын және де тереңлестиреди.

Шеклеу-толықтыруы мәнили гәплердің ишинде унамлы ис-хәрекет, ўақыяның унамсызы менен толықтырылыуын баянлаушы гәплер көпшиликти курайды. Мысалы: *Ысмайыл тири екен, бірақ тек шықпаған жаны бар* (К.Мәмбетов. Посқан ел); *Бул, шайтан, уқыллы бала-дә, бірақ берген қорлығының есап-саны жоқ* (М.Шолохов. Ашылған тың); *Бойы да жеңилип сала берди, бірақ аяғынан димар кетип баратырғандай* (Ғ.Сейтназаров. Жалғыз атлы); *Айдос пенен Бегис арасында келисим болар, бірақ Хийўа ханы менен Қоңырат хәкими арасында хаслан келисим болмайды* (Т.Қайыпбергенов. Бахытсызлар); *Алламберген «яқшы» деп қалады, лекин «яқшының» басы ауырмайды* (Ш.Сейтов. Халқабад).

Көринип тұрғанындай, бұл мысаллардағы бірінші компонентте баянланған унамлы ис-хәрекет, ұақыялар екінші компоненттегі унамсыз ис-хәрекет, ұақыялар менен шекленген. Екінші компонент мазмұны бірінші гәптің мазмұнын қандай да бір дәрежеде керексіз яки нәтиьжесіз тәрізде көрсетеді.

Сондай-ақ, компонентлер арасында унамсыз белгинің унамлы белги менен шеклениўин билдириўши гәплер де ушырасады. Мысалы: *Шолпы ығып баратыр, бирақ шолпыға байланған кендир арқан бекем* (К.Мәмбетов. Бозатаў); *Маман бийдің түси өзгерип, денесінде қаны қайнады, бирақ астыңғы ернин тислеп, сабырлылық сақлады* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы); *Ертеңине және машақатлы жол азабы басланды, бирақ бұл жол алдыңғыға қарағанда әдеўир жеңил еди* (К.Мәмбетов. Посқан ел); *Хәкимнен кейинги буйырыўшы болып үйренген әскербасыға жас кишинің сәлем-әликтен бұрын буйырыўы жақпады, бирақ мәжбүрий мыйық тартты* (Т.Қайыпбергенов. Бахытсызлар).

Қарсылас дәнекерли дизбекли қоспа компонентлери арасындағы уқсаслық мәнисин усы гәплерден аңласылатуғын өзгешелик пенен шеклеў мәнисин билдирип келген гәплер аз да болса ушырасады. Бундай гәплердің компонентлери уқсатыў/ажыратыў, парқлаў принципи бойынша биригеди, яғный бірінші компонентте қандай да бір ис-хәрекет, ұақыялардың уқсаслығы атап өтиледі де, екінші компонент мазмұны усы уқсаслықты шеклеўши өзгешеликлерден ибарат болады. Мысалы: *Бир қарағанда қаланың халқы бирликли, бирақ таза кеелген адам халықтың ишки ойлы-бәлентин бирден түсиниўи қыйын ғой* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы); *Қарақалпақларға ўәдеси бойынша Дмитрий Гладышев те бирге шықты, бирақ ол қарақалпақ бийлерине хабарласпай, Абылқайыр хан менен қатар күймесин жолға салды* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы). *Олардың жүзлери де уқсас, бойлары да теңлес көринди, лекин ийинлериндеги кийимлери олардың ким екенлигин көрсетип турар еди* (М. Шолохов. Ашылған тың).

Шеклеў семантикасына ийе дизбекли қоспа гәплер ишинде толықтырыў-шеклеў мәнили гәплер де ажыратылады. Бундай гәплердің екінші компонентиндеги ис-хәрекет, хәдийсе бірінші компоненттегі унамсыз ис-хәрекет яки хәдийсениң орнын толтырады хәм әхмийети жағынан оннан үстин турады. Мысалы: *...таў бизге самал жибермей, бақыраишқа салғандай қуяишқа тутады, деген менен қыста хәзи бар* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы); *Сонда да олар ешейин нәрседен сөз алысып қалды, бирақ ол аздан соң-ақ толық жарасып кетиў менен тамамланған өткинши шекинисиў еди* (М.Шолохов. Ашылған тың); *Кимге жақпай, кимнің қытығына тийип оятады, оған жуўап излеген киси жоқ, бирақ Маманға ериўшилер күн санап көбейе берди* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы). *Биз билемиз, елиң аз, руўлар аз,*

бирақ бул махрем хан алдында қызыл тилин жалдап, елиңди көп руу етип көрсетти (Т.Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы).

Келтирилген гәплердің екінші компонентінде баянланған ұақыя-хәдийсе яки ис-хәрекет унамлы мәнисте болып, бірінші компоненттегі унамсыз ис-хәрекет яки ұақыя-хәдийселердің орнын толтырады.

Сондай-ақ, бундай гәплерде тек унамсыз мәнидегі ис-хәрекет, ұақыялар унамлы мәни менен ғана емес, ал унамлы мәни унамсыз мәни менен де шеклениуі мүмкін. Мысалы: *Елдің тилеги де сол зой, бирақ шигиннің қамырындай басы бирикпейди* (К.Мәмбетов. Бозатау); *Қурбы келген хожалықлар қыстың замын ертерек жеп, үйлеринің ашық-тесиклерин қымтастырып, отын-шөбин де жыйнап алған, бирақ бундай үйлер бул ауылда жүдә кем еди* (Х.Хәмидов. Ушқын);

Қарсылас-шеклеу мәнилі дизбекли қоспа гәплердің улыұма өзгешеликтері усылардан ибарат.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҚАРСЫЛАС-ТОСЫҚСЫЗ МӘНИЛИ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘПТЕР

Альниязов А.И.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Бизің топлаған материалларымыз бойынша, қарақалпақ тилинде қарсылас-тосықсыз мәнилі дизбекли қоспа гәплер кең тарқалған. Деген менен, олар қарақалпақ тили материалары тийкарында еле изертленбеген. Буннан тысқары, қарақалпақ тил билиминде қарсылас бағыныңқылы қоспа гәпте «бағыныңқы гәптің улыұма мәниси бас гәптен аңласылатуғын улыұма мәниге қарама-қарсы болғаны менен, ол бас гәптегі ис-хәрекеттің жүзеге келиуіне пүткиллей тосқынлық жасай алмайды... бас гәптегі ислениуіге тийисли болған ұақыя бағыныңқы гәптегі қарсыласлық белгиге қарамастан иске аса береді» деп көрсетилсе де, бундай гәплер улыұма бир ғана «қарсылас бағыныңқылы қоспа гәп» термини менен аталып келмекте [12, 531]. Биз бундай мәнилик қатнастарға ийе гәплерди «тосықсыз бағыныңқылы қоспа гәп», «қарсылас-тосықсыз мәнилі дизбекли қоспа гәп» деп атауды мақул көрдик.

Қарсыласлық хәм тосықсызлық семантикасы бир-бирине жүдә жақын, яғный қарсыласлық компоненти тосықсызлық мәнисинің ажыралмас бөлегі болып есапланады [5]. Тосықсызлық қатнастары менен байланысқан дизбекли қоспа гәплер түп мазмуны бойынша да, сыртқы дүзилісі бойынша да өзгешелик, қарама-қарсылық семантикасын максимал дәрежеде көрсетеді. Бундай дизбекли қоспа гәплердің бир неше түрлерін ажыратуы мүмкін.

Дизбекли қоспа гәптиң екінші компонентінде бірінші компонент мазмунуынан күтилген нәтиьжеге қарамастан әмелге асқан кери нәтиьже, жуўмақ жүзеге келеди. Мысалы: *Шығырған ыссы, лекин аўыл арасы тынымсыз* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий әпсанасы); *Ыссы, лекин ортаға от жағылды* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий әпсанасы). Бул мысалларда бірінші гәп мазмунуынан келип шығыўы тийис болған ис-хәрекет пенен ҳақыйқый әмелге асқан хәрекет арасында тосықсызлық қатнаслары көзге тасланады. Салыстырың: *Шыжғырған ыссы (демек, адамлар үйлеринде болыўы болыўы тийис), лекин аўыл арасы тынымсыз; Ыссы (демек, от жағыўға қәжет жоқ), лекин ортаға от жағылды.*

Бундай гәплердиң зәрүр элементи – имплицит коомпонент болып есапланады (жоқарыдағы мысалларда: «демек, адамлар үйлеринде болыўы болыўы тийис»; «демек, от жағыўға қәжет жоқ»). Бил билиминде бундай қубылыс түрлише аталады: «нереализовавшееся ожидание» [10-66-70], «имплицитно ожидание» или «предполагаемое, вытекающее следствие» [3], «обманутое ожидание» [1; 7, 3-24]. М.И.Черемисина хәм Т.А.Колосовалардың пикиринше, «Система ожиданий исключительно важная вещь в жизни каждого общества, на любой ступени развития цивилизации... Ожидание заключается в сознании раньше, чем формируется способность критически, то есть «логически» мыслить» [11, 71].

Қарсылас-тосықсыз қатнаслар менен байланысқан дизбекли қоспа гәплен мазмунуында әлбетте пресуппозиция болады. Н.Д.Арутюнованың анықламасы бойынша, «пресуппозиция гәп самантикасына сәўбетлесийшилердиң «улыўма билимлер фонды» сыпатында, оладың алдын-ала келисими ретинде киреди» [2? 84-49] хәм «гәпте нәзерде тутылған, лекин жетерли эксплицитлик көриниске ийе болмаған семантикалық компонент» сыпатында көзге тасланады [8, 23-30]. Өзбек тилинде бул қубылысты хәр тәрәплеме изертлеген алым Н.Махмудов былай деп жазады; «Тўсиқсизлик муносабати, яъни 1-воқеа 2-воқеанинг бажарилиши учун шарт бўлсада, бу тағбилимга (пресуппозицияга) кўра англашилиб турсада, бу шарт тўсиқ бўлмайди. Шарт муносабати билан тўсиқсизлик муносабати бир-бирига яқин туради, бу уларнинг асосий ифода воситаларида хам кўринади, яъни ҳар иккала муносабатнинг ифодаланишида -са шарт майли қўшимчаси иштирок этади. Фақат тўсиқсизлик муносабатининг ифодаланишида -са билан биргаликда хам (-да) юкламаси хам қўлланади ва бу юклама шарт муносабатини кучсизлантиради. Аммо таъкидлаш зарурки, шарт муносабати барибир мавжуд бўлади, лекин у бевосита эмас, балки тағбилим сифатида тўсиқсизлик муносабатининг асосида ётади. Агар ана шундай тағбилим мавжуд бўлмаса, тўсиқсизлик муносабати юзага келмайди. Лекин шарт муносабатидан фарқли ўлароқ, тўсиқсизлик муносабатидаги воқеалар ирреал эмас, балки реал бўлади [6, 212].

Көрилип атырған гәптерде пресуппозициялық компонент биринши гәпте баянланған хәдийседен келип шығыуы тийис болған нызамлы нәтийже сыпатында түсиниледи. Мысалы: *Оған өз үйлеринен жып-жыллы уя да дүзетти* (демек, ол уяда болыуы тийис еди), *бирақ ол хеш нәрсени қабыл етпеди* (Е.Өтепбергенов. Қумар); *Султанның өзине де бир бөлме берилип еди* (демек, бир өзи болыуы тийис еди), *бирақ екеу болып жатқанды мақұл көрди* (К.Мәмбетов. Посқан ел); *Дмитрий Гладышев жолды жақсы билетугын еди, бирақ бәрхә атлардың жағдайына қарап жүриу керек* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий әпсанасы); *Күн бултласып, салқын түсти* (демек, үйде отырыу керек еди), *бирақ дәстүрхан шертек астына жайылды* (Н.Нуратдинов. Дослар).

Дизбекли қоспа гәптеги тосықсызлық мәниси усы бир пүтин гәпте карама-қарсы хәм бир-бирине сәйкес келмейтуғын ўақыя-хәдийселер, ис-хәрекетлер хәм т.б. қабатласып келиўине тийкарланады. Бундай гәптер уқсаслық хәм өзгешеликтің онтологиялық бирлигин, олардың биалектикалық тәбиятын аңлатады. Бир объекттиң карама-қарсы тәреплериниң бир ўақыттың өзінде болыуы туўралы түсиниклердин тилде сәўлелениўи уқсаслық хәм өзгешелик өзара бирин бири талап ететугынынан дәрек береді. Сонлықтан да философияда карама-қарсылық «предмет тәреплери, қәсийетлери, тенденциялары арасындағы өзара бирин бири талап етиўши хәм өзара бирин бири бийкарлаўшы қатнас», «реал диалектикалық карама-қарсылықта тәрептер бир-бирине хәм уқсас, хәм уқсас емес, яғный өзгеше болады» [4, 59-77], – деп көрсетиледи.

Бундай дизбекли қоспа гәптерде бир ғана субъекттиң предикативлик түрли белгилери туўралы баянланып, дүзилиси «Мен... бирақ мен» формасында болады. Мысалы: *Мен оның алдында енди өзимди бурынғыдан әдеўир батыл сеземен, бирақ мен оннан бир қанша айбынатугын едим* (Е.Өтепбергенов. Қумар); *Көпти көриў, көп жасаў мүмкин, бирақ көп көргениң менен сезгениңе бақа берип барыў қыйын* (Ғ.Сейтназаров. Жалғыз атлы); *Келбети баяғысынан айнымаған, бирақ мурты буўрыл тартыпты* (К.Султанов. Ақдәрья).

Келтирилген мысалларда бир ғана (өз-өзине уқсас) субъекттиң хәр қыйлы, карама-қарсы предикатив белгилери жәмленген.

Дизбекли қоспа гәптеги тийисли фәйил формалары арқалы билдирилетуғын тосықсызлық семантикасы эксплицит баянланған болыуы да мүмкин; бунда тосықсызлық күтилген нәрсе менен нәтийже арасында көзге тасланады. Мысалы: *Күтип жүр, күтип жүр Сайымбеттен бир гәпти, бирақ Сайымбет үндемейди* (Ш.Сейтов. Халқабад); *Балларымның ҳақ қаны ушын талай мәрте инақты өлтирмекши болдым, бирақ режелерим иске аспады* (К.Мәмбетов. Бозатаў); *Ол гәпти булайынша басламақшы емес еди, бирақ қасақана усылай болып шықты* (Х.Хәмидов. Ушқын); *Сүйиниш пенен бир бөлмеде*

жатса да болар еди, бирақ оның қорылдысынан ат үркеди (К.Мәмбетов. Посқан ел).

Келтирилген мысаллардың биринши компонентинде белгили бир нәтийжениң күтилиўи, ал екинши компонентте қарама-қарсы нәтийже туўралы баянланады, өзгешелик қатнаслары семантикалық дәрежеде актуалласады.

Қарсылас-тосықсыз мәнили дизбекли қоспа гәплердиң тийкарғы түрлери усылардан ибарат.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова (лексикографический аспект) // Русский язык: Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке. – М., 1992. – С.45-64;
2. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известия АН СССР. – 1973. Т. 32, вып. 1. – С.84-89.
3. Бакалова З.Н. Системная организация сложносочиненных предложений с противительными союзами: Дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 1980.- 261с.
4. Вяккерев Ф.Ф. Предметное противоречие и его теоретический "образ" // Диалектическое противоречие. – М., 1979. – С.59-77.
5. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст: К типологии внутритекстовых отношений. – М., 1986. – 199 с.
6. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995. Б. 212.
7. Николаева Т.М. Сочинительные союзы А, НО, И: история, сходства и различия // Славянские сочинительные союзы. – М., 1997. – С.3-24.
8. Падучева Е.В. Презумпции и другие виды неэксплицитной информации в предложении // Научно-техническая информация. Сер.2. Информационные процессы и системы. – 1981. – №11. – С.23-30.
9. Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке. – М., 1992. – С.45-64;
10. Усова Н.В. О средствах выражения противительной семантики в конструкциях с союзом НО // Структурно-функциональный анализ языковых единиц. – Иркутск, 1985. – С.60-70.
11. Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. – Новосибирск: Наука, 1987. – 197с. С.71.
12. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: «Билим», 1982. – 531-б.

СӨЗ ЖАСАҰДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛЫ

Нажимов П.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Сөз жасаудың лексика-семантикалық ұсылы көп мәнилі сөзлер мәнилерінің бөлектенуі жолы менен жасалған лексикалық омонимлерге айтылады. Анықламадан көрініп тұрғанындай, омонимлердің жасалуы бір сөз шақабы ішінде іске асады, бұл жаңа сөзлерді жасаудың лексика-семантикалық ұсылының конверсиядан айырмашылығы болып табылады. Мысалы: *ай* (*аспан денеси, жер жолдасы*) және *ай* (календарлық; уақыт өлшем бірлігі); *буын* (бөлек, звено; тіл білімі термині; әулад).

Лексика-семантикалық сөз жасау ұсылы сөзлердің аффикссіз сөз жасау ұсылына кіреді. Бұл ұсылдың сөзлерді жасауға қатынасы – тартыс мәселелердің бірі. Бұл мәселеге байланысты А.А.Юлдашев, Т.М. Гарипов, Н.А.Баскаков, М.А.Хабичев, Б.О. Орузбаева, Ф.А.Ганиев, В.И.Рассадин, А.Г.Гулямов, А.Н. Кононов, Г.С.Садвакасов, И.М.Тараканова және т.б. міндеттерінде азлы-көпші мағлұматтар беріледі.

Бұл сөз жасау ұсылын атауда айырым міндеттерде «лексикалық ұсыл» немесе «семантикалық ұсыл» терминдері қолданылады. А. Ғ. Гуломов лексика-грамматикалық омонимдерді жасау ұсылы ретінде «лексикалық», лексикалық омонимдерді жасау ұсылы ретінде «семантикалық» терминдерін қолданады [2, -51]. Шор тилин изерттеуші И. В. Шенцова «сөз жасаудың лексика-семантикалық ұсылы» терминін қолданып, оның семантикалық неологизмдер жасау үшін қызмет атқаратуғынлығын көрсетеді [6, -50].

Тюркологтар лексика-семантикалық сөз жасау ұсылының атлық, келбеттік және феминдерді жасауда көбірек қолданылуғынлығын көрсетеді, айырмалары басқаларына салыстырғанда атлықтарда көптеп ұшырасатуғынлығын тастықтайды. Мысалы:

1) *ағым* «дәрья» > *ағым* «жәмийеттік-саяси бағдар», *жолдас* «адам» > *жолдас* «жер жолдасы», *қабақ* «адамның қабағы» > *қабақ* «өсімлік»;

2) *ұллы* «хүрметті» > *ұллы* «ұл перзентке ие»;

3) *қара* «көрің» > *қара* «бағың»;

Лексика-семантикалық сөз жасау ұсылының мәнісі лексикалық омонимдерді жасаудан ібарат. Лексика-грамматикалық омонимдер менен лексикалық омонимдердің жасалуы салыстыра отырып, А.А. Юлдашев көп мәнілі сөзлердің бір мәнісінің бұрынғы семасиологиялық системадағы мәнісінен әсте-ақырын алысап, тұрақты лексикалық бірлік сипатында қалыптасуғынлығын көрсетеді. Бұл процесс бастан ақырына шекем тіл нормаларына сәйкес тәртіпленуі арқылы іске асады

[7, -75]. Бирак бул өзгешелик көпшилик лингвистлер тәрәпинен итибарға алынбайды. Бир сөздің екиге бөлиниү хәрәкетиниң социаллық саналылығы, оның тил нормасына қабылланыуы ямаса бийкарланыуы лексикалық омонимияның тийкарғы критерийи болып есапланады.

Лексикалық омонимлердин тийкарғы белгилери төмендегише: 1) лексикалық мәниниң хәр қыйлы семасиологиялық системаға өтиүи нәтийжесинде сөз мәнилериниң дәслепки мәнисинен алыслауы хәм 2) қабыллаған жаңа мәниге сәйкес конструкциясында өзине тән формалық өзгешеликлерге ийе болыуы.

К.Г.Ишбаев тилдеги лексикалық омонимлердин қолланылыуын мысаллар арқалы дәлилеп береді. Оның көрсетиуінше, *ай* (аспан денеси) сөзи тек бирлик сан формасында қолланылады, *ай тутылыу*, *толы ай* сөз дизбеклериниң қурамында ушырасады. Ал ўақыт өлшемин билдириуши *ай* сөзи бирлик хәм көплик санларда қолланылады: *бир ай*, *еки ай*, *қысқы ай*, *жазғы айлар*, бунда санақ санлық хәм келбетликлер анықлауыш хызметинде келеди [3, -247].

Көп мәнили сөзлер мәнилері бирдейлигиниң бузылыуы метафоралық ямаса метанимиялық қубылыс нәийжесинде жүз береді. Бир қатар илимпазлар метафора хәм метанимияны сөз жасау модели сыпатында изертлейди [4, -6]. В. Н. Телия метафораны қурамалы, соның менен бирге «жасырын» хәм стандарт емес хәрәкет ететугын сөз жасау модели деп есаплайды [5, -173-215].

Семантикалық омонимлердин жасалыуы мәселеси сөзлердин көп мәнилиги мәселеси менен тығыз байланысly. Татар тилинде фейиллердеги көп мәнилилик хәм омонимия мәселелерин изертлей отырып, Д. М. Гаптелғаниева көп мәнили сөзлер мәнилериниң ажыралыуы нызамлылықларын омонимияға жатқарады [1, -22].

Түркий тиллеринде лексика-семантикалық усыл арқалы илимниң хәр қыйлы тарауларына тийисли көплеген терминлер пайда болады. Лингвистикалық терминологияда да оларды көппе ушыратамыз. Мысалы: *бууын*, *түбир*, *бет*, *сан*, *ағза*, *тил*, *хабар*, *үндеу*.

Бир сөзден келип шықпаған омонимлер лексика-семантикалық усыл арқалы жасалған сөзлер қатарына кирмейди. Мысалы: *ой* (пикир мәнисинде) - *ой* (шукыр мәнисинде), *ер* (жыныс мәнисинде) - *ер* (батыр мәнисинде) *ер* (аттың ери), *шайыр* (қосық жазыушы) – *шайыр* (ағаштың ширеси).

Солай етип, сөз жасаудың лексика-семантикалық усылы дегенде бир улыўмаластырыушы белгиниң жойылыуы хәм көп мәнили сөзлердин бир неше шөлкемлестириуши орайының пайда болыуы нәтийжесинде пайда болған омонимлер түсиниледи. Сөз жасаудың лексика-семантикалық усылы нәтийжесинде формасы бойынша уқсас, мәнилері хәр қыйлы еки ямаса бир неше сөзлер жасалады. Бул өз-өзинен жаңадан жасалған сөздин бурынғы семасиологиялық системадан шығып, жаңа лексикалық бирлик

сыпатында туракласыўына алып келеди. Жаңа лексикалық бирликтин пайда болыўы менен оның курылысында өзгешеликлер пайда болады, жаңадан қабыл алған мәнисинде басқа формалар менен үйлеседи.

Хәзирги түркий тиллеринде сөз жасаўдың лексика-семантикалық усылы жаңа сөз жасаўда өнимли усыллар қатарына киреди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Гаптелганиева Д. М. Многозначность и омонимия в системе татарской глагольной лексики: Автореф....дисс. канд. филол. наук. - Казань, 1999. - 22 с.

2. Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация. Ч. 1: Словообразующие аффиксы имен: Автореф- дис. ... д-ра филол. наук. - Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1955. - 51 с.

3. Ишбаев К. Г. Башкирский язык. Морфология. Словообразование: Учебное пособие. - Уфа: Гилем, 2000. - 247 с.

4. Киреева Д. М. Метафорическое переосмысление концептосферы <head>/<голова> в английском и русском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Новосибирск, 2010. - 27 с.

5. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира-М., 1988. - С. 173-215.

6. Шенцова И. В. Словообразование в шорском языке: учеб. пособие. Новокузнецк: Новокузн. гос. пед. ин-т, 2000. - 50 с.

7. Юлдашев А. А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях // Сов. тюркология. - 1970. -№ 1. - С. 70-81.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СӨЗ ЖАСАЛЫҰ МОТИВАЦИЯСЫ

Нажимов П.А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Сөз жасалыў қарақалпақ тилинде өз алдына тил билиминиң тараўы болып қәлиплеспегенликтен оның терминлери еле де жеткиликсиз, сөз жасалыў түсиниклериниң де бәри толық анықланбаган. Илимниң соңғы жетискенликлерине байланыслы пайда болған сөз жасаў түсиниклери бар. Олардың көпшилиги сөз жасалыўдың тил билиминиң жеке тараўы болып қәлиплесиўине байланыслы пайда болды. Солардың бири хәм ең тийкарғы мәселелердин бири – сөз жасалыў мотивациясы.

Сөз жасалыў мотивациясы синхронлық сөз жасалыўдың тийкарғы мәселелериниң бири, себеби синхронлық сөз жасалыўдың тийкарғы изертлеу объекти мотивленген яғный дөренди сөз болып табылады.

Тилдеги сөзлер тосыннан пайда болған емес. Олар қандай да бір затқа, кубылысқа, түсиникке тийкарланып пайда болады. Түбір сөзлердің өзі де белгили бир ўақытлары тийкарланған сөзлер болған, лекин хәзир олардың неге тийкарланғанлығы анық емес.

Сөзлердің дөрелиўинде мотивленгенлик мәселеси әйемги дәўир философларының дыққат орайында болып келген. Ал Ф. де Соссюрдың мийнетинде бул ҳаққында илимий көзқарастан баян етиледі: «Основной принцип произвольности знака не препятствует различать в каждом языке то, что в корне произвольно, то есть мотивированно, от того, что произвольно лишь относительно. Только часть знаков является абсолютно произвольной; у других же знаков обнаруживаются признаки, позволяющие отнести их к произвольным в различной степени: знак может быть относительно мотивированным» [2, -696].

«Не существует языков, где нет ничего мотивированного; но немыслимо себе представить и такой язык, где мотивировано было бы все. Между этими двумя крайними точками – наименьшей организованностью и наименьшей произвольностью – можно найти все промежуточные случаи. Во всех языках имеются двоякого рода элементы – целиком произвольные и относительно мотивированные, - но в весьма разных пропорциях, и эту особенность языков можно использовать при их классификации» [2, -696].

Ҳақыйқатында да, тилдеги мотивленген яки мотивленбеген сөзлердің есап-санағын алыў жүдә қыйын процесс, себеби тилде жаңа сөзлердің пайда болыўы тезлик пенен иске асады. Деген менен айырым тиллерде булардың пропорциясы шәртли түрде исленип шығылған. Изертлеўлердеги мағлыўматларда мотивленген сөзлер менен мотивленбеген сөзлердің өзара қатнасы былайынша келтириледи: рус тилинде - 66:34, француз тилинде – 57:43, словак тилинде – 65:35, венгер тилинде – 80:20, фин тилинде – 88:12, чех тилинде – үштен еки бөлеги мотивленген сөзлерге туўра келеди [3, -2].

Бул салыстырыўлардан көринип турғанындай, қайсы тилде болса да мотивленген сөзлер мотивленбеген сөзлерге салыстырғанда көпшиликти қурайды.

Тилекке қарсы, түркий тиллеринде бул бағдарда мағлыўматлар таба алмадық. Буның себеби, бириншиден, мәселениң қурамалылығы болса, екиншиден, бул мәселеге тилдің сөз жасалыў сөзлигин ислеп шыққаннан кейин анықлық киритиледи, ал түркий тиллеринде бундай сөзлик тек айырым тиллерде ғана бар.

Дөренди сөздің мәнисине түбир сөздің мәниси дерек болады. Сонлықтан дөренди сөз мотивленген сөз болады. Мәселен, *жер, суў, таў, көл, ал, бер*, т.б. сыяқлы сөзлердің мәниси не ушын усындай екенлигин көрсететуғын дәлил жоқ, олардың морфемалық, сеслик қурамы бул сөзлер ҳаққында мағлыўмат бере алмайды.

Ал дөрөнди сөзлердің мәнилерін анықлауға, дәлилдеуге болады. Себеби дөрөнди сөзлердің мәнилерінің дерегі бар. Дөрөнди сөзлердің мәнилері тийкар сөздің мәнісінен келип шығады. Мысалы: *жасар, көгер, бөлме* сыяқлы дөрөнди түбірлердің мәнісі *жас, көк, бөл* сөзлерінің мәнісінің тийкарында пайда болған. Сонлықтан тийкар сөзлер менен олардан жасалған дөрөнди түбірлердің мәнісі бири бирине байланысly болады. Дөрөнди сөзлердің мәнісі түбір сөздің мәнісіне тийкарланып жасалғанлықтан, дөрөнди сөзлер мотивленген сөзлер, ал дөретиуши сөзлер мотивлеуши сөзлер деп аталады. Мотивленген сөзлердің мәнісін түбір сөзлердің мәнісі арқалы түсиндириуға болады. Мысалы: *түй-ин, кес-пе, өн-им* сыяқлы дөрөнди түбірлердің мәнісін оларға тийкар болған *түй, кес, өн* фейиллери арқалы түсиндирип, *түйиу, кесиу, өниу* хәрекеті арқалы жасалған затлардың аты деуға болады. Сонда түбір сөз бенен оннан жасалған дөрөнди түбірдің мәнилик байланысlyлығы анық сезиледи.

Сөз жасалуы мотивациясы еки сөздің қатнасы сыпатында анықланады. Бул қатнастар төмендегише белгилерге ийе болады: 1) еки сөз де бирдей түбирге ийе болуы тийис; 2) дөретиуши сөздің мәнісі дөрөнди сөздің мәнісінің қурамына кирип кетеди. Мысалы: *жыйна* сөзі *жыйын* сөзі арқалы, *жыйын* сөзі *жый* сөзі арқалы мотивленген., ал *жыйна* сөзі *жый* сөзі арқалы мотивлене алмайды.

Сөз жасау мәнісінің мотивлиги тек дөрөнди түбірлерге ғана емес, ал дөрөнди сөзлердің басқа топарларына да теңдей қатнаслы. Мысалы: *белбеу, асқабақ, көркем-өнер, қазан-табақ, ийне-сабақ* сыяқлы дөрөнди сөзлерди алсақ, олардың мәнісі қурамындағы компонентлерінің мәнилері тийкарында пайда болғанлығын көриуға болады. Сонлықтан бул жерде де дөрөнди сөзлердің мәнісі менен оның жасалуына тийкар болған компонентлердің мәнісі тығыз байланысly.

Сөз жасаудың усындай мәни мотивлиги басқа тиллик қубылыстарда ушыраспайды. Мәселен, сөз формалары да түбирге қосымта қосылуы арқалы жасалады, бирақ оларда түбір сөздің лексикалық мәнісі өзгермейди, ал тек сол лексикалық мәни үстине грамматикалық мәни жүкленеди. Мысалы: *үйге, үйден, үйди, үйде* сыяқлы сөз формаларындағы қосымталар *үй* түбіріннің лексикалық мәнісіне грамматикалық мәни берип тур. Бунда түбірдің лексикалық мәнісі өзгермейди, сонлықтан сөз формаларында сөз жасалуындағыдай мәни мотивлиги жоқ. Солай етип, сөздің мәни мотивленгенлиги оның турақлы белгилерінің бири деп қаралуы керек [1, -47].

Тилде сөздің жасалуы мотивацмасының төмендегише типлерін көрсетиу мүмкин: 1) сеслик мотивация: мотивацияның бул типі арқалы еликлеуиш, таңлақ сөзлер билдириледі; 2) сөз жасалуы мотивациясы: бул арқалы структуралық жақтан сөз жасау базасы хәм сөз жасау формантының қосылуы арқалы жжаңа лексикалық бирликлер жасалады;

3) семантикалық мотивация: бұл арқалы метафоралық хәм метонимиялық мәнидегі сөзлер жасалады.

Сөз жасауда түбір сөз бенен мотивленген (дөренди) сөздің қарама-қарсылығы (оппозициясы) дыққат аударарлық мәселе. Әсиресе, бұл дөренди түбірлерге қатнасты. Түбір сөз деп дөренди түбір жасауға қатнасуығын лексикалық мәнилі сөзге айтылады. Мысалы: *пышақ*, *пышқы* сөзлерін алсақ, олардың құрамы екі морфемадан тұрады. Бұл морфемалардың дәслепки лексикалық мәнісі бар: *пиш* (*пишиұ* - қандай да бір үлгіге салып кесіу дегенді аңлатады) сөзінен алынған ұақыттың өтіуі менен фонетикалық өзгеріске ұшырап *пыш* сөзіне айналған – Н.П.). Бұл дөренди сөздің мәнілі бөлегі ұсы дөренди сөздің тийкары болып есапланады. *Пышақ*, *пышқы* дөренди түбіріннің лексикалық мәнісі *пиш* фейілінің тийкарында жасалғанлықтан, ол мотивленген сөз болады. Себебі оның мәнісін *пиш* фейілі арқалы түсіндіріуіге болады. Солай етип тилде түбір сөз бенен мотивленген сөздің жұпласыуы - дөренди түбірлердің бір белгісі.

Түбір сөз болыу ұшын ол лексикалық мәніге ийе болыуы - оның баслы шәрті. Лексикалық мәнісі бар сөзлердің басым көпшілігі дөренди сөзге тийкар бола алады, лексикалық мәні сөздің дәслепки мәнісі ме, ямаса дөренди мәнісі ме, оның сөз жасау ұшын парқы жоқ. Сонлықтан да, дөренди сөздің лексикалық мәнісін белгілейтуғын тийкар сөз хәр қыйлы түбір сөзлерден де бола береді.

Солай етип сөз жасау түбірі менен оған жалғаныушы бөлегін анықлау сөз жасауда баслы мәселе болып есапланады.

Мотивлік қатнаста тұрған екі сөздің біреуі түбір сөз, ал екіншісі тийкарлы (мотивленген) сөз болады.

Сөз жасалуы системасында мотивация термині соңғы жыллары келип кірді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қазіргі қазақ тілінің сөз жасам жүйесі, Алматы, 1989.
2. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики //Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977, 696 с.
3. Улұханов И.С. Мотивация в словообразовательной системе русского языка.-М.:URSS, 2014, 320 с.

ПОЭМА «КЫРК КЫЗ» В КОНТЕКСТЕ КАРАКАЛПАКСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФОЛЬКЛОРНО-КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Мамедли Ш.

Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана

Героическая поэма «Кырк кыз» – непревзойденный художественный памятник каракалпакского народа. Будучи многоплановым и

многослойным историко-этнографическим и фольклорно-эпическим образцом, она отражает события, как отдельной истории, так и столкновения в Хорезмском ханстве и Туркестанском крае, происходивших в XVIII в.

Запись поэмы осуществлена в 1938-1944 гг. С.Мауленовым, Ш.Хожаниязовым и А.Бегимовым из уст Курбанбая-жырау и впервые издана на каракалпакском языке в Нукусе в 1949 г. и в последующем неоднократно переиздавался. В 1948 г. появился перевод поэмы на узбекском языке. В том же году (1948 г.) «Кырк кыз» вышел в русском переводе С.Сомовой. Чуть позднее появился второй перевод поэмы, осуществленный знатоком тюркских литератур, в том числе каракалпакской и азербайджанской Арсением Тарковским. После этого в его переводе «Кырк кыз» неоднократно переиздавался в течение 1951-1965 гг. в Москве и Ленинграде. Он получил высокую оценку в периодической печати и в научно-исследовательских трудах ученых. Достаточно указать на то, что о нем писали историки, этнографы, фольклористы, эпосоведы, литературные критики, такие, как В.М.Жирмунский, П.П.Иванов, А.С.Морозова, С.П.Толстов, Л.С.Толстова, Г.А.Жданко, Л.Климович, Н.Давкараев, О.Кожуров, И.Т.Сагитов, К.Аимбетов, К.Максетов, Луи Арагон, Н.Мамедов – Тагисой, Дж. В.Уйгур и мн. др. «Кырк кыз» переводился на казахский, туркменский, киргизский и азербайджанский языки. Здесь же заметим, что в 1960 г. появилась вторая запись «Кырк кыз» К.Максегова из уст Озана Кияса.

Тема, сюжет, мотивы и образы поэмы «Кырк кыз» стали важным объектом художественной интерпретации. К.Мамбетов для детей обработал поэму «Кырк кыз», Г.Матъякубова написала «Гулаим», а художники Я.Кадыров, Д.Нажимов, Д.Торениязов, Ж.Кутлымуратов, В.Катанов и др. создали интересные полотна, И.Юсупов обработал балет «Кырк кыз», Фейги оперу «Кырк кыз», А.Шамуратов совместно с И.Юсуповым драму «Кырк кыз».

Ознакомившись с материалами, мы убеждаемся в том, что поэма «Кырк кыз» становится одним из важных объектов в плане исследования, как в части истории, фольклора, так и литературы и искусства, о нем появляются новые труды, изыскания, сочинения.

Исходя из такого интереса, к поэме для ее перевода на русский язык обратился, как мы уже выше отмечали, А.Тарковский, представив ее на суд русскоязычных читателей в форме «Повесть о прекрасной Гулаим». Перевод А.Тарковского удостоен в 1968 г. Государственной республиканской премии им. Бердаха. Дело в том, что А.Тарковский до перевода «Кырк кыз» был знаком каракалпакскими дастанами и сказителями, в том числе с Курбанбаем Тажибаевым. 26 июля 1958 г. Курбанбай жырау, достигнув глубокой старости, в 82 года, скончался. Русский поэт-переводчик «Повесть о прекрасной Гулаим» посвятил его

светлой памяти. В «Послесловии» к повести А.Тарковский говорил, что ему выпало счастье тотчас же после Отечественной войны взяться за переложение поэмы «Кырк кыз» на русский язык. Отмечая, что несмотря на то, что далека была Кара-Калпакия от театра недавних военных действий, герои поэмы были похожи на советских солдат, но для него его работа стала воплощением о трудных боях, в которых советские войны добывали победу. И Гулаим, и Алтынай, и Арыслана с его современниками родил их героизм, их беззаветная преданность родному народу.

Поэма в подлиннике и в переводе С.Сомовой написана стихами. По мнению А.Тарковского большой текст в стихах не все любят читать (Напомним, что в первой записи, осуществленной от Курбанбая жырау С.Мауленова, Ш.Хожаниязова и А.Бежимбетова, поэма состоит из 25000 стихотворных строк, а во второй записи, осуществленной из уст Озана Кыяса К.Максегова она состоит из 13000 стихотворных строк). Беря за основу эту мысль, текст поэмы А.Тарковский пересказал прозой. Однако в его переложении есть такие моменты, где ритм и рифма стиха оригинала сохранены. Имеющаяся небольшая доля стихов в переложении А.Тарковского это напоминание о том, что представляет собой повесть в подлиннике. Если перевод всего текста С.Сомовой «Кырк кыз» состоит из двадцати песен и перевод в целом стремится выдержать тот настрой ритмики, интонации и системы изложения, который характерен для оригинала, то переложении А.Тарковского состоит из двадцати пяти глав-рассказов. Как мы видим, А.Тарковский в своем переводе придерживался отличных от оригинала принципов. Здесь зачин каждой главы начинается стихотворным текстом, затем автор переходит к изложению содержания прозой. Правда, местами там, где доходчиво использовать стихотворный текст, А.Тарковский и им пользуется, мотивируя это тем, что «не следует ссориться со стихами – они наши верные друзья и добрые попутчики». Видимо, избрав метод вольного перевода, А.Тарковский этим хотел еще больше приблизить текст эпоса восприятию русскоязычного читателя. Однако, несмотря на большие усилия переводчика, налицо отход от подлинника. Это достаточно ярко проглядывается при сравнении перевода А.Тарковского с переводом С.Сомовой. При тщательном рассмотрении видно, что А.Тарковский в значительной степени исказил текст оригинала своим собственными привнесениями. Он полностью нарушил как структурно-композиционные особенности, так и идейно-содержательную основу поэмы.

В 1970 г. талантливый азербайджанский поэт Алекпер Салахзаде, завершив работу над перевод оригинала А.Тарковского «Повесть о прекрасной Гулаим», издает ее в Азербайджане. При переводе А.Салахзаде стремился сохранению идейных, тематических, структурных, содержательных и образных особенностей «Повести...» А.Тарковского.

Как мы говорили выше, А.Тарковский по-своему обработал тему и содержание «Кырк кыз». А.Салахзаде работал над переводом достаточно ответственно. Это хорошо проглядывается во многих страницах его переводческого труда. Для подтверждения этого обратимся к отдельным местам «Повести...» А.Тарковского и перевода А.Салахзаде.

День да ночь –

Сутки прочь.

В небе темно-голубом

Трепетали звезды, горя

На своем языке ночном

О самих себе говоря;

Розовым своим рукавом

Утром их сметала заря.

Гулаим на Миуели

Веселилась в кругу подруг.

Таял снег,

Сады цвели,

Соловьи о тысячах мук

Сладкозвучный спор вели.

По земле, как морям родным

Реки синие текли.

Горы жаждущей земли

Задержать их не могли.

Теперь рассмотрим как эти отрывки переданы А.Салахзаде:

Gündüz getdi, gecə düşdü

Gün ötüşdü.

Qaranlıq səmalarda

Yandı titrək ulduzlar

Öz sirli dillərində

Dindi titrək ulduzlar.

Səhər günəş doğanda

Söndü titrək ulduzlar.

Meyvəlidə Gülayım

Şənlənirdi qızlar ilə

Əridi qar,

Qalxdı otlar.

Bülbüllər də gəlib dilə,

Nəğmə qoşdu qızılgülə.

Dənizlərə, göllərə

Çaylar axdı, tələsdi

Dağlar onları yoldan

Saxlamağa acizdi.

При сравнении оригинала и перевода А.Салахзаде мы отчетливо видим каков лексико-стилистический склад А.Тарковского – поэта и каков лексико-стилистический запас А.Салахзаде. Несмотря на то, что некоторые слова из оригинала А.Тарковского не попали в перевод (темно-голубой, розовым своим рукавом, сметала заря, сады цвели, синие и т.д.), стиховое построение отрывков, их смысловое качество переводчиком переданы удачно. Однако нет ничего страшного серого перевода. Пусть даже в переводе будут смысловые неточности, даже грубые ошибки – их легче всего устранить. Пусть перевод грешит излишней цветистостью языка... Только, чтобы не было серости, безликости. Словарь А.Салахзаде достаточно гибкий, многоцветный и точный. Поэтому переводчик не замыкается как бы в своем цехе. Он находится в поисках, он старается избегать чужой лексики, он, если так можно выражаться, умеет, «войти в шкуру» переводимого автора. Он не стремится украсить оригинал и не хочет подкрасить стих А.Тарковского краскою своей палитры. Переводимый автор, находится в одном хронологическо-временном пространстве. Вот почему в его переводе мы видим умение переводчика

«как живой с живыми» говорить. Тут почти между автором и переводчиком нет временная дистанция отсутствует. В таком случае, возникает вопрос: Что нужно хорошему переводчику, чтобы овладеть мастерством? Достаточно ли для этого только знания языка, интеллигентности, интуиции, развитого эстетического вкуса и чувства? На каком уровне должны быть. Умения подобно художнику, чтобы видеть текст и передать его красоту, не утомляя взгляд лишними подробностями? Безусловно, переводчик должен обладать творческим воображением, ассоциативным мышлением, способностью выбирать необходимые средства, широким кругозором в различных областях: языково-стилистической, культурно-исторической, литературно-художественной и т.д. А может, переводчик с легкостью фокусника должен владеть всеми приемами, позволяющими найти единственно верные-нежные, взволнованные, восторженные или гневные слова, которые делают литературу художественной. Лютер в свое время говорил, что переводом должен заниматься не каждый, как это думают иные. Для этого нужно иметь верное, усердное, благоговеющее, отзывчивое и доброе сердце. У Алекпера Салахзаде было точно такое сердце. У него мы видим ответственное отношение каждому слогу, каждому слову, словосочетанию, строке по всему тексту перевода, будь текст написан стихами или прозой. Проиллюстрируем это на материале перевода в сравнении с оригиналом:

“Allahyar bay şəhərə kefi kök qayıdırdı; dodaqaltı zümzümə eləyir, gülür, sevinirdi. Gülayımı çoban Jurındaza vermək vədi yadına düşəndə fikrə gedir, ah çəkir, dilini marçıldadır və əlini yelləyirdi.

Bay evə nahar vaxtı çatdı. Altı oğlu onu atdan düşürtdü, qoluna girib alaçığa apardı.

- Bütün bu cadugərləri, ara həkimlərini qovun getsin bu həyətdən, hərəsinin də boynunun ardına bir yumruq ilişdirin! – deyə bay əmr elədi, sonra pərqu yatağına uzanıb, atlas yorğanı başına çəkdi. – Deyin mənə yaxşıca bir çay versinlər! Mərhum ulu babam (onu görüm cənnətdə də ruhu şad olsun!) əhdinə düz çıxdı”.

А теперь этот отрывок перевода сравним с оригиналом:

«Возвращается бай Аллаяр в город, радуется жизни, напевает что-то про себя, посмеивается. А как вспомнит про свой обет – выдать Гулаим замуж за пастуха Журынтаза – призадумается, вздохнет, почмокает языком:

«Ц-ц-ц!» – и махнет рукой.

Бай возвратился домой в обед. Шестеро сыновей помогли ему сойти с коня, отвели под руки в кибитку.

- Гоните со двора всех ворожей да знахарей, да постарайтесь, чтоб каждому перепало по шее! – приказал бай, ложась в пуховую постель и натягивая на себя атласное одеяло. – Пусть мне приготовят зеленого чая

покрепче! Покойный прадед-пророк-да будет ему мир и счастье в райских селениях! – сдержал слово.

При внимательном анализе мы видим, что А.Салахзаде не формально копирует подлинник (что могло привести к распаду художественной цельности произведения), а творчески его воссоздает. Он как искусный переводчик знал, что из-за несовпадения языковых систем и эстетических норм приходится заменять некоторые детали подлинника другими, возникающими только в переводе. Но искусство его заключалось в том, что он держался при этом в границах допускаемых подлинником, и при любом «перевыражении» соразмерно сохранял пропорции подлинника. Решая основные задачи, А.Салахзаде поставил для себя основную цель – дать перевод оказывающий по возможности то же эмоциональное воздействие, что и оригинал. Заметим, что работая над «Повестью о прекрасной Гулаим», А.Тарковский старался сохранить национальные особенности, местный колорит народа. В этом смысле «Повесть о прекрасной Гулаим» уникальный образец. Такую же цель поставил и перед собой переводчик А.Салахзаде, чем и обогатил не только свой перевод, но и азербайджанскую литературу. Коль мы заговорили о сохранении национальной особенности и местного колорита, то подчеркнем, что это особая сторона изучения «Повести о прекрасной Гулаим» А.Тарковского и ее перевода на азербайджанский язык, проблема достаточно интересная и увлекательная, чему необходимо посвятить отдельную статью, о чем мы намереваемся говорить потом. А что касается общего уровня перевода «Повесть о прекрасной Гулаим» А.Салахзаде, который ознакомил азербайджанских читателей с интересным фольклорно-историческим образцом каракалпакской литературы, то перевод поэмы по своему способствовал развитию каракалпакско-азербайджанских фольклорных и литературных связей.

ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДА ШАҢАРАҚ ХӘМ ТУҰЫСҚАНЛАР АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫҢ СҮҰРЕТЛЕНИҰИ

Палымбетов К.С.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Қаҳарманлық дәстанлардың сюжетинде бир пүтин шаңарақ ағзаларының турмысы сөз етилип, ўақыя олардың бири-бири менен байланысы тийкарында раўажланып отырады. Шаңарақтағы туўысқанлардың байланысы, өзара қарым-қатнасы менен мүнәсибети өз гезегинде дәстан композициясында айрықша роль атқарады. Сонлықтан да, алтай халықлары қаҳарманлық эпосын изертлеуши С.С.Суразаков эпикалық шығармалардағы патриархалл

ық руў хәм шаңарақ ағзаларының бир-бирине болған ғамхорлығы, өзара жүдә жақын болған байланысларын сөз ете отырып, «қахарман зайыбын яки қарындасын қыдырыўы, баланың әкеси тәрәпин алыўы хәм атасы ушын өш алыў, туўысқан аға-ини, дайы, жийен бир-бирин қоллап-қуўатлаўы сөз етиледі» [1.61], - деп жазады. Илимпаздың дурыс көрсетип өткениндей, көпшилик дәстанлардың сюжетинде шаңарақ ағзаларының хәрекеті тийкарғы орынды ийелейді.

Биз бул мақалада қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан»ның Есемурат хәм Карам жыраў вариантлары мысалында шаңарақ хәм туўысқанлар арасындағы байланысты көріп шықпақшымыз.

Дәстанның композициясында ата-ана, қәйин ата, қәйин ене, бала, күйеў бала, келин, әжаға, қарындас, қайнаға, қыз т.б. шаңарақ ағзаларының туўысқанлық байланысы хәм олардың бир-бири менен мүнәсибети, басынан өтип атырған турмыс сынақларында өзара сүйіспеншилик сезимлери менен бири-бирине жәрдем қолын созыўы, булардың хәммеси ўақыяның эпикалық баянланыўында тутас сюжетти қурайды.

Дәстандағы сюжеттиң раўажланыўы хәм конфликттиң пайда болыўы тийкарынан бас қахарман Қобланның образына байланысly әмелге асырылып отырады. Дәстан қахарманы Қоблан бир шаңарақтың ағзасы болыў менен бирге, екінши тәрәптен ол халық идеалындағы қәўимниң яки руўдың батыры есапланады.

Ең тийкарғысы, дәстандағы ўақыя Қобланның шаңарақ ағзаларын қорғаўы, оларды душпан қолынан қутқарыўы ушын хәрекеті хәм шаңарағын бенделиктен азат етиў ушын атланыслары сыяқлы гүрестен ибарат. Демек, ўақыяның келип шығыўы хәм раўажланыўы бастан аяқ шаңарақ ағзаларына, туўысқанлар арасындағы байланысқа тийкарланады. Мысалы, Есемурат жыраў вариантында Нурдың қара таўындағы Самарқанд сайқалының ханы Ақшахан менен Қара қыпшақ халқының Қорғанша қаласындағы Қыдырбай байдың арасындағы конфликт мал-дәўлет ушын талас, хәкимият жарыстырыў, бириниң үстинен екіншисиниң үстемлик етиўге ислеген хәрекетинен ибарат. Ақшаханның руў, қәўим баслығы Қыдырбайға үстемлик етиўиниң тийкарғы себеби, Қыдырбай байдың улсыз-қызсыз перзентсиз болыўы еди. Ақшахан тәрәпинен Қыдырбайдың шаңарағына, ол басқарған қәўимге исленген басқыншылық пенен талаўшылық сиясатының тийкарында Қыдырбайдың перзентсизлиги турады. Мысалы, Есемурат жыраў вариантында Ақшаханның тилинен мынадай гәплер айтылады: «Улсыз, қызсыз бендениң, Жыйған, терген маллары, Патшалыққа миясар» [2.15]. Демек, хан менен қәўим баслығы арасындағы конфликт перзентсизлик себепли келип шығады. Шаңарақты қорғап қалатуғын, бар дүнья-малға ийелик ететуғын перзенттиң болмаўы пүтин шаңарақтың қыйраўына алып келеді. Шаңарақтың таланыўы Қыдырбай басшылық еткен руў, қәўимниң

таланыуы еди. Ал, шаңарақтағы қартайған ата-ананың әулиелерге түнеп, аллаға налыс етип перзент сорауы, жеке шаңарақтың тилеги ғана болып қалмастан, ал пүтин бир руў, қәўимнің мақсети хәм тилеги есапланады [3.104]. Ғайры-тәбийий халатта дүньяға келетуғын хәм шаңарақты, қәўимди сақлап қалатуғын перзентти тилеў, аты шыққан әулиелерге түнеў көпшилик қаҳарманлық эпосларға тән кубылыс.

Дәстанның экспозициясында Қобланның анасы Бозкемпир (Карам жыраў вариантында Алтыншаш) перзентсизликтен жәбирленген ана образы сыпатында көринсе де, оның күйеуі Қыдырбайға қатнасы, шаңарақтың тийкарғы ағзасы сыпатындағы орны, өзине тән хәрекеті яки пикирлері менен көринбейди. Дәстанда Қобланның «ата-анасы» деген улыўма сөз айтылғаны болмаса, Бозкемпирдің ана сыпатындағы орны, оның образы хәм хәрекеті сүүретленбейди. Бирақ, дәстан сюжетинде Қыдырбайдың образы батырдың әкеси сыпатында белгили дәрежеде орын алған. Әлбетте, бул патриархал-руўлық жәмийеттеги феодаллық қатнастың қалдығы есапланады. Усындай феодаллық дәўирдің көриниси шаңарақта Қобланнан еки жыл кейин дүньяға келген қыз перзент Қансулыўға байланысly қатнаста да көринеди. Себеби, қызға әкениң итибары қаратылмайды. Бирақ, дәстан сюжетинде матриархат дәўириниң излери де аз емес. Буған мысал етип Көклен кемпирди, Құртқаны, Дәўкемпирди, Қыз Палўанды көрсетиўге болады. Олардың белгили бир ўақыяларда тийкарғы хәм шешиўши хәрекетлери пикиримиздің дәлили болады.

Дәстанларда алыстан талабан болып келген батырдың сүйген қалыңлығына үйленемен дегенше қыйын шәртлерди орынлап қалыңлығына үйленгеннен соң қәйин атасы хәм қәйин енеси менен байланысы, қарым-қатнасы сүүретленбейди. Ыақыяның усндай болыўы «Алпамыс» дәстанында да бар. Бирақ, қызға талабан болып келген жат журтлық күйеў баланың, яғный батырдың өмири, оның турмысы менен қыздың ата-анасының қызығыўы, сорап-сорастырыўы басқа дәстанлар сыяқлы «Қоблан» дастанында да жоқ. Бул бәлким, бурят қаҳарманлық эпосын изертлеўши М.П.Хомоновтың: «Ески заманларда қыз айттырыў дәстүрлери артықмаш әўерелениўшиликти талап етпеген. Қаҳарман узақтан келеди, қыздың ата-анасы, хәттеки оны билмейди, үйленген бе, яки бойдақ па ол ҳаққында қызықпайды да. Соған қарамастан, бурят халқында неке қатнасларын тәртипке салыўшы нызамлары болған» [4.74], - деген пикири «Қоблан» дәстанына да тийисли болып, қарақалпақларда елеге шекем басқа руўдың қызы менен некелесиў дәстүри сақланған.

Ал, енди «Қоблан» дәстанында қәйин ене сыпатында Көклен кемпирдің болажақ күйеў баласына хызметі азда болса көринеди. Мысалы, Қоблан арша ағашты атып күйеў болғаннан соң, оған иззет-хүрмет көрсетип, көп дүнья-мал менен хәм кәраматлы «жай булт» тасты берип (Карам жыраў вариантында Сарала сандал тулпарды қосып береді)

Қара Қыпшаққа узатып салады. Соңынан Қобланның Торы аты жәрдем сорап келгенинде, Көбиклиниң қолында гүресип атырған күйеу баласы Қобланға жәрдем бериу мақсетінде, баласы Қараманның қарсылығын тыңламай, оны көндирип, Қобланға жәрдемге атландырады. Ал, дәстан сюжетінде қәйин атасы Сейдимхан патшаның хәрекеті сөз етилмейді. Бундай етип шаңарақта хаялдың хызметін биринши жобаға қойып сүүретлеу (талабан күйеулерди таңлау, жарысты шөлкемлестіриу, басшылық етип баласы Қараманды атландырыу) матриархат дәуіриниң қалдығы есапланады.

Көпшилик халық ертеклері менен дәстанларында әке менен бала арасындағы байланыс сөз етиледі. Олардың айырымларында әке менен баланың бир-бирін түсинбеушилиги, өзара жауласыуы сыяқлы хәм т.б. тартыслы мәселелер де сүүретленеді. Бирақ, «Қоблан» дәстанында әкениң балаға, баланың әкеге хұрметі хәм иззеті унамлы тәризде бериледі. Мысалы, Есемурат жырау вариантында: *«Қыдырбай он бир жасына келген баласы Қобланның қасына көп балаларды қойып, Сарықұм деген жерден орда сайлап береді»* [2.27]. Қобланға көп жылқының ишинен жарайтуғын Сарыала атты сайлап беретуғын да әкеси Қыдырбай болады.

Дәстан композициясында әке менен баланың бир-бирине болған меҳири айрықша симпатия менен сүүретленеді. Қоблан Ақшаханның тойында Бөке дәу менен гүресте, дәудің қолында қыйналып, азапланып атырғанында, Қыдырбай менен Бозкемпир Ақшаханның алдына барып баласын қутқарыуды сорайды. Бирақ, Ақшахан керисинше қартайған ғарры менен кемпирди жәллатларына сабатады. Бул эпизод дәстанда артықша берілген керексиз эпизодтай болып түйиледі. Лекин, жыраулар усы эпизод арқалы ата-ананың перзентке қатнасын, олардың аянышлы хәм трагедиялық халатын жырлау арқалы тыңлаушыда өзгеше сезимди оятыуды мақсет еткендей сезиледі. Бирақ, гүресте Қобланның жеңіске ерисиуіне ата-анасы себепши болады. Есемурат жырау вариантында Қыдырбай ғарры баласына пирлерін яд етип жәрдемге шақырыуын айтады. Оннан соң барып Қоблан пирлеріне сыйынып, жеңіске ериседі. Қулласы, дәстанның сюжетінде ата-ана бәрқұлла баласы Қобланның тилеклеси хәм жәрдемшиси болып отырады. Екиншиден, дәу менен гүресип атырып, ханның зулымлығын өз көзі менен көрген Қоблан дәуді өлтиргеннен соң, ата-анасына ислеген зулымлығы ушын Ақшаханды да өлтирмекши болады. Усылайынша, уақыялардың көркем баянланыуы хәм усы эпизодты сүүретлеудеги сюжеттің рауажланыу динамикасы дәстанның ең жоқарғы кульминацион ноқатына алып келеді. Дәстандағы уақыяның түйини усы жерде өз шешимін табыу керек еді. Лекин, «Қоблан» дәстаны эпосларға тән композиция қурыу дәстүрін хәм уақыяны баянлау хәм рауажландырыудың эпикалық шәртин сақлаған.

Солай етип, Қобланның Ақшаханды өлтирмей қалыуы менен дәстанның сюжети және де дауам еттириледі. Буған себеп, Есемурат

жырау вариантында қарындасы Қансулыұдын, Карам жырау вавриантында әкеси Қыдырбайдың берген ақылы себепши болады.

Дәстанлардың көпшилигине тән дәстүрий типлик образдың бири батырлардың изинде жалғыз қыз туұысқан қарындасының болыуы. Мысалы, қарақалпақ халық дәстанлары «Алпамыс»та Қансулыұ, «Шәръяр»да Әнжим, «Қырқ қыз»да Алтынай, «Бозуғлан»да Қансулыұ т.б. келтире бериуимиз мүмкин. Дәстанларда батырдың қарындаслары унамлы да, унамсыз да болып келеди. Бирақ, «Қоблан» дәсанында батырдың басқа туұысқанлары сыяқлы, қарындасы да унамлы образ сыпатында сөз етиледі.

Сондай-ақ, «Қоблан» дәстанында шаңарақ ағзаларының, яғный туұысқанлар арасындағы қатнастың сүүретлениуи идеализацияланып бериледи. Олардың бир-бири менен қарама-қарсылығы, өзара келіспеушилиги сөз етилмейди, ал керисинше туұысқанлық татыулық, мийрим-шәпәәтликлик қатнас, яғный туұысқанлық байланыстың ең жақсы үлгилери бериледи. Дәстанда ата-ана – бала, әжаға – қарындас, күйеу – хаял, жеңге – бийкеш, қайнаға – күйеу бала, әке - бала арасындағы қарым-қатнас мүнәсибетлери, диалог, ис-хәрекет ўақыялары арқалы бериледи. Усы туұысқанлық байланыслардың нәтийжеси айырым орынларда сюжетлик ўақыяның басқаша түс алыуына, яки басқаша шешим қабыл етип раўажланыуына себепши болып отырады. Мысалы, Құртқаны алып қарайық: Ол Қыдырбайдың шаңарағына, Қара қыпшақ елине келин болып түскен Қобланның келиншеги. Дәстанда Қоблан менен Құртқаның арасындағы тығыз байланыс сөз етиледі. Дәстанның сюжетинде Қобланның хаялы Құртқаға болған феодаллық қатнасы дерлик, сезилмейди. Қоблан айырым орынларда Құртқаның ақылы хәм пикирин есапқа алып хәрекет етип отырады. Мысалы, Қоблан арша ағашқа оғын тийгизип, күйеу бала болғаннан соң, Көклен анасынан еншиге тек ғана «жай булт» тасты сораўын айтады, сондай-ақ, Ақшаханның жумсаўы менен достысы Полат Қобланды Ақшахан шақырып атырғанлығын айтып келгенинде, Құртқаның ақылы менен Ақшаханның алдына барады. Буннан тыскары, Қоблан ата-анасы хәм қарындасының кетпе деген сөзине ерип, Азыўлының қаласындағы Көбикли дәўге бармай аттан түсейин деп турғанында Құртқаның пикири менен Көбиклиге қарсы атланады. Қобланның хаялы Құртқаның ақыллы сөзин инабатқа алып ислеген хәрекеті арқалы дәстан сюжети кеңейип, ўақыялар дизбеги курамаласып, толықтырылып, байып барғанлығын аңлаймыз. Дәстанда Құртқа қолына қылыш алып жаўға қарсы атланатуғын «Қырқ қыз» дәстанындағы Гүлайым, «Мәпатша» дәстанындағы Айпарша сыяқлы батыр қыз образында сүүретленбейди.

Дәстандағы шаңарақ хәм туұысқанлар арасындағы байланысты сөз еткенде Сейдимханның баласы Қатаған елинің батыры Қараман менен Қобланның арасындағы байланыс, дәстан сюжетинің қызықлы

баянланыуында хәм унамлы шешим табыуында әхмийетли роль атқарады. Қараман Қобланның қайнағасы, Құртқаның тууысқан әжағасы, ол қаналас тууысқанының күйеуі Қобланды Көбикли дәудің қолынан өлимнен қутқарады. Ал, қазақ версиясында Қараманның Қобланға тууысқаншылық байланысы болмайды, ол Қыят елинің батыры сыпатында сүүретленеди. Қазақшада Құртқаның әжағасы хаққында сөз етилмейди.

Дәстанларда батырлардың дослары хаққында сөз етиледі. Бул «Қоблан» дәстанында Полаттың образы арқалы бериледи. Полат дослықтың ең жоқары үлгисин көрсетеди. Ол бәрқулла хақыйқатлық, әдиллик тәрeпинде турады. Қоблан оған қарындасы Қансылыұды берип, күйеу баласы етип алады. Дәстан сюжетинде Полат Қобланның ақылгөйи хам жақын ойласар досты хәм күйеу баласы болады. Қоблан Ақшаханның үстинен жеңиске ерисип, оны өлтирип, орнына күйеу баласы Полатты хан көтерип, тахтқа отырғызады. Ал, Мәскеу-Тураба қаласындағы жауларға қарсы атланысларда биргелесип урыс алып барған, өзинің тутынған атасы Айыллы Орақ бабасын Қыз Палұанға үйлендирип, хан етип көтереди. Карам жырау вариантында Қоблан еки егиз балалы болып, олардан Ер Сайымды Ақшаханның орнына, Мырза Сайымды Қара Кыпшаққа хан етип отырғызады. Бул эпизодлардан көринип турғанындай, Қараман-Қоблан-Құртқа, Қоблан-Полат-Қансулыұ, Қоблан-Айыллы Орақ, Қоблан – Ер Сайым, Мырза Сайым булардың бирлиги тууысқанлар арасындағы байланысты аңлатқаны менен, ерте дәуірлердеги әскерий-демократиялық тарийхый ўақыялардың елесинен де дәрек береді. Мысалы, Қараманның, Айыллы Орақ бабаның хәм Шам журтынан Ер Сайымның Қобланға жәрдемге жетип келиуі огуз-қыпшақлар заманындағы руў хәм қәуімлердің тез пурсатта биргелесип жауларына қарсы атланатуғынын билдирсе, екінши тәрeптен Қобланның күйеу баласы Полатты, ямаса Айыллы Орақ бабасын яки өз балалары Ер Сайым менен Мырза Сайымды хан көтериуі патриархаллық феодаллық дүзимдеги басқарыушылық сиясатының тәртибин аңлатады.

Жуўмақлап айтқанда, «Қоблан» дәстанының басқа дәстанлардан өзгешелиги - сюжетинде бастан-аяқ шаңарақ хәм тууысқанлар арасындағы тығыз байланыс, жақсы қарым-қатнас, сыйласық, хұрмет-иззет пазыйлетлери ең жақсы идея сыпатында сөз етиледі.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. Из-во «Наука», Москва, 1985.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 8-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981.
3. Бердибаев Р. Қазақ эпосы. Алматы, 1982.
4. Хомонов М.П. Бурятский героический эпос «Гэсэр» (Эхирит-булагатский вариант). Улан-Удэ, Бурятское книжное издательство, 1976.

1960-1970-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ БОЙЫНША ИЗЕРТЛЕҮЛЕР

Палымбетов К.С.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеу мәселелери ХХ әсирдин 1930-жылларының орталарынан баслап жергиликли илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, И.Сағитов, С.Бекмуратовлар тәрәпинен баспа сөз бетлеринде мақалалар жәриялау менен басланды. Усы жылларда қарақалпақ мәдений орайларын, билимлендириуин, баспа сөзин раўажландыруу хәм халық миййрасларын жыйнау, басып шығаруу, изертлеу жумысларын алып барған илимпаз Н.Дәўқараев: «1936-жыллардан баслап қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты жөнинде илимий изертлеу басланды» [1.34-35],- деп жазады. Биз 1940-жылларға шекемги изертлеулерди анализлеп қарағанымызда, олар тийкарынан газета көлеминде жазылған мақалалардан ибарат болып, мазмунында қарақалпақ фольклоры менен классикалық әдебият үәкиллериниң шығармаарын бир тәртипке салыу хәм изертлеу мәселелери сөз етилгенин көремиз. Солай да болса, усы жыллардан баслап-ақ, басқа түркий тиллес халықлар сыяқлы қарақалпақ халкы да әййемги дәуирлерде дөретилген жазба естеликлердин мийрасхоры сыпатында оларды изертлеуге, үйрениуге ҳақылы екенлиги айтыла баслады. Мысалы, Н.Дәўқараев: «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнинде» («Қызыл Қарақалпақстан», 1940, 26-декабрь), Қ.Айымбетов хәм О.Кожуров «Қарақалпақ әебиятының түрлери» («Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», 1939, № 4,5,6, 1940, №1) атлы мақалаларында қарақалпақ әдебиятының әййемги дәуирлеринен баслап ХХ әсирдин 1920-жылларына шекемги дәуирине қысқаша шолыу жасайды. Деген менен, усы жыллардағы мақалалар, тап 1970-жылларға шекем тийкарынан XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ классик шайырлары Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш т.б. шығармаларын үйрениуге арналды.

Қарақалпақ халкының тили хәм жазыуы соңғы дәуирлерде емес, ерте дәуирлерден басланғанлығын белгили тюрколог илимпаз Н.А.Баскаков өз изертлеулеринде былайынша атап көрсетеди: «Қарақалпақ жазыу тарийхы оғада ертеректен басланады. Қарақалпақ тилиниң тарийхын үйрениу тарауында әййемги естеликлер, мәселен әййемги ыдысларға ойып жазылған жазыулардан баслап еврей, армян, грек, араб авторларының мийнетлеринде, рус жылнамаларында хәм венгер хроникаларында сақланған ономастика хәм топонимика – және адам атлары, руулық атамалар, қалалардың хәм елатлы пунктлердин атамаларына дейинги печенег хәм булғар тиллерининиң естеликлери, Махмуд Қашғарийдың ең ири мийнетиндеги әййемги қыпшақлардың аўызеки сөйлеу тилиниң транскрипциялары. Қыпшақ, куман тилиниң естеликлери, рус

жылнамаларындағы половец тилинің естеликтери менен жеке адам атлары, половец естелиги «Кодекус-Куманикус»тан баслап, мысырлы араб авторларының, армян графикасындағы Каменец-Подольсклердің акттери, әйемги түрк жазыулары хәм оның қарақалпақ тилине қатнасы, әйемги уйғыр хәм араб алфавиттериндеги Қараханийлердің естеликтери, соның менен биргеликте Алтын Орда әдебий тилинің барлық этаптары бойынша терең монографиялық изертлеу жүргизиу зәрүр»[2.18-19], - деген баҳалы пикиртери менен қарақалпақ тили хәм әдебиятының тарийхын ерте дәуирлерден баслап изертлеуге кең жол ашып берди. Профессор Н.А.Басқаковтың усындай илимий жуўмаққа келиуінде белгилли бир тийкар бар еди. Себеби, изертлеушилер арасында XVIII әсирге шекем «қарақалпақларда жазба әдебият болмады», «қарақалпақлардың өзиниң жазыу-сызыуы болған емес» деген пикирлер үстемлик етип келген еди. Усындай надурис пикирлерге қарсы өз уақтында профессор И.Сағитов: «Бизиңше революцияға шекемги (өткен әсирдің 1920-жылларына шекем К.П.) дәуирде де қарақалпақ халқының жазыу-сызыуы болды» [3.115], - деген үзил-кесил пикирин билдиреди. Усы жыллары әдебиятшы К.Мәмбетов қарақалпақ әдебиятының тарийхы ҳаққында, оның дәуирин белгилеу машқаласы бойынша изертлеу жумысларын жүргизе баслады хәм «Қарақалпақ әдебияты тарийхының ашылмай атырған беттеринен» («Әмиўдәрья» журналы, 1969, № 8) атлы мақаласында әйемги Хорезм тарийхы бойынша археологиялық изертлеулер алып барған С.П.Толстовтың, Хорезм тарийхшысы Абул Фаиз Байхакийдің мағлыўматларына, соңынан қарақалпақлар тарийхы бойынша кең изертлеу жумысларын алып барған П.П.Ивановтың, Н.Дәўқараевтың хәм басқа да илимпазлардың мийнеттерине сүйенип, қарақалпақлар жасаған дәуирлер хәм олардың өмир сүрген мөканлары ҳаққында илимий жақтан дәлилленген тарийхий дереклер келтиреди. Нәтийжеде қарақалпақлардың ата-бабалары Арал теңизиниң бойын жайлаған әйемги апасиак хәм де амазонкалар менен байланысатуғынын, буның дәлийли халық аўызеки әдебиятындағы матраиархат дәуириниң қалдықтары, ҳаяллардың ел бийлеуи ҳаққындағы ертеклер, қахарманлары қызлардан болған «Қыркыз» дәстаны, руўлардың ураны Арыўхан хәм Ақшолпан атлы ҳаяллардың аты менен аталыуы, қарақалпақ деген атаманың IX әсирден баслап ушырасатуғынын, бул дәуирлерден баслап көшпели қәўимлер печенег, половец, қыпшақлар менен араласып кеткенлигин, соңынан кейинги тарийхы тиккелей Ноғайлы ордасы менен байланысатуғынын көрсетип береди. Тарийхий дереклерде Ноғайлылар бир неше халықлардың бириккен сиясий аўқамын билдиргенлиги белгилли. Сонлықтан да усы аўқамда қазақлар менен бирге қарақалпақлар да араласып жасаған. Профессор К.Мәмбетов илимпазлардың илимий мағлыўматларына сүйенип төмендегише анық жуўмаққа келеди: «Қарақалпақлар XV әсирде халық болып қәлиплести. Сонлықтан қарақалпақ әдебиятының тарийхын

XVIII әсир емес, бәлкі қарақалпақтардың тарихи майданында халық сыпатында қалыптасқан уақыттың XV әсирден басталуға туура келеді» [4, 97], - деп жазды. Бұнан соң илимпаз пүткіл түркі халықтарға ортақ мұраслар Орхон-Енисей жазулары, әйемгі Қыпшақ сөзлігі «Кодекс-Куманикус», Юсуп Хас-Хажібтің «Қутадғу-билигі», Махмұд Қашғарийдің «Түркі сөзлігі дийуаны», Рабғузийдің «Қысқасұл анбия» Ахмет Яссауий, Сулайман Бақырғаний шығармалары қарақалпақ әдебиеті тарихы үшін да теңдей қызмет атқаратуының көрсетеді. XIII әсирде жазылған қыпшақ сөзлігі «Кодекс куманикус» шығармасының сөзлері хәзіргі қарақалпақ тіліне де оғада жақын екенін мысалар менен дәлілдеп береді. К.Мәмбетов қазақ алымдары Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев. М.Мағауин пікірлеріне қосыла отырып: «Біздің пікірімізше де XV әсирден арғы дәуірдегі әдебиетті бөліп алу оғада қыйын. Себебі, Орта Азияда жасаушы халықтардың миллет сыпатында бөлініп шығуы XV әсирге тууы келеді» [4, 98], - деген жуымақлаушы пікірін айтады. Тарихый деректерде тілі жағынан биі-біріне оғада жақын болған қарақалпақтар менен қазақтар Ноғай ордасында бірге жасаған, соңынан бұл Орда ыдырағаннан кейін де ұзақ уақыттар қонылас отыруы, гөйпара әдебиі естеліктердің қарақалпақ хәм қазақтарға теңдей тарқалуына алып келгенлігін көрсетеді. Оларға Соппаслы Сыпыра жырау. Қазтуған жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Шалкийіз жырау, Доспамбет жыраулардың дөретуішілігін киргизіп, илимий жақтан анализлейді. Олардың мұраслары қарақалпақтардың да әдебиі мүлкі, баба мұрасы болатуғынлығын дәлілдеп береді.

Усы жылдары профессор Қ.Айымбетовтың докторлық изертлеу жұмысының жуымағы «Халық даналығы»[6] деген атамада өз алдына кітап болып басылып шығады. Онда XV әсирде жасаған Жийренше шешен хәм Асан қайғы хакқында изертлеулері беріледі, олардың сөзлері қазақ, қарақалпақ хәм басқа да түркі халықтарға ортақ екенлігін айта келіп, Жийренше шешен де, Асан қайғы да тарихта жасамаған, легендарлық образ екенін көрсетеді. Мысалы, Жийренше шешен хакқында «Тарихта Жийренше деген адамның болғаны тууралы мағлыұмат жоқ. Жийренше халық легендаларындағы тип (персонаж) халық Жийренше шешен образы арқалы пуқара – халықтың әрманын, ханға қарсылығын билдирді»[6.33-34], - деп жазса, Асан қайғы хакқында билдирген пікірінде «Асан қайғы деген адам тарихта болмаған. Ол әдебиеттағы тип. Усы персонаж арқалы халық «Ел, журт, қалай күн көреді, қоныс қайда, жай қайда? Халықтың жағдайы қалай болады?!» деген проблемалық мәселені ортаға шығарып отырады»[6.34], - деп жазады. Қ.Айымбетовтың бұл пікірлерін әдебиетші илимпаз Қ.Байниязов өзінің «Профессор Қаллы Айымбетов» (Нөкіс, 2006) атлы илмий-библиографиялық очеркінде қоллап-қуұатайды. Соңынан

әдебиетші А.Пирназаров «Жийренше тарихта болған адам ба?» («Әмиўдәрәя» журналы, 1975, № 2) атлы мақаласын жәриялайды. Мақалада илимпаз: «Әдебиятымыздың тарихый тамырларын бұрынғыша XVIII әсирден емес, ал илгери дәуірлерден баслау керек деген пикирдің күн тәртібине қойылып отырған уақытта Жийреншенің тарихта болған ямаса болмағандығын илимий дәлеллер менен анықлау үлкен әхмийетке ийе» [7.113], - деп жаза отырып, Шоқан Ыәлийхановтың, А.Диваевтың, жазушы Ильяс Есенберлиннің хәм 1967-жылы Алмааты қаласында басылып шыққан «Шешендик сөздер» кітабындағы мағлыұматларға, сондай-ақ, автордың өзі тәрәпинен 1973-жылы Нөкис қаласы, Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ районларында информаторлардан жазып алған Жийренше аты менен байланысly шешенлик сөзлер менен қысқа термә-толғауларды анализге тартып, Жийренше Дәшти-Қыпшақ далаларындағы Ноғай аўқамындағы Созақ хәм Қумкент қалаларында туўылған, тарихта жасаған адам деген шешимге келеди. Жийреншенің хат танып билим алған, сауатлы адам болғандығын да дәлиллеуге хәрекет етеди. Бунда Орта Азияның белгили тарихшысы Рузбеканың XVI әсирдің басында жазып пикерилген «Михман Намен Бухара» деген шығармасына сүйенип «XV әсирде Дәшти-Қыпшақлы урыў-тайпалардың аўылларында басланғыш билим беретугын мектептер болған» [7.118], - деген пикирге келеди. Солай етип, XIV-XV әсирлерде ноғай ордасында да, көшпели өзбеклер улысында да, қазақ ханлығында да оқыған, билимли адамлардың саны көп болғандығын дәлиллеп, Жийреншенің өз дәуіринің билимли адамы болғандығын көрсетип береді. Илимпаз Жийренше хақындағы тарихый, әдебий хәм аўызеки түрде жыйналған материалларды терең үйрениў, анализлеу нәтийжесинде: «Жийренше Ноғай сиясий бирлеспесинде хәзирги, қазақ, қарақалпақ, ноғай халықларының этногенезин қураған урыў-тайпалар арасынан шыққанлықтан, ол усы үш халықтың ортақ шайыры, ал оның әдебий мийрасы усы халықлар әдебиятының ортақ мийрасы болып есапланады» [7.119], – деген илимий жуўмағын билдиреди. Буннан қарақалпақ әдебиятының сағасын Жийренше шешен дәуіринен баслау керек деген пикирди алға сүргенин аңдаймыз.

Қарақалпақ әдебиятының тарихы, оның төркинлери хақында тартысly пикирлер даўам етип атырған бир пайытта белгили тилши алым, академик Х.Хамидов түркий халықларға ортақ жазба естеликлердің тилин изертлей баслайды хәм баспа сөз бетлеринде бир неше илимий мақалаларын жәриялады. Мысалы, илимпаздың «Тилимиздің тарихый дереклери» («Әмиўдәрәя» журналы, 1970, №2) атлы мақаласында «Орта Азия хәм Қазақстандағы түрки халықларының арасында кең тарқалған алфавит пенен көп сандағы жазба естеликлерге ийе болған жазу системасы тийкарынан бесей: 1. Руникалық яғный Орхун-Енисей жазуы; 2. Уйғыр жазуы; 3. Араб жазуы; 4. Латын жазуы; 5. Рус графикасы.

Бул жазыулар басқа түркі халықтары сыякты каракалпақтарға да тән», - деп жазады. Илимпаздың өз уақытында айтылған илимий пикирлері каракалпақ халқының да ерте дәуірлерден өзінің жазыу-сызыуына ийе болғандығын, түркі халықтарға ортақ жазба әдебиет мұрасына шерік екендігін дәлелдеп берді. Каракалпақ әдебиетінің қайсы дәуірлерден бастау керек деген мәсәленің шешімін табуға жергілікті тілші импаздардың да әдебиетшілер менен теңдей ізертлеу жұмыстарын алып баруы бір қанша жаңалықтардың бетін ашуға себепші болды. Усы мәсәлеге өз уақытында академик М.Нурмұхамедовта Парижде болып өткен тарихшы хәм әдебиетшілердің конгрессінде «О зарождении письменной литературы у полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана» (Ташкент, 1970), ал жергілікті басылымда «О зарождении каракалпакской письменной литературы» (Журнал «Общественные науки в Узбекистане», 1968 №7, стр. 3-9), «Қаракалпақ жазба әдебиетінің дәуірі туралы» («Әмірдер» журналы, 1968, №6, 120125-беттер), атты ізерттеулері менен қатнаскан болса, профессор Қ.Мәсетов «Соппасы Сыпыра жырау» («Әмірдер» журналы, 1971, №9) атты мақалаларын жазды хәм бағалы пикирлері менен мәселенің шешімін табуға үлеслерін қосты.

Жұмақлап айтқанда, бул кішкене мақаламызда өткен әсирдің он жылы ішінде жазылған илимий мақалаларға шолу жасау хәм үйреніп шығу мүмкін емес. Бірақ, жергілікті импаздармыз тәрәпинен алып барылған каракалпақ әдебиеті тарихы хәм оның дәуірі дәуірлері бойынша өткен әсирдің отызыншы жылларынан бастап жазылған барлық ізерттеулерді терең үйреніу, талқылау оғада әһміетлі. Өйткені каракалпақ әдебиетінің илимінің қалыптасуы хәм рауажланыу бағдарларын біліу, дәуірдің илимий орталығын аңлау, әдебиетінің илимине қосылған жаңалықтар менен жақыннан танысу, бүгінгі илимий орталық үшін да оғада зәрур есепланады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкіс, «Қаракалпақстан», 1977.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Изд. АН СССР, Москва, том II, 1952.
3. Сағитов И. Әдебиет тарихын қайсы дәуірден бастау керек?» «Әмірдер» журналы, 1968, № 11.
4. Мамбетов К. Каракалпақ әдебиеті тарихының ашылмай атырған беттерін. «Әмірдер» журналы, 1969, № 8.
5. Хамидов Ғ.Тилимиздің тарихый деректері. «Әмірдер» журналы, 1970, №2.
6. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс. «Қаракалпақстан», 1968.

7. Пирназаров А. Жийренше тарийхта болған адам ба? «Әмиўдәрья» журналы, 1975, № 2.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Бекбергенов Қ.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Жуп сөздің жасалыуында оның компонентлериниң семантикасы тийкарғы рольди атқарады. Жуп сөз компонентлериниң мәнилері хәр қыйлы болып келеди: олардың көпшилиги хәзирги тилде өнимли қолланылатуғын хәм қандай да бир лексикалық мәниге ийе сөзлер болады; бир қатар компонентлердің мәнилері гүңгиртленип, олар онша қолланылмайтуғын сөзлер болыуы мүмкин; ал гейпара компонентлер хәзирги тилде хеш қандай лексикалық мәни аңлатпауы да мүмкин. Сонлықтан да хәзирги қарақалпақ тилиндеги жуп сөзлер, басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, компонентлериниң семантикасына қарай: 1) еки компоненти де реал лексикалық мәниге ийе жуп сөзлер; 2) бир компоненти реал лексикалық мәниге ийе болмаған жуп сөзлер; 3) еки компоненти де реал мәниге ийе болмаған жуп сөзлер болып үшке бөлинеди.

Еки компоненти де реал лексикалық мәниге ийе болған жуп сөзлер

Бундай жуп сөзлер компонентлериниң семантикасына қарай бир неше түрлерге бөлинеди:

I. Синонимлерден жасалған жуп сөзлер. Компонентлери бири бирине синоним болған жуп сөзлер төмендеги түрлерге бөлинеди [1,75]: 1) Мәнилері бири бирине жүдә жақын болған синонимлер. Олар хәзирги қарақалпақ тилинде онша көп санда ушыраспайды. Мысаллар: Қәне *сораў-саўалларыңыз* бар ма? (К.Султанов). Жигит болсаң *уўайым-қайғыны* жойың (А. Муўсаев). *Хал-жағдай* сорасты (Т.Қайыпбергенов). *Ес-ақылдан* айырылып еле турман (Г. Изимбетов). Ал Сулайман *қурал-жарақ* таярлаў иси менен шуғылланды (К.Султанов). *Ар-намыстан* ер жигитлер өледі (Омар). *Өзиме ылайық күш-қуўатым* бар (К.Султанов); б) Компонентлери бири биринен стильлик жақтан өзгешеленетуғын жуп сөзлер: *Шаўқым-сүрен* барған сайын күшейди (Ш.Сейтов). *Хорлық-зорлық* көрген жан болса, бержаққа өтиўге куштар (К.Султанов). Көзден уйқы қашты, көкиректе *қәуип-қәтер* күшейди (И.Қурбанбаев). Бул *урыс-кейис* Гүлжан ушын қайта зыянлы болды (Ө.Айжанов). Мине усындай *қыйын-қыстаўда* жәрдемши қол жетиспей қалды (И.Қурбанбаев). *Харып-шаршап* суў бойында жатарман (Омар); в) Компонентлери бир предмет яки қубылыстың айрықша белгилерин хәр қыйлы дәрежеде көрсететуғын хәм

сонлықтан бири биринен аз да болса мәнилик өзгешеликке ийе болған сөзлер: *Ели-халқына* пайдасыз азамат үстине ел қонбаған шөл менен тең (Т. Қайыпбергенов). *Сана-сезим* кемис (К.Султанов). *Ауыл-еллер* алыс бизиң (Омар). Отырмаймыз! – деди қонақ киси, *ыза-қәхәрден* ентигип сөйлеп (К.Султанов). *Тамыр-таныс* қоймай бәриниң жай-жағдайын сорап атыр (А.Әлийев). Хәзир қыз апам Шоманай жақта *үйли-жайлы* болып отыр (К.Султанов).

Жуп сөз курамындағы синоним компонентлер шығысы жағынан хәр түрли сөзлер болып келиуі мүмкин. Түпкиликли түркий сөзлери менен араб, парсы, рус тиллериниң сөзлери де жупласып келеди: *Хал-жағдайым* жаман емес (И.Қурбанбаев). Артықбайдың да, Сәпиұраның да ағасы зинданнан шығып, *аман-есен* үйине келипти (К.Султанов). *Есап-шот* қаққызып сынар досларды (И.Юсупов). Мысаллардағы *хал*, *аман* – араб сөзлери, ал *шот* (*счёт*) – русша сөз. Ал төмендеги мысаллардағы жуп сөзлердиң еки компоненти де арабша сөзлер: Аталарымыздың *арзыў-әрманына* сизлер жеткейсиз (К.Султанов). Сонлықтан ол жақтағы *хал-аўхалдан* бизиң отряд хәзирше хабарсыз (К.Султанов).

Араб-парсы тиллеринен өзлестирилген гейпара жуп сөзлердиң компонентлери бир сөздиң бирлик хәм көплик сандағы формалары болып келеди [2,61]. Олар өзлестирилгеннен кейин жуп сөз болып қәлиплескен: *хал-аўхал*, *пақыр-пухара* хәм т.б.

Бир компоненти басқа тиллерден өзлестирилген жуп сөзлердиң компонентлери көбинесе бири бириниң аўдармасы болғанлықтан, мәнилери жүдә жақын болып бирин бири түсиндирип хәм толықтырып келеди [3,83-84]. Мысалы: *Өзи алым, заң-законға* саз болды (А.Муўсаев).

II. Антонимлерден жасалған жуп сөзлер. Қәлеген еки антоним сөз жупласа бермейди. Бунда да, синонимлер сыяқлы, тек тилде көбирек қатар қолланылып жүрген антонимлер ғана жуп сөз жасай алады. Мысалы, мол хәм аз, алға хәм кейинге антонимлеринен жуп сөз жасалмайды, бирақ *азлы-көпли*, *илгери-кейинли* антонимлери жуп сөз болып қолланылады: *Азлы-көпли* өмир сүрип жүрер күнлер болар ма екен? (Күнхожа). *Илгерили-кейин* баратырған жүзлеген атлы бир жерге топланды (Т.Қайыпбергенов).

Компонентлери антоним болған жуп сөзлер көбинесе атлық, келбетлик, алмасық, рәуиш, фейил, көмекши атауыш хәм тиркеуишлерден жасалады. Мысаллар: *Ата-ана* не деген қымбат (К.Султанов). Есим бий *жақсы-жаман* демеди (Т.Қайыпбергенов). Қорылды силтидей тынып, *уйқылы-ояў* дауыс еситилди (Ш. Сейитов). *Анаў-мынаў* бола қалса, Артыққа сәлем айт (К.Султанов). Хәр бир истиң *пайда-зиянын* алдын ала жақсылап ойла (А.Әлийев). *Үлкен-киши* жыйналды (Т.Жумамуратов).

III. Мәнилери бири бирине жақын болып, бир типтеги предмет яки қубылысларды билдиретуғын сөзлерден жасалған яки коррелятив жуп

сөзлер. Бул типтеги жуп сөзлер хәзирги каракалпак тилинде жүдә кең қолланылады. Олар хәр қыйлы мәнилерди аңлатады [1, 74-75]:

а) Бир топарға киретуғын предмет яки кубылыстың хәр қыйлы түрлери: *Қой-ешкилер* маңырайды (И.Қурбанбаев). Көзден *көл-дәрья* боп ақтылар жасым (Күнхожа). Бир қапталда *чайник-кесеси*, *қазан-табақлары* да бар (И.Қурбанбаев). Ол атқа *ер-турман* салмастан жайдақ минген (Ө.Хожаниязов). Кәрўан басының *жүрек-баўыры* қамылып, тула-бедени дир-дир етти (Т.Қайыпбергенов). Бизлер бийлердиң *қас-қабағын* бағамыз (Т.Қайыпбергенов).

Аўыл-елине қайталмай,
Жүрген мынаў орақшылар (Күнхожа).
Пайың бермей *ақсақалыў-болысқа*,
Күшиң менен орын алдың, Закарья (А.Муўсаев).
Көп шөлlepceң суў ишинде,
Батып-шүмин турсаң да (Күнхожа).

б) Еки компоненти де өз-ара жақынлықты билдиреди:

Хош болың, *аға-инилер*,
Аман-есен барғыл сенлер (Омар).
Келе алмады *тамыр-туўған* (Күнхожа).

Қартайғанда *ағайын-туўғанға* қосылайық (А.Әлиев). Қыз *ағайын-туўысқанларына* Избанның қорлығын айтып, ақыл сораў ушын үйине барыўға келисим берди (К.Султанов).

в) Биргелкили тәбият кубылысларын, бири бирине жақын түр-түсти, муғдарды билдириўши сөзлер: *жаўын-шашын* (“шашын” – “жасыл” деген мәни аңлатады) [4, 218], *бирең-сараң* (“бирең” - “бир-ең – ески инструментал сепликтің аффикси) хәм сараң (“сара - “жекке”, “дара” мәнисинде) [4, 64] хәм т.б.

Бес-алты бақсы қуралды (Күнхожа).

г) Бир компонент екинши компоненттің бөлегин билдиреди. Бул типтеги жуп сөзлер еки түрли болады: пүтин-бөлек: *гәп-сөз*, *таў-тас*, *бағ-бақша*, *балық-шабақ*. Мысалы: Хаял, *балық-шабақтың* арасында жүрип бир атыз қаўын егип беремен (К.Султанов). *Гәп-сөзлер* силтидей тынды (Ө.Хожаниязов); бөлек-пүтин: *ишек-қарын*, *аўыл-ел*, *көрпе-төсек*. Аман ба екен мениң *аўыл-еллерим*? (Омар). *Салма-жапларды* тыңнан қазбаймыз, қыршып өтемиз (Ж.Сапаров).

Бир компоненти реал лексикалық мәниге ийе емес жуп сөзлер

Бундай жуп сөзлер еки түрли болады.

1. Биринши компоненти мәниссиз жуп сөзлер. Бул түрдеги жуп сөзлер көбинесе атлық, келбетлик хәм рәуишлерден болады. Олар еки түрде ушырасады:

а) Биринши мәниссиз компонент екинши мәнили компонентке аллитерациялық уқсаслықтағы жуп сөзлер: *мәз-майрам*, *ўәс-ўайран*, *тум-тус*, *емин-еркин*. Мысалы: Ерлигиңе *мәз-майрам* болайын (Т.Халмуратов).

Ҳаёзың жайылып кетти *тум-тусқа* (А.Муўсаев). *Емин-еркин* көзимди аштым (Ж.Аймурзаев). Мурат шайық *тым-тырыс* (Т.Қайыпбергенов);

б) Биринши компоненти басқа тиллерден (араб, парсы, монғол) өзлестірілген хәм ҳазирги тилде бөлек қолланылмайтуғын сөзлер: *үрп-әдет*, *пайыў-пияда*, *пәндиў-нәсият*, *заў-зат* (парсы тилинде *заў*, *заһу* – еки қабат хаял, босанған хаял, ал *зад* – бала, нәресте деген мәнилерди аңлатады) [4, 99], *үрим-путақ* (монғол тилинде *үр* - урық, туқым, нәресте деген мәни билдиреди) [4, 205]. Мысаллар: *Арзыў-әрман* менен қалдың, Көк өзек (Өтеш).

Жүрип *пайыў-пияда*

Шаң-тозаңға шоластым (Әжинияз).

Буның өзи де кейинги әўладқа *пәндиў-нәсият* болатуғын ҳәдийсе (И.Қурбанбаев). *Үрп-әдетти* үйретип, аўылға енди қайтаман (Омар).

2. Екинши компоненти бөлек қолланылмайтуғын жуп сөзлер. Бул типтеги жуп сөзлердің биринши компоненти сыпатында көбинесе атлық, келбетлик, гейде келбетлик фәйил хәм хал фәйиллер келеди [1,64]. Олар төмендегише болады:

а) Екинши компонент тилде бөлек қолланылмайтуғын хәм лексикалық мәниге ийе емес болып келеди: Апам менен *қоңсы-қоба* ағайинлердің қуўанышы болар емес (К.Султанов). Оның өз елинде *теңи-тайы* жоқ адам (Т.Қайыпбергенов). *Бәле-мәтерден* аманбысаң (К.Султанов). Еле Маманнан *хабар-атар* жоқ (Т.Қайыпбергенов). Хаялына *қол-қабыс* ететуғын адам керек екен (Ш.Сейтов). Тәўекел қыл барлық *бәле-қадаға* (Әжинияз). Бирақ та *сес-семирсиз* киятыр (Т.Халмуратов). Хәкисине Шолпан да *гөне-көксисин* жасырып кетипти (Г.Изимбетов). Пискен егиннің *зарға-қузғыны* көп болады (Ш. Сейтов). *Жөн-жосақты* сорамаған (Күнхожа). Ол арқалы колхоздың да *майда-шүйде* мүлклеринен пайдаланды (А.Әлийев). *Жол-жөнекей* экскаватор машинистлерине хармасын айтып өтемен (И.Қурбанбаев). Үйде *шет-шебирден* адам болса, Сәпиўра да илла деп аўзын ашпайды (К.Султанов). Русшаны да *шала-шарпы* биледи екен (Т.Қайыпбергенов);

б) Екинши компонент басқа тилден кирген ямаса диалектлик сөзлер болып, қарақалпақ тилинде жекке түринде қолланылмайды: *ақыл-хуўи* (иран тиллеринен), *бала-шаға* (монғолша – “жаахан” кишкентай деген мәни аңлатады) [4, 207].: *бала-шаға*, *қыз-жаўан*, *хаслы-заты* хәм т.б. Мысаллар: Билменем *хаслы-затыны* (А.Муўсаев). *Бала-шағасы* көп (К.Султанов). *Ақыл-хуўишым* йығлаў менен кетип тур (Күнхожа). Бирге жүрген *қыз-жаўаны* (А.Муўсаев).

в) Гейпара жуп сөзлердің екинши компоненти ҳазирги тилде сол формада өнимли ушыраспайды, бирақ хәр қыйлы аффикслер ямаса сөзлер менен бирге ҳазирги ўақытта да қолланыла алатуғын сөз болып келеди: *Қыйын-қыстаў* жеген асы (А.Муўсаев). Узак жолда *қәўип-қәтерли* жер бар (Әжинияз). *Қатар-қурбым* ядқа түсти, нәйлейин (Омар).

Еки компоненти де реал лексикалық мәниге ийе болмаған жуп сөзлер. Бул типтеги жуп сөзлердің еки компоненти де хәзирги тилде жекке қолланылмайды, бірақ олар жуп сөз қурамында жүдә қонымлы хәм уйқасымлы болып келеди. Мысаллар: Апам да *ара-тура* көзимнің жасын сыпырып қояды (К.Султанов). Мен *әри-бери* турдым (И.Қурбанбаев). *Заўқы-сапа* дәўран сүрдің Бийбигүл (Өжинияз). *Егил-тегил* болып жылаған көз жасым менен барлық адамға қарайман (Ж.Аймурзаев). Жәлменнің мийи *мең-зең* (Т.Қайыпбергенов). Қурбан *ләм-лим* (К.Султанов).

Келтирилген жуп сөзлердің компонентлери хәзирги тилдің көз қарасынан лексикалық мәниге ийе болмаған менен, этимологиялық таллаў жасағанда, олардың дәслеппен жекке мәнили сөз болғанын көриўге болады. Мысалы, *егил-тегил* сөзи (қазақ тилинде *ағыл-тегил*), ағыл – ақ (ағыў), тегил – төк (төгиў) фейиллеринен қәлиплескен [4, 20]. *Ләм-лим* сөзинің этимологиясы былайынша түсиндириледі: түсиниксиз жерлерин оқымай кеткенде әлип, ләм, мим деген үш хәрип қойылады екен. Бул жуп сөз соннан қәлиплескен [4, 140]. Бундай сөзлердің биразлары хәзирги тилде тек айырым грамматикалық формаларда ушырасады: *заўқы* (*заўқып сөйлеў*), *зең* (*мийи зеңип кетиў*) хәм т.б.

А.Хожиев бул типтеги жуп сөзлерди шығысы жағынан алып қарап, олардағы үш жағдайды көрсетеди: 1) олардың еки компоненти де тийкарында мәнили сөз болған болыўы мүмкин; 2) екинши компонент бириншинің фонетикалық жақтан өзгертип айтыўдан пайда болып, хәзирги ўақытта биринши компонент те өз мәнисин жойтқан сөзлер (*апыл-тапыл* хәм т.б.); 3) еки компонент те еликлеўиш сөзлерден болыўы мүмкин [5, 61-62]. Хәқыйқатында да, хәзирги тилде еки компоненти де лексикалық мәниге ийе болмаған жуп сөзлер көбинесе еликлеўиш сөзлерден жасалады: *жалт-жулт*, *тарс-турс*, *гүмбир-самбыр* хәм т.б. Ал А.Хожиев тәрәпинен көрсетилген биринши хәм екинши типтеги жуп сөзлердің мәнилери тек тарийхый-этимологиялық изертлеўлер тийкарында анықланыўы мүмкин. Сонлықтан да олар хәзирги тилде жекке лексикалық мәниге ийе емес сөзлердей болып көринеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961
2. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. М., 1982.
3. Кайдаров А. Т. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958.
4. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.
5. Хожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, 1963.

ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМПАЗЛАРЫНЫҢ ИЛИМИЙ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ 1960-2010-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ПОВЕСТЬЛЕРДИҢ ҮЙРЕНИЛИҮИ МӘСЕЛЕСИ

Ҳ.Утемуратова

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Ҳәзирги дәуиримиз көзқарасынан қарақалпақ әдебиятын жаңаша изертлеулер талап етиледі. Әсиресе, проза жанрының үйренилиуи мәселесинде әдеуір машкалалар бар екенлиги мәлим болады. Бүгинги күнде романлар, повестьлер, гүрриңлер және новеллалар тезлик пенен пайда болып атыр. Повестьлер қарақалпақ әдебияты тарийхында 1940-1950-жыллары пайда болды, 1960-1980-2019-жыллары жанр сыпатында толық қәлипплести хәм раўажланды. Илимпазлар повестьлер хәкқында жаңадан пикирлер билдирди. Талантлы илимпаз, филология илимлериниң докторы, үлкен илимий хызметкер З.У.Бекбергенова «Қарақалпақ әдебиятында повесть жанры хәм оны изертлеудиң айырым мәселелери хәкқында» атлы Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими «Хабаршысы» журналында басылып шыққан илимий мақаласында повестьлердиң тарийхый, өмирбаянлық, хұжжетлик, мемуарлық, сатиралық, фантастикалық хәм автобиографиялық түрлери бар екенлигин атап өтеди [1; 110-112]. Хәкыйқатында да, қарақалпақ прозасында атап өтилген повестьлердиң усы үлгилери менен бирге детектив хәм новеллалық повестьлер де ушырасады. Сондай-ақ, тарийхый темадағы повестьлер де көплеп жазылды. Дәслепки жыллары қарақалпақ прозасында тарийхый темадағы повестьлер-О.Бекбаўловтың «Тарас Аралда», С.Баҳадырованың «Тумарис хәм Кир», Ә.Пахратдиновтың «Айдос бий» атлы повестьлери дөретилди. Демек, повестьлер еле де көплеп жәрияланып атыр. Детектив повесть үлгилерине жазыўшылар А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен», «Излер», Ш.Сейтовтың «Исине тиркелип тигилсин» хәм С.Исмайловтың «Қақпан» повестьлери киреди. Повестьлер 1960-1980-жыллары социалистлик реализм методы (усылы) талапларына сәйкес қарастырылды, марксистлик-ленинлик талапларға сәйкеслиги, партиялық принциплер көзқарасынан баҳаланды, оларға унамлы қаҳарман мәселелери көзқарасынан баҳа берилди, кеңес хәкыйқатлығын, социалистлик шынлық, коммунизм жәмийетин қурыўшылардың образын дөретиў хәм социалистик турмыс қәлпин сүўретлеу талап етилди. Жазыўшылардан өтмишке хәм тарийхқа класслық көзқарас талап қылынды. Гейпара тарийхый шахслар үстемлик етиўши класстың ўәкиллери, байлардың, моллалар-ийшанлардың уллары сыпатында баҳаланды. Олардың халқы келешек ушын хызметлери есапқа алынбады. Ҳәзирги дәуір көзқарасынан олардың искерлигине баҳалаў талап етиледі. Жазыўшыларды партиялық қадағалаўлар да бул жыллары

өз тәсирин тийгизди. Социалисттик реализм усылы оларды шеклеп қойды. Жазыушылардан мийнет алдыңғыларын сүүретлеу талап етилди. «Әмиўдәрья» журналында, арнаулы топламларда сын мақалалар жәрияланды. XX әсирдің 1960-1980-жыллары сиясий сүренлер болғанлығын билемиз. Образлардың жасалмалылығы сезилип турады. Бул әдебият илими менен сынының раўажланыу жағдайларын көрсетери сөзсиз. Бул жыллары илимпазлар повестьлердеги гейпара теориялық мәселелер туўралы дәслепки пикирлерди билдирди. Соңынан маман илимпазлардың жаңа қатламы қәлиплести. Повестьлер бойынша илимпазлардан академик М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Камалов, Қ.Мақсетов, К.Худайбергенов, З.Насруллаева, К.Мамбетов, Ә.Насруллаев, З.Бекбергенова, М.Бекбергеннова, М.Мәмбетова, Г.Бегмуратова, З.Сагидуллаева, Ж.Сагидуллаева, Т.Қурбанбаева хәм басқалардың илимий мийнетлери, мақалалары газеталарда, журналларда жәрияланды. Бул мақалаларда повесть жанрының пайда болыуы, образлары, сюжети, композициясы хәм тили туўралы пикирлер бар. Яғный, бир шығарманы ямаса жоққа шығарыу, яки қуры мақтаудан ибарат болып келеди. Илимий мақалаларда сол дәўир ушын тән болған шығармаларды асыра мақтаушылықтар, мазмұнын қайтадан айтып беріу менен шеклениулер, гейде орынсыз сынлар, жазыушыға жеке қатнасын билдириулер белгили болады. Бул мақалаларда илимпазлар повестьлер ҳаққында илимий пикирлер жүритеди. Повестьлердеги образлар дәретиўдеги кемшиликлерди бирме-бир атап өтеди, образлардағы нуксанларға итибар береді, олқылықларды бирме-бир атап өтеди. Автор сөзлери менен персонаж сөзлеринде айырмашылық та жоқ екенлигин белгилейди, повестьлердің тилиндеги кемшиликлерди көрсетеди. Повестьлерди қайта ислеуді талап етеди. Әдебиятшы З.Насруллаеваның «Хәзирги қарақалпақ прозасының қаҳарманы» («Герой современной каракалпакской прозы») атлы китабы рус тилинде 1976-жылы басылып шықты [2; 256]. Бул жыллары бундай көлемли илимий мийнетлерде қаҳарман машқаласын илимпазлардың изертлеуи үлкен жаңалық еди. Китапта жазыушы Т. Қайыпбергеновтың «Уйқысыз түнлер» хәм «Суўық тамшы» деп аталған повестьлери ҳаққында алымның салдамлы пикирлери бар, «Суўық тамшы» повестиндеги Камал хәм Зыяда образларын толық таллайды, «Уйқысыз түнлер» повестиндеги Гүлзар образы ҳаққында сөз етеди, басқа изертлеушилердің пикирлерине де тоқтап өтеди. З.Насруллаева О.Бекбаўловтың «Тарас Аралда» повести туўралы да пикир көрсетеди. Илимпаз тарийхый шынлық ўақыяларына дурыс қатнас жасау мәселесин көтерген. Шынында да, жазыушының көркем қыялы, тарийх хәм әдебияттың байланысы мәселелери жүдә қурамалы екенлиги белгили. З.Насруллаева жазыушы У.Пиржановтың «Сүүрет» повести туўралы пикир айтады. Сол жыллары У.Пиржановтың «Сүүрет» повести талас-тартысларға себепши болды. Себеби, аға менен қарындастың арасындағы

қатнасықтар повестьтің сюжетін құрайды. Илимпаз повестьтің талапқа жуып бермейтуғыны туғалы жуымаққа келеді, бұл пікірлерге қатнасын билдиреді. 1950-1960-жылдары жазылған повестьлердің көпшілігінде конфликтсіздік теориясының хәм идеал қаһарманлар хақында пікірлердің тәсірі болды, сюжеттегі жасалмалылық, қаһарманлардың турмыстан алынбағандығы, олардың турмыстан уақылығы, жазушылардың ойдан дөреткен қаһарманлары, көп сөзділік, мақтаушылықтар х.т.б.асқалар бұл жылдардағы повестьлердің көпшілігіне тән болды. 1970-жылдарда қарақалпақ жазушылары әдеуір тәжірийбе толады, жазушылардың шеберлігі өсті, хәр ким өз стилине хәм темасына ийе болды. 1980-2000-2010-жылдары повесть жазушылардың жаңаша ізленістері пайда болды. Бұл кітапта А.Бекімбетовтың «Сырлы ізлер ізінен» повесті туғалы пікірлері мәлім. Жазушы А.Әліевтің «Менің Гүлжамалым» повесті хақында сөз етеді. С.Салиевтің «Көрұан мәңзілді көзлер» повестіндегі образларға пікір билдиреді, характер жасау мәселесін сөз етеді, повестің бас қаһарманы - Кеулімжай образына тоқтап өтеді. Бұл образ туғалы сын айтады. Лекин, ізертлеуші З.Насруллаеваның жазушы С.Салиевтің «Көрұан мәңзілді көзлер» атлы повестін пүткіллей бийкарлауы орынсыз. «Көрұан мәңзілді көзлер» повестіндегі жетіскендіктер менен кемшіліктер теңдей бағаланыуы керек болады. Алым З.Насруллаеваның «Хәзіргі қарақалпақ прозасында тип хәм характер мәселесі» («Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе») атлы кітабы «Қарақалпақстан» баспасынан рус тилинде 1984-жылы басылды [4; 232].

Ізертлеуші З.А.Насруллаева бұл мийнетінде дәслепкі кітаптарындағы пікірлерін дауам ете отырып, 1980-жылдардың повестьлері хақында жаңаша жуымақтар жасайды. Жазушылардың дөретіушілік шеберлігінің әдеуір дәрежеде артқандығын З.А.Насруллаева атап өтеді. Мәселен, Т. Қайыпбергеновтың, Караматдин Султановтың, А. Әліевтің, А.Бекімбетовтың, Ә. Атажановтың, Ш.Сейтовтың, Ө.Хожаниязовтың, С.Салиевтің, О.Бекбауловтың, У.Піржановтың т.б.

П.Нуржановтың «Әміўдәрья» журналында 2005-жылғы 1-санында 89-93-беттерде «Т.Қайыпбергеновтың ғәрезсіздік дәуіріндегі прозасы»[4] атлы мақаласы жарияланды. Бұл мақалада көркем сөз зергерінің «О дүньядағы атама хатлар» прозалық шығармасы хақында сөз етіледі. Бұл мақалада илимпаз жазушының шеберлігі мәселесіне дыққат аударды, қаһарманлардың монологтарын шебер қолланғандығын атап өтеді, шығарманың құрамында аңыздардың, псаналардың, мифлердің хәм рәуиятлардың пайдаланыу өзгешеліктерін белгілеп өтеді. П.Нуржановтың «Ғәрезсіздік дәуіріндегі қарақалпақ прозасы, оны ізертлеудің методологиясы хақында гейпара ойлар» атлы мақаласы

«Еркин Қарақалпақстан» газетасында 2001-жыл, 28-апрель күні 50-санында (17487) жарық көрді. Бул мақала прозаны,соның ишинде повестьлерди изертлеу мәселелерин сөз етеди. Хәзирги дәуір көзқарасынан жазылған мақала саналады. «Әмиўдәрья» журналында 2005-жыл, 5-6-санларында 99-100-бетлеринде А.Әбдиевтиң «Жазыўшы жазыўшы ҳаққында» [7] мақаласы басылып шықты. Бул мақалада Я.Әжимовтың «Жазмыш жазасы» ҳәм «Қупыя сақланған сыр» повестлери ҳаққында пикир жүритиледи. Мақалада илимпаз повестьлердиң мазмунын қысқаша айтып беріу менен шекленеди, Я.Әжимовтың дәретиўшилиги бойынша, оның повестьлериниң өзгешелиги, жазыўшылық стили, образлар жасалыў мәселелери,жазыўшының стили,повестьлериниң дәретилиў тарийхы,сюжет қурыўдағы айрықшалықлар туўралы пикирлер көринбейди. Бирақ, жазыўшылардың өзлери бир-бири туўралы пикир айтыўы унамлы. Илимпаз А.Абдиевтың басқа мақалаларында излениўшилик көринеди. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2002-жыл, 9-февраль күнги 18-санында (17608)илимпаз ҳәм жазыўшы А.Султановтың «Узақбай Пиржановтың пикирлеу дүньясы» атлы мақаласы жарық көрди. Бунда жазыўшының «Қарда қалған излер» повести менен «Апрельдиң соңғы ақшамы» повестлериндеги Сийпатдин, Палбийке, Қосберген образларының жасалыў өзгешеликлери туўралы, сюжет, композиция мәселелери ҳаққында сөз етиледи. Не ушын «Қарда қалған излер» деп аталғаны ҳаққында пикир көрсетиледи. У.Пиржановтың повестлеринде баянлау усыллары ҳаққында пикир билдириледи, жазыўшының шеберлиги мәселесине тоқтап өтеди. Лекин, мақалаға қойылған тема,яғный У.Пиржановтың пикирлери ҳаққында сөз етилмейди.Жазыўшының өзіншеллиги неде деген сорау пайда болады. Бул көркем сөз зергериниң повестьлеринде көркем тәсир, жазыўшының стили деген мәселелер туўралы сөз болады. А.Султановтың китапларында ҳәм мақалаларында уллы жазыўшы Ш.Айтматов тәсири туўралы көп сөз етиледи. Демек, повестьлер ҳаққында илимпазларымыз тәрәпинен мақалалар, илимий мийнетлер еле де жазыла береді. Повестьлер социалистлик реализм методы (усылы) талапларына сәйкес қарастырылды, марксистлик-ленинлик талапларға сәйкеслиги, идеялық көзқарас, сиясат мәселелери, партиялық көзқарасынан баҳаланды, оларға унамлы қаҳарман образлары мәселеси көзқарасынан баҳа берилди, кеңес ҳақыйқатлығын, социалистлик шынлықты сүүретлеу, алда турған коммунизм жәмийетин қурыўшылардың жеңилмес образларын дәретиў, социалистик турмыс қәлпин, колхозлардың ҳәм совхозлардың мийнеткешлериниң турмысын сүүретлеу, повестьлерде социалистлик жарысты сюжетке алыу талап етилди. Қаҳарманлардың ишки сезимлерине дыққат қаратылмады.Жазыўшылардың мудары сийсий басымлар астында жумыс алып барыўына туўра келди. Тийкарынан унамлы қаҳарман образлары мәселеси бул жыллары баслы орында турды.

Илимпазлардың жұмыстарында бирин-бири қайталаулар, ұқсас пикирлер, шығармалардың мазмұнын айтып беріушілік, көбінесе дөретпедегі образларды таллау, басқа мәселелерге- композиция, сюжетке, стильге итибар бермеу қубылыстары гезлеседи. Сонлықтан да, илимпазлар сиясий мәселелерге көбирек умтылды, бул олардың мийнетлериниң қунының төменлеуіне алып келди. Унамлы қахарман деген жасалма түсиник пайда болды. Социалистлик реализм мәселесине де алымлар көбирек дыққат қаратты. Бул мәселеге тутас илимий мийнетлер арналды. Әлбетте, бул илимпазлардың айыбы емес, сол дәуірде алып барылған сиясаттың кемшилиги еди. Жазыушылар еркин нәпес алды, қадаған етилген темалар ашылды хәм жаңаша изертлеулер пайда бола баслады. З.Насруллаеваның илимий мийнетлериндегі айтылған пикирлерди бүгинги күнде изертлеушілер еле де үйренеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ әдебиятында повесть жанры хәм оны изертлеудің айырым мәселелери ҳаққында //ӨзРИАҚБ «Хабаршысы». 2009. № 4. 110-112-бб.

2. Насруллаева З. А. Хәзирги қарақалпақ прозасының қахарманы. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1976.

3. Насруллаева З. А. Бас қахарман-мийнет адамы. //Советская Каракалпакия. 1979, 30-январь, №16(12287).; Насруллаева З. А. Хәзирги қарақалпақ прозасында тип хәм характер мәселеси. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1984.

4. Нуржанов П. Т.Қайыпбергеновтың ғәрезсизлик дәуиридегі прозасы //«Әмиўдәрья» журналы, 2005, №1

5. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәуиридегі қарақалпақ прозасы, оны изертлеудің методологиясы ҳаққында гейпара ойлар //«Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 28-апрель 2001.

6. Султанов А. Узақбай Пиржановтың пикирлеу дүньясы //«Еркин Қарақалпақстан» газетасы 9-февраль 2002.

7. Әбдиев А. Жазыушы жазыушы ҳаққында //«Әмиўдәрья» журналы, 2005, №5-6.

Қ.АЙЫМБЕТОВТЫҢ ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫН ЖЫЙНАҰДАҒЫ ХӘМ ТАРҚАТЫҰДАҒЫ ХЫЗМЕТЛЕРИ

Ҳ.Утемуратова

ӨзР ИА Қб Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери, Қарақалпақстанға мийнети сиңген көркем өнер ғайраткери, фольклортаныушы илимпаз Қ.Айымбетовтың қарақалпақ халық аўызеки әдебиятын ең көп жазып алған хәм изертлеген

алым сыпатында аты белгили. Қ.Айымбетов «Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан очерклер» деген темада 1957-жылы кандидаттық диссертациясын жақлады. 1965-жылы «Қарақалпақ жырау-бақсылары» деген темада филология илимлери докторы дәрежесін алыу үшін докторлық диссертациясын қорғады. 1970-жылы оған профессор атағы берілді. Ол өз іскерлігінің дәлелі жырларында мектептер, балалар үшін сабақлықтар жазған. 1929-жылы басланғыш класслар үшін есап кітабы және «Әліпбе» жазылды, егедерлер үшін оқу кітабы 1930-жылы баспадан шығарылды. 1934-жылы 3-4-класслар үшін хрестоматия таярлады. 8-9-10-класслар үшін арналған әдебиет хрестоматиясы көп жылдар мектептерде қолданылғаны мәлім. Ол тек ізерттеуші ғана емес. Ауызекі әдебиет үлгілерін жазып алу ісіне де үлес қосқан. Халық аузынан көптеген нақыл-мақаллар, жумбақтар, жаңылтпаштар, бәдіктер, гүлапсаннар, жуап айтыстар түрлері, толғаулар, термелер және дастандар жазып алған. Бұл мағлұматтардың барлығы атадан-балаға, ауыздан-ауызға өтіп сақланып жеткенігі мәлім. Қ.Айымбетов 1929-жылы белгили этнограф А.Л.Мелковтың экспедициясына қатнасады, қарақалпақ халық ауызекі үлгілерін жыйнап бастайды. Соның менен бірге, Аяпберген шайырдың шығармаларын да өз аузынан жазып алады. Аяпбергеннен көп ғана ауызекі халық дәстүрлерін жазды. Оның жазып алуы менен «Алпамыс» және «Едиге» дастандары кітап етіп шығарылды [1]. Миллий мұрасымыз саналған «Алпамыс» дастаны бойынша жәмийетшілік, илимпаздар арасында талас-тартыс пікірлер де орын алған еді. XX ғасырдың 50-жылдары бұл пікірлер кең тарқалды. Бұл дастан феодалдық жәмийет үкілдерін сүреттейтуін шығарма сыпатында бағаланды. «Советская Каракалпакия» газетасында 1954-жылы «Антинародная сущность дастана «Алпамыс» атты мақала жарияланды. Дастанды атқарушылар буржуазияшыл-миллетшілер сыпатында қаралды. Бірақ, Қ. Айымбетов біріншілерден болып дастанды жазып алып, кітап етіп шығарып, біздің дәуірімізге жетіуіне жәрдем етті. «Едиге» дастаны бойынша да хәр қыйлы пікірлер болды. Тарихтағы Едиге менен көркем дәстүрдегі образды бір деп қарау ақыбетінде хәр қыйлы пікірлер пайда болды. Лекин, Қ.Айымбетовтың бұл дастандарды жыраулардан жазып алып, кітап халында кейінгі әуладларға жеткеріуі сол дәуірлерде мәртлік еді. Бүгінгі әулад ол жазып алған «Алпамыс» және «Едиге» дастандарын халық фольклорының үлгілері сыпатында қадірлейді. Көп санлы қосықтар, нақыл-мақаллар, толғаулар, термелер, жумбақтар, жаңылтпаштар, айтыстар, дастандар ғ.т.б. фольклор үлгілері келешек әуладқа мұрас болып қалды. Оның «Халық даналығы» атты кітабы 1968-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан 297 бет көлемінде баспадан шықты [2]. Бұл кітап қайтадан 1988-жылы шығарылды. 1929-1934-жылдардағы фольклорлық экспедициялардың шөлкестірілуінде Қ.Айымбетовтың өз орны бар. Ол қарақалпақ

фольклоры үлгилерін жыйнады. Аяпберген, Аббаз шайырлардың шығармаларын бірінші болып жазып алды. Қ. Айымбетовтың «Өткен күнлерден елеслер» атамасы менен мемуарлары- еске түсіріулері повесть сыпатында усынылды [3]. Бул кітапты оқып қарағанда, өзінің балалығы, илимге араласыу жоллары, илимдегі машақатлар, халқымыздың қызықлы дәстүрлері, ұрыс дәуірінің уақыялары ғ.т.б. хақында кең түрде сөз етиледі. «Өткен күнлерден елеслер» деп ат қойылған бул шығармада этнографиялық сыпаттағы мағлыұматлар да ушырасады. «Музейдегі батырлар» деп аталған болған уақыя тийкарында жазылған шығармада адамлардың минез-құлқындағы кемшиликлер жөнінде сөз болады. «Жармадан бос қалды» атлы уақыя да қызықлы бериледі. «Жүйели сөзлер» атамасы менен илимпаз халқымыздың сөзлерін береді. «Бурыш салған жарма» атлы хәдийсе де қызықлы сүүретленеді. Бір үйдің баллары самалға аузын ашып, жылап тұрған болады. Себебі, анасы ашшы бурыш салған екен. Халқымыздың дәстүрлері хәр тәрепме сүүретленеді. Мысалы, даладан жууырып киргенде, балаға май асатыу дәстүрі бериледі. Жақсы хабар айтқанда, «аузыңа май» сөзі негизи соннан келип шыққан. «Қарақалпақ халық творчествосы» атлы кітапты 1940 – жылы Төрткүлде бастырып шығарады. “Қарақалпақ әдебиятының түрлері” (О. Кожуров пенен бирге) 1939-жылы кітабы қарақалпақ фольклоры бойынша жазылған дәслеппі жұмыслардан еді. «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер», «Қарақалпақ халық жыршылары», «Қарақалпақ фольклоры», «Қарақалпақ намалары», «Жыраулар», «Тарийхый қосықлар», «Қарақалпақ фольклоры хақында» , “Қарақалпақ фольклорының тууысқан халықлар фольклоры менен өз-ара байланыслары” ғ.т.б. илимий изертлеу жұмыслары бар. Қ. Айымбетовтың дәслеппі илимий мийнеттері ХХ әсирдің 30-жылларынан баслап-ақ баспа сөз бетлерінде жәрияланып баслады. «Қарақалпақ намалары» атлы илимий- изертлеуі «Мийнет әдебияты» журналында 1932-жылы дағазаланған болса, «Қарақалпақ фольклоры хақында» атлы изертлеу жұмысы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналында 1939-жылы жарыққа шықты. «Жыраулар» атлы мақаласы «Әмиўдәрәя» журналының 1960-жылы 6-санында басылып шықты. «Тарийхый қосықлар» мақаласы болса 1964-жылы усы журналда 6-санында жарық көрді. «Қарақалпақ фольклоры» кітабы 1977-жылы баспадан жәрияланды. «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» атлы кітап 1979-жылы, «Халық даналығы» атлы илимий жұмысы 1968-жылы кітап болып шықты [4]. «Халық даналығы» кітабында да фольклордың ең әйемгі түрлерінен-бәдиклерден, гүлапсанлардан баслап сөз етиледі. Бул фольклорлық шығармалардың үлгілері келтириледі. Шынында да, халқымызда бурынғы дәуірлерде сөздің, гәптің жәрдемі менен, сөз арқалы емлеу итимал деген пикирлер адамлар арасында басым болған. Ауырыуларға бәдикшилер жыйналып бәдиклер айтқан. Илимпаз бул

жанрдың келип шығыуы мәселесине де тоқтайды. Көркем текст үлгилери бериледи. Бәдик халқымыздың турмысында өз орнына ийе болған. Илимпаз усыны белгилеп өтеди. Бәдик пенен бирге гүлапсанлар да халқымыз өмиринде әхмийетли болған. Тәўиплер сөз көмегинде аўырыўларды емлеўге урынған. Бул фольклорлық дәретпелер ең әйемги фольклорлық жанрлар есапланады. Балалар қосықлары да усы тәртипте бериледи. Халқымыз балалар тәрбиясына айрықша дыққат аўдарады, бул қосықларда тәрбиялық әхмийетке итибар бериледи. «Бесик жырлары» ямаса «Хәйийў» үлгилерин алып қарайык. Нешше әсирлерден берли балаларын бесикке салып, аналар қосық пенен тәрбиялаған. Аналардың тилеклери де қосықта берилген. Уйқасыққа түскен қатарлар арқалы балаға ананың муҳаббаты сүўретленген.

-Қарағым мениң жасында,
Жасыл қалпақ басында,
Әшөкейли ақ отаў,

Ағасының қасында,-деп басланатуғын хәйийў үлгилери атамзаманлардан берли халқымыз арасында сақланған (17-бетте). Салт-дәстүр жырлары сыпатында берилген той баслар, хәўжар, бет ашар, айтымал қосықларының үлгилери де келтирилген.

-Жылама,үкем, жылама,
Той сеники яр-яр.
Алпыс баслы ақ орда.

Үй сеники яр-яр (14-бетте). Хәўжар қосығынан берилген бул үзинди бүгинги күнде әхмийетли.Халқымыз турмысында той дәстүрлери өзгеше. Тойлар қосық пенен басланған. Жигит үйленгенде, келиншек алып келгенде бет ашарлар айтылған. Бул дәретпелердің биразында хәзил-дәлкеклер де айтылған. Булардың барлығын Қ.Айымбетов түсиндиреди, мысаллар келтиреді. Китапта ярамазан, муң-шер қосықлары, жоқлаўлар, еситтириўлер, кеўил айтыўлар үлгилери де берилген. Жайдары қосықлар деп берилип, мийнет қосықларының текстлери келтириледі (18-35-бетлер). Айрықша, «Шопыр жыңғыл» қосығы қызығыўшылық пайда етеди.

-Жол үстинде шопыр жыңғыл,
Балта тийсе шоланады,
Қол тиймеген нәўше жыңғыл,

Қол тийгенде доланады (27-бетте). Бул қосық томар шапқанда, томар айырғанда айтылған. Китапта жумбақларға, жаңылтпашларға кең орын ажыратады. Булардың пайда болыў тарийхын, себеплерин түсиндиреди.

-Ербегей де сербегей.
Хәрғиз үйге кирмегей (37-бетте).

Нақыл-мақаллар, термелер, айтыслар ҳаққында да мағлыўматлар бериледи. Көркем текст үлгилери де китаптан орын алған. Нақыллар

менен мақаллар күнделікті турмысымызда да белсенді пайдаланылады. Қ.Айымбетов қарақалпақ халқының нақылдарын халық аузынан бір-бірі жазып алады, өз алдына «Қарақалпақ халық нақыл-мақалдары» атamasы менен кітап етіп бастырады. Бұрынғы дәуірлерде қыз-жігіттер арасында жуап айтыстары жүде кең тарқалған. Ділауарлық жарысы болған бұл айтыстардың көптеп үлгілері біздің заманымызға сақланып келген.

Мехтер қыздың айтқан
-Сыйыр-сыйыр, сыйырды,
Сыйыр мұнын жыйырды,
Өтпейік деп тұрып едік.

Құда бала бұйырды,-деген жуабы беріледі (51-бетте). Термелер қарақалпақ халқының философиялық ой-пікірлерінің үлгілері есепланады. Бұл дәретпелерге айрықша ітібар қаратады. Бұл шығармалардың үлгілерінен көптеп мысалдар береді. Мысалы.

-Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң,
Арғымақ ат жуырмақ,
Арбашы ябы озған соң,
Қыздар кійген торқа тон,
Шүберек дейді тозған соң,
Кәтқұда шалқып сөйлемес,
Ійінінде тоны тозған соң.

Бұндай көркемлігі жоқары термелер көптеп мысалға алынады, ілімді талқыға тартылады.Бұл фольклорлық шығармалар халықтың ұзақ жыллық тарихы дауамында дәреген. Халық күнделікті турмысында тәлім-тәрбіялық әхміетке ійе қатарларды дәретіп отырған. Бұл келешек әуладларға мійрас болып сақланып жеткен. Философиялық пікір жүргізіу үлгісі саналған термелер дәстанлардың алдында кіріспе сыпатында атқарылған. Кітаптың 42-45-бетлері термелерге арналған.Тарихый жырлар атamasы пайдаланылады, толғаулар беріледі, Орманбет хакқында толғауларға айрықша ітібар аударылады. Орманбет туұралы тарихый мағлыұматлар біздің әсірмізге дейін сақланып жеткен. Орманбет туұралы тарихый мағлыұматлар келтіріледі, оның образының толғауларда жасалыуы хакқында пікірлер беріледі. Қ.Айымбетовтың берген мағлыұматлары тійкарында К.Мәмбетов өзіннің «Посқан ел» эпопеясында Орманбет образын рауажландырды[5].

-Орманбет бій өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн,
Орманбеттей бійлерден,
Ұл қалмады қыз қалды,
Себіл ноғай қозғалды.

Жыраулар қобыз көмегінде дәстанлар менен бирге толғауларды да атқарады. Ертекерлер, аңыздар, Асан қайғы туұралы сөзлер, Айдос бий, Ерназар алакөз хақында аңыздар, Жийренше шешен сөзлери, Өмирбек лақы, Досназар солақай жөниндеги халық арасынан жазып алған мағлыұматлар илимий талқыға тартылады. Қобыз намалары туұралы аңыздар келтирилиўи айрықша қызығыўшылық пайда етеди. «Уллы зибан» намасы хақында аңыз келтириледи. «Нар ийдирген» намасы туұралы да аңыз бериледи. Бақылардың дуўтар жәрдемінде дәстанлар атқарыўы, «Арыўхан», «Ылғал», «Жети асырым» «Жаман шығанақ», «Саналы келди», «Салтық», «Боз атаў», «Таўдан асқан» намалары туұралы аңыздар китаптан орын алған. Муўса бақы, Ақымбет бақы, Сүйеў бақы, Жаңабай бақы, қыз бақы Хұрлиман, оның баласы Қаражан бақылар, қыз бақы Қәнигүл туұралы халық аўзынан жазып алған сөзлер келтирилген. «Ала қайыс» намасының келип шығыў тарийхы туұралы былайынша сөз етиледи. Ақымбет бақы Хийўа ханның бақылар арасында өткерген жарысында озып шығады. Мақтумқулының қосықларын сондай шебер атқарады. Хан ала қайыслар менен безелген ат инәм етеди. Хан не тилеги барлығын сорағанда, Ақымбет «ханымыз, сиз мени көрмең, мен сизди қайтып көрмейин» деп жуўап береди (152-153-бетлерде). Бул аңызды бала ўақтымызда көп еситкенбиз. Өгиз жыраў, Ерполат жыраў, Нурабулла жыраў, Қыяс,Төре, Өтенияз, Жийемурат, Қурбанбай жыраўлар хақында мағлыұматлар бериледи. Қобыз эсбабының тарийхы туұралы илимий пикирлер қызықлы. Жыраўлардың шәкиртлери, шәкирт таярлаў усыллары хақында айтылады. Көпшилик жыраўлардың, бақылардың өмир баянлары, атқарған дәстанлары менен бирге сүүретлери де бериледи. Ерполат жыраў жырлаған «Едиге» дәстаны,Өгизжыраў жырлаған «Алпамыс» дәстаны, Есемурат жырлаған «Қоблан», Қуламет жырлаған «Шәрьяр» дәстанлары туұралых.т.б.пикирлер келтиреди.Қыссаханлар хақындағы дереклер айрықша ықлас пенен оқылады. Аббаздың, Қазы Мәўликтин, Қәўендер, Қазақбай қыссаханлардың өмиринен мағлыұматлар орын алған. Бақылардың, жыраўлардың хәм қыссаханлардың шежирелери қосымша сыпатында көрсетиледи. Қыссаханлар туұралы айтылғанлар илимпазларды қызықтырады.Қысса оқыўшылар хақында илимий пикирлер берилген. Бул қарақалпақ фольклортаныўы тарийхындағы ең үйренілмеген мәселелерден есапланады. «Халық даналығы» атлы китапта Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Хожанияз, Сапура, Сейфулғабит, Избасар, Аяпберген,Аббаз,Садық, Дәўлетияр, Минаж,Қоразбек, ҚазыМәўлик, Әбдиқәдир, Сыдық, Әўезмура., Жаңабай, Мәмбетнияз шайырлардың өмирине дерек мағлыұматлар, шығармаларынан үлгилер береди. С.Ахметов Қ.Айымбетов туұралы мақаласында оны «Қарақалпақстандағы жанлы архив» деп атаған еди [6]. Шынында да, халқымыздың өткен турмысы бойынша бул мағлыұматлар оғада бийбаха.

Қ.Айымбетов энциклопедист алым еді. Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» кітабында әсірлер бойы сақланып жеткен фольклорлық шығармалар үлгілері, бәдіклер, гүлапсанлар, жумбақтар, жаңылтпаштар, ертектер, аңыздар, айтыстар, дәстандар үлгілері берілген. Жыраулар, бақсылар, қыссаханлар туғралы айтылған, олардың шәкірт таярлауы жөнінде мағлыұматтар берілген. Кейінгі дәуірде илимпаздар Қ.Айымбетовтың ісін дауам етіріп, көп томлық қарақалпақ фольклоры үлгілерін жәриялады. Оның кітаптары қарақалпақ фольклоры тарихында үлкен әхмийетке ийе. «Халық даналығы» атамасында ауызеки әдебиет бойынша кітап жазып, фольклорлық жанрлардың барлығына илимий таллау жасаған илимпаздың келешек әуладлар алдындағы хызметі үлкен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Едіге. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1990. 400-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1968. 297-б.; Халық даналығы. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1988. 420-б.
3. Айымбетов Қ. Өткен күндерден елеслер. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1972, 312-б.
4. Айымбетов Қ. Қарақалпақ халық творчествосы. – Төрткүл, 1940.; Қарақалпақ намалары // Мийнет әдебиаты. 1932-жыл
5. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры хақында // Қарақалпақстан әдебиаты хәм искусствосы. 1939.; Айымбетов Қ. Жыраулар // «Әмиўдәрья» журналы, 1960, №6.; Айымбетов Қ. Тарихый қосықтар // «Әмиўдәрья» журналы, 1964, №6.; Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкіс, Қарақалпақстан, 1977.; Қарақалпақ әдебиатының түрлері (О.Кожуров пенен бирге). – Төрткүл. 1939.
6. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1988. 568-б.
7. Ахметов С. Талантқа талап. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1986. 350-б.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

(1960-80жыллар мысалында)

Мәмбетова М.К.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Критика хәзиргі күнде изертлеу тарауы сыяқлы әхмийетли характерге ийе. Ол әдебий – тарихый хәм теориялық шығармалардан тысқары, тарих, философия, социология, сыяқлы бир-бирине жақын пәнлер менен байланысты күшейтеді. Әдебиет критикасы күнделикли ұлыұма процесс пенен шекленбей, зәрүр теориялық мәселелерди ортаға таслап шешиўге хәрекет қылады.

Қарақалпақ драматургиясында сол дәуір ушын заманагой болған турмыстың хәр қыйлы мәселелері сөз етилди. Бул мәселелерди

сахналастырыўда тәжрийбели драматурглерден Ж.Аймурзаев, С.Хожаниязов, П.Тилегенов, Т.Сейтжанов, И.Юсупов, Т.Жумамуратовлар белсендилик пенен дөретиўшилик мийнет иследи. 60-жыллардың екінши ярымында олардың қатарына Д.Айтмуратов келип қосылды. Бул жыллардағы пьесалардың көпшилиги дерлик жаслар турмысы, мийнеттеги ерликлерин сәўлелендириўге арналған еди. 70-жыллардың ақырында 80-жыллардың басында қарақалпақ драматургиясы өз раўажланыўының жоқары шыңларын ийелеўге қарай умтылды, драма формалық жақтан байыды, драма музыкалық драмадан реалистлик драма «Бегжап» трагедиясынан трагик комедия «О дүньяға мират» шығармасына шекем өсти.

1960-70 жыллары қарақалпақ мәмлекетлик театры қарақалпақ жазыўшылары менен басқада қоңсылас республикалардың драматурглериниң, сондай-ақ дүнья әдебияты классиклериниң бир қатар шығармаларын сахналастырды. Булардың қатарына Ж.Аймурзаевтың «Шеберханның шырмаўығы» (1962), С.Хожаниязовтың «Талўас» (1963), П.Тилегеновтың «Бегжап» трагедиясы, Т.Сейтжановтың «Күйгелек көзли яр», (1959), Т.Жумамуратовтың «Қызлар хэзили» (1968) сондай-ақ Ғ.Ғуламның «Биринши мухаббат», А.Қаххардың «Табыттан шыққан даўыс», Шаңғытбаев пенен Байсейтовлердиң «Қызлар-ай» Уйғынның «Гуман», Макаренконың «Левониха», «Орбитада». Ә.Тәжибаевтың «Той күнлери», Ш.Айтматовтың «Қызыл шалғышлы дилбарым», Я.Шукуровтың «Прокурор», И.Поповтың «Семья», М.Тойбаевтың «Москвалық келин», Шекспирдиң «Гамлет» хәм басқада шығармаларды атап өтсек болады. Қарақалпақ искусстволық ғайраткерлери туўысқан халықлар сахна шеберлериниң ең жақсы хәм унамлы тәжрийбелерин қабыл ете отырып, профессионал шеберлигин творчестволық жақтан жетилистириўге мудамы мийнет етип барды.

Бул дәўирде театр сыншысы Б.Турсыновтың бир қатар илимий мийнетлери «Драматургия хәм театрымыздың мәселелери» (1988), «Қарақалпақ драматургиясы хәм театрының раўажланыўында аўдарма пьесалардың тәсири» (1984) мийнетлери жарық көрди. Илимий мийнетлери арасында «Қарақалпақ радио театры», «Қарақалпақ телевизиялық театры» атлы мақалалары бар болып оларда тарийхый характердиң элементлери ушырасады. Бирақ бул мақалаларда сөз етилген мәселелер, басқа авторлардың мийнетлеринде хеш ушыраспайды. Автор қарақалпақ радио театрының, телевизиялық театрының тарийхын, олардың кәлиплесиў хәм өсиў жағдайы мәселелерин тыңнан көтерип шыққан. Соның менен бирге 1983, 1989 жылғы Әмиўдәрья журналында жылдың сәтли хәм сәтсиз пьесалары хаққында критикалық көзқараслар билдиреди. Ал Б.Турсыновтың шайыр Б.Генжемуратов пенен интервью формасындағы драматургиямыз туўралы пикирлери дыққатқа ылайық. Бул өз ўақтында әдебиятшылар тәрәпинен айтылған еди. Профессор Қ.Мақсетовтың П.Тилегеновтың «Душпанлар» (Еки бөлимли, бес картиналы) драмасына жазылған пикирде «П.Тилегенов жаңалықты сезген, актуаль темаларда көркем шығармалар дөретиўде шебер, үлкен қызығыўшылық туўдыратуғын, оның сахнаға

қойылыуы өзинің өткірлиги, принципиаль позицияға ийе екенлиги менен тәсир қалдырғанлығын айрықша атап көрсетеди. Шынында да пьеса конкрет турмыс фактлери тийкарында жазылған болып оның композициясы, қахарманлары турмыс хақықатлығына қуралған.

Сахнаға қойылған И.Юсуповтың Өмирбек лаққы» комедиясы драматургиямыздағы олқылықты азғантай болса да толтырады. И.Юсупов қазақ драматургиясындағы Алдар көсе, өзбек драматургиясындағы «Насретдин әпенди» туұралы әжайып комедиялардан жақсы хабары бар болып, автор олардағы табылған формаларды, негизги хәрекет комедиялық ситуацияларды қайталамай, жаңа шешим, жаңа мәни менен қарақалпақ халқына тән психологиялық кеширмелерди беріу арқалы, жаңаша бир форманы, турмысты жаңаша сүүретлеу усылын табыуға ерискен. И.Юсупов өзинің комедиясында қарақалпақ халқына тән-астарлы, өткір, әжайып лаққышылықты, оның терең социаллық мәнисин беріуге умтылды. Әдилсизликтен езилген халық терең қайғы-ғамға батқан уақтында, оның кеулин көтеріудеги, машақатлы мийнетлерди бели сызлап, қәдди бүгилип шаршаған дийханлардың қулағының қурышын қандырып ләззет беріудеги Өмирбектің лаққышылық шешенлигинің ролин көрсетиуге талпынды.

Драмалық шығармаларда унамсыз персонажларды өзін-өзине әшкаралатып сүүретлеу усылы, әсиресе, К.Рахмановтың «О дүньяға мирәт» атлы траги-комедиясында жақсы бериледи. Автордың ойлап тапқан, шийелескен турмыс жағдайы қахарманлардың образын ашыуға мүмкиншилик берген. Пьеса жәмийетлик мәселенің писип, енди тек шешимин күтип турған жағдайдан басланады. Усы гүреске К.Рахманов барлық персонажларды бекем байлай билген. Бул шығарманың қарақалпақ драматургиясындағы ең сәтлиси, жанры жағынан жаңасы екенин айтып өтеди.

Илимпаз Қ.Камаловтың драматург П.Тилегеновтың дәретиушилиги бойынша «Машақатлы излениушилерден кейин» атлы мақаласында драматургтің жетискенликлери менен кемшиликлерине тоқтап өтеди. Профессор С.Ахметовтың 1960-жыллары жазылған «Қарақалпақ совет әдебиятының талантлы ўакили» атлы мақаласында Жолмурза Аймурзаевтың қарақалпақ әдебияты тарийхында, драматург сыпатында хәм драматургия жанрын байтқан жазыушы ретинде бир қатар шығармаларын анализге тартады. Улыўма автор драматургтың дәретиушилик жолы хақында кең түсиник береді. «Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебият илиминің тарийхынан» атлы илимий мийнетинің драматургия хәм әдебий критика атлы бөлиминде драматургия хақында критика еле әдебий процесстен өз орнын жетерли ийелей алмай атырғанлығын сынға алған еді.

Қарақалпақ драматургиясында траги—комедиядан шығарма дәреткен белгили драматург К.Рахманов “О дүньяға мирәт” атлы драмасын 70-жыллары дәретти. Ол 1975-жылы еки бөлимли, бес картиналы, пролог хәм эпилогтан ибарат. Траги-комедия драмалық шығармаларда бир ўақыт ишинде трагедияның хәм комедияның белгилерин бирлестире алған сахналық дәретпелер. К.Султанов бул драма бойынша бурынғы көп ғана

шығармаларда “мийнет түби рәхәт” типіндегі нақылға айланған сөзлер менен адамларды мийнеттің рәхәтін көріуге шақырар еди. Ал бунда бирден шығынан шыққан адамлардың маңлай тери менен табан етин там-тумлап сатыў жолы менен, тартынақ тартып байып отырған адамларды тирилей қазыўлы гөрге шақырыў арқалы басланады. Бундай ўақыялар бурын сахнада болып көрмеген хәм болмаған. Усындай тәбийғыйлық турмыс ҳақыйқатлығын сүүретлеўдің жаңа принциптерин келтирип шығарған ол ол әдебиятымызды раўажландырыўға себепши болды,-деп драманың жетискенлигине әҳмийет берип өтеди.

Илимпаз С.Бахадированың Д.Айтмуратовтың «Ахмақлық дүньясында» комедиялық драмасына кең түрде анализ жасайды. «Пьеса сатиралық, ирониялық, гротесклик, планда жазылғанлықтан ондағы геройлардың хәрекетлеринен бирден түсиниў қыйын. Бирақ, автор хәр бир геройды жанландыра алған, геройлардың диалогларына үлкен итибар менен қарайды, хәр бир сөз геройдың хәр бир хәрекетине үлкен мәнис пенен береді. Улыўма автор жәмийетимиздегі унамсыз қубылысларды автор шеберлик пенен дөреткен деп «Ахмақлықтың шығысы» хәм екинши бөлими «Ахмақлықтың батысы» деп пьесасы дилогия деп атаўға болатуғынлығын көрсетеди.

Сатирик жазыўшы Оразбай Әдирахмановтың «Өжет» комедиясы (еки актли, бес картиналы комедия) қарақалпақ драматургиясында белгили дөретпе болып есапланады. Улыўма драма сюжети бойынша дурыс дүзилген. Фольклорлық дәстүрлерден пайдаланылған. Автордың комедиясы шеберлик пенен дөретилген. Оның «Өжет» («Тирсеклер») комедиясында жаслардың теңине қосылыўы, қалың малға қарсы гүреси өзиниң дурыс шешимин тапқанлығын сыншы илимпаз Қ.Султанов өз мийнетлеринде айтып өткен еди..

Изертлеўши Г.Есемуратовтың «Уллы Ыатандарлық Урыстан соңғы қарақалпақ совет әдебиятында аўыл адамлары образы» атлы мийнети 1963-жылы жарық көрди. Автор бул мийнетинде поэзия,проза тараўы менен бирге драматургиядағы аўыл адамларының образына да дыққат аўдарды. Бул тема урыстан соңғы дәўирдегі аўыл турмысына арналып автор драматургияда жаңа авторлардың келиўи менен жаңа темалардың пайда болғанлығын көрсетип өтеди. Олар ферма жайлаўларындағы шопанлар, зоотехниклер, агрономлар, муғаллимлер, мектеп оқыўшыларының турмысынан сондай-ақ жаслардың қәлиплесиўинде мийнеттің әҳмийети бойынша кишкене көлемли көп ғана пьесалар жазады. Автор бир қатар шығармаларды критикалық көз қараста анализге тартады. Сондай-ақ «Өмир хәм сахна» мақаласында келтирилген пикирлерин сыншы С.Ахметов «Драматургия хәм әдебий критика» мийнетинде мақала авторының критикалық көз қарасын дурыс деп баҳалайды.

Илимпаз К.Қурамбаевтың «Хамза хәм қарақалпақ әдебий орталығы» атлы мийнетинде Хамзаның драмалары ҳаққында оның дөретиўшилиқ жолы ҳаққында, сондай-ақ драмалық шығармаларының аўдарма мәселеси хәм қарақалпақ сахналарында қойылыўы соның менен драмалық шығармаларының қарақалпақ драматурглериниң дөретиўшилигине тәсирин

хәм бул драмалық шығармалардың қарақалпақ драмаларына салыстырып анализ жасайды. Ә.Насруллаевтың «Хәзирги драматургиямыз хәм дәуир талабы» мақаласында жаңа драмалық шығармалар хақында кен түрде сөз етеди. Бүгинги дөретиўшилиқ мийнетте ислеп атырған адамлардың образына унамлы баха бериў менен бирге алдағы ўақытта бул ислердиң еле де раўажланырыў кереклиги хақында өз пикирлерин билдиреди. Б.Турсыновтың «Маман бий» инценировкасы хәм спектакли» мақаласында автор пьесаның жетискенлиги менен кемшилигине тоқтап келешекте қарақалпақ халқының өткендеги қахарманлық тарийхын кеңнен сүүретлейтуғын ең табыслы сахна шығармасы болатуғынын көрсетип өтеди.

Изерлеўши Ж.Бөлешова «Қарақалпақ драматургиясында дәстүр хәм жаңа шыллықтың гейпара мәселелелри» мақаласында драматурглердиң дөретпелеринде дәстүр хәм жаңашыллық байланыс мәселесине тоқтап өтеди. «Жаңашыл драматург болыў менен катар Ә.Өтепов халықтың аўыз-еки творчествосы мийрсынан қол үзбеди. Оның комедияларында фольклордың халықтың өткир юмори, айтыс-баскыласыў екеўи органикалық байланыста келип кирди деген жуўмаққа келеди.

Изертлеўши П.Нуржанов «Қарақалпақ әдебиятында адам хәм тәбият» мақаласында драматургияда адам хәм тәбият мәселесине курылған драмлық шығармалар жазылмай атырғанлығын бул мәселеде сын көтеретуғын мәселелер драматурглердиң дыққатынан шетте қалып атырғанлығын сөз етеди. Сондай-ақ белгили илипаз Н.Даўқараевтың илимий пикирлери хақында терең анализ жасайды. Автор бул жерде илимпаздың 1940-жыллардағы драмалық шығармаларға күшли талап қоя билгенлигин көрсетип өтеди.

Жуўмақлап айтқанда ХХ-әсирдиң 60-80 жыллары қарақалпақ драматургиясының идеялық-көркемлик дәрежесиниң жоқары шеклерди ийелеў, жанрлық, формалық, жақтан байытып толысқан жаңадан жаңа әдебий қубылыслар, жаңа реалистлик қахарманлардың образының рәнбәрен дөретилген әдебиятқа жаңа көркем сөз шеберлериниң көплеп келген дәўири болды. Бул шығармалар бойынша әдебий процессте бир қанша илимий пикирлер билдирилди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бахадырова С. Д. Айтмуратовтың «Ахмақлық дүньясында» комедиялық драмасы //Әмиўдәрья журналы, №6, 1988. – 106-107-бб.
2. Бөлешова Ж. Қарақалпақ драматургиясында дәстүр хәм аңашыллықтың гейпара мәселелери //Әмиўдәрья журналы, №4, 1970. – 117-119-бб.
3. Есемуратов Г. Уллы Ыатандарлық урыстан соңғы қарақалпақ совет әдебиятында аўыл адамлары образы. – Нөкис. 1963.
4. Максетов Қ. Октябрьден туўылған әдебият. – Нөкис. “Қарақалпақстан” баспасы, 1979. – 30.
5. Максетов Қ. Душпанлар //Әмиўдәрья журналы 1988. – 99-101 бб.
6. Султанов Қ. Инсан қудирети. – Нөкис «Билим», 1992. – 49-б.

7. Турсинов Б. Драматургия ҳам театрымыздың мәселелери. – Нөкис, 1988.

ӘДЕБИЙ СЫН ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАНЫ (Ш.Сейитовтың «Ығбал соқпақлары» романы туұралы)

Бегмуратова Г.А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Шығарманың көркемлик табысы, жетискенлиги ол туұралы жазылған сын мақалалар саны менен белгиленбейди. Өз дәуиринде әдебий сынның ең көп дыққат аударған шығармалары да мәлим мүддеттен соң ўақыт минберинен түсип қалып, оқыўшылардың эстетикалық талғамына жарамсыз болып қалыўы мүмкин. Ал керисинше, әдебий сынның «көзине түсиңкиремей» қалған айырым шығармалар арадан қанша жыл өтсе де, қолдан-қолға өтип, көп оқылғаны себепли парақлары үгитилер дәрежеде гөнерсе де, китап оқыўшыларының кеўил дүньясын руўхый жаңартыўға хызмет ете береді.

Ш.Сейитовтың (1937-1996) «Ығбал соқпақлары» (1975) романы қарақалпақ әдебиятында биринши лирико-психологиялық романның үлгиси болды. Жазыўшының үлкен прозада дәслепки табысы болған бул роман бирнешше жыллар алдын дөретилгенине қарамастан әдебияттаныў илими тәрөпинен ылайықлы дәрежеде үйренилмеген, кең түрде изертлеўге тартылмаған шығармалардың бири. Дурыс, өз ўақтында бул роман туұралы С.Баҳадырова, К.Алламбергеновлардың әдебий сын мақалаларында унамлы пикирлер билдирилди [1, 2]. Ал, П.Нуржановтың монографиясында романдағы конфликт хәм характер мәселелери сөз етилди [3]. Деген менен, бул жумыслар да Ш.Сейитовтың жазыўшылық талантын, шығармада жәмийетлик-социаллық, мораллық машқалалардың кең сәўлелендирилиўи, жазыўшының усыл табыў, форма таңлаў, сөз табыў, улыўма, оның дөретиўшиқ қырлары, сүүретлеў шеберлиги хәм романның жәмийетлик-руўхый турмысымыздағы әхмийетиниң ашылыўы ушын жеткиликсиз

Бизге белгили, Кеңес хукимети дәуириндеги әдебияттаныў илиминде әдебиятты социаллық көзқарастан баҳалаў үстемлик етти. Шығармадағы қаҳарманның өндиристегі, шарўашылық ямаса пахта жетистириўдеги жетискенлиги және оның (жекке бир қаҳарманның) пүткил мәмлекетти раўажландырыўдағы хызметлерине көбирек дыққат берилди. Ал, оның жекке адам, инсан сыпатындағы өмири, жекке турмысының китап оқыўшысы ушын әхмийетли екенлиги ескерилмеди. Ал, негизинен алғанда, әдебияттаныў илиминиң тийкарғы ўазыйпасы инсан хәм оның тәғдири эстетикалық жақтан изертлеў болып табылады.

Ш.Сейитовтың биз сөз етпекши болған романында өмирдиң мазмуны «бахытты излеў, сулыўлық, адамның өмирдеги, мийнеттеги орны, мухаббат ҳаққындағы ойлар» сәўлеленген. Роман ўақыяларында шарўашылық совхозы тилге алынғаны менен автордың ескерткениндей, оны «шарўашылық

хаққында екен» деп ойлауымыз қәте болады. Бул роман шын мәнісінде инсан хаққында болып, оның қәдир-қымбаты, жасаудың мазмұны, туұралы сөз етиұши, оқыған адамды ериксіз түрде өз өмири хәм мақсети туұралы пикир жүргизиўге мәжбүрлеўши шығарма.

Кеңес хұкимети дәўириндеги «пахта монополиясы» сиясаты халықтың социал-экономикалық, руўхый турмысына орны толмас дәрежеде зыян жеткизди. Күни кешеге дейин жумысшылар, студентлер, муғаллимлер, илим-билимлендириў мәкемелериниң хызметкерлери, былайынша айтқанда, зиялылар қатламы да дала жумысларына хешқандай әндишесиз жегилип келинди. Бул әлбетте, Қызыл Империяның өзиниң колонияларында өндириллик тараўда табысларға ерисетуғын, мийнеттен шаршамайтуғын **темир адамды** жетистириў «жойбарының» орынланыў системасынан қалған қәлипли усыл еди. Россия хұкиметиниң бул сиясатын әпиўайы халыққа жайдары түрде түсиндирип бере алған белгили өзбек драматурги Ш.Бошбековтың «Темир қатын» (1988-ж) спектакли өз дәўиринде жәмийетшиликте үлкен қызығыўшылық оятты. Онда бийшара темир қатын Өлапат тынымсыз, дем бермеске ислеўи себепли ең ақырында «күйип кетип», жарамсыз болып қалады. Ш.Бошбеков бул образ арқалы Орта Азия халықларының Кеңес хұкимети ушын арзан, жалланба мийнет күши болып келгенин аяўсыз әшкаралап берди. Ал, бул пикир Ш.Сейитовтың «Ығбал соқпақлары» романында әллеқашан-ақ совхоздың механиги Жаңабайдың тилинен айтылып, аяқ асты болған инсан қәдири жазыўшы тәрепинен шеберлик пенен сүўретленеди.

«Күни менен жумыс, жумыс болғанда қандай, баса-бас, азаннан қара кешке шекем, бензин, абдолға малынып жүргениң жүрген. Кешлигине бир дем алайын, кеўил көтерейин десең, –ийнин қысты. – Жоқ, хеш нәрсе жоқ. Ақыры келип, азғантай да болса усы дүканның артында келип мурын тыржыйтыўға туўра келеди. Сол бар ғой арақты ойлаўға ўақтың болмайтуғын болса-дә, өмир сондай қызық болса! Хәўескерлер кружоклары болып қойып турса концертти. спектакльди! Парк болса, ҳо! Оған, әлбетте, ҳазиргидей күн батыўдан үйлерине тығылып алмай, қызлар да шығатуғын болса! Стаканды бер Сәрсенбай. Өне сондай, достым, механик едим, механизмге айналып баратырғанға усайман. Исле дегенди ислеймен болғаны... [5, -9], –Исле, дейсең,–дейди маған әжептәўир күлип қарап. – Мен бир жаққа кетемен дедим бе? Ислеймиз ғой, бирақ ислеў ушын агрегат ғана жаратылады. Ходлайсаң. Тамам, ислеп тура береді. Ыақтында техуходын берсең болды...» [5, -18]. Бунда жазыўшы сол дәўир ушын әхмийетли мәселени сөз етиў менен бирге, Россия хұкиметиниң колониал сиясатын, адамларға тек ислеп шығарыўшы агрегат сыпатында қаралатуғын жәмийеттиң келбетин ашады.

Бүгинги күнде турмысымызға кеңнен енисип атырған руўхый-психологиялық китапларда «инсан өз тәғдириң өзи жаратады, тәғдириң өз қолында, табысларға ерисиў, мақсетке жетисиў тек жалғыз өзиңе байланысly» деген сыяқлы оқыўшыны руўхландырыўшы, мақсетке бағдарлаўшы пикирлер үстемлик етеди. Әлбетте, инсанның өз мақсетине

талпыныуы оның жекке искерлигине байланысly. Айтайық, гейбиреулер көп имканиятларға ийе болып, бирақ, өзиниң сол мүмкиншиликлеринен пайдаланыу уқыплылығын меңгермеген болыуы мүмкин. Сол көзқарастан қарағанда, «инсанның табысларға ерисиуи өз қолында» деген пикирлер шынлыққа тийкарланған. Сөйтсе де, бул процесс, яғный инсанның өзин-өзи табыуы, өзин, қәбийлетин жүзеге шығарыуы жәмийеттен бөлек қалда иске асыуы мүмкин бе? Мәселениң усы тәрәпи пикирлеуди талап етеди. Сол көзқарастан, этираптағы ўақыя-хәдийселер, жәмийетлик сана хәм ондағы басқарыушылық дүзим инсанның тәғдирине, бахтына, оның шахс сыпатында өсип-раўажланыуына да тиккелей тәсир ететуғынлығын да бийкарлау мүмкин емес.

Өзбек әдебияшысы Қ.Йулдош «Әдебияттаныудың баслы ўазыйпасы жазыушы тәрәпинен исленген истиң мазмунын хәм әхмийетин билиу және оны басқаларға аңлата алыу... Көркем текстке эстетикалық талаптар тийкарында жантасыу, хәрқандай жуўмақты көркем тексттен шығарыу арқалы дурыс илимий нәтийжелерге ерисиу мүмкин» деп есаплайды [4].

«Ығбал соқпақлары» романының көркем текстин талқылау оқыушыны пикирлеуге жетелейди. Пикирлеудиң нәтийжеси шығарманың идеялық хәм көркем-поэтикалық әхмийетин, сондай-ақ, жәмийеттеги моральлық машқалалардың түп тамырының негизлерин аңлауға жәрдем береди.

Мысалы: «— Заманыңызға жарасса, балларым, ишебериң, —деп гәптиң аржағын өзи айтып кетти. —Урыстан бурын бул нәрсени бизлер де жутқанбыз. Онда усыны ишиу билимдарлыққа жататугын еди. Мен усы нәрсени билимсизлигимди жасасыруу ушын-ақ ишетугын едим. Па-а, есиртеди-дә!—деп хәўес пенен бас шайқап қойды. Дайым тағы бас шайқап: — Бирақ усы нәрсеге көп хәўес бола бермең,—деп ескертти. — **Хүкиметтиң әкелген жаңалығының бәри жақсыдағы, усынысы менен папиросы болмай қалды. Бурын жоқ еди**» [5, -50]. Бул жерде шопан Хайтмурат ғаррының тилинен алдын бундай иллеттиң жоқ екенлиги, бир аўыз сөз бенен бериледи. Лекин усы бир аўыз сөз романда автордың оқыушыға айтажақ ойын жеткерип береди. Егер бүгинги күнде ишиушиликке айырым хаяллардың да үйир болғанын да еслеп пикир жүритсек, бул иллет әллекашан жәмийетлик дәртке айланып үлгергенин аңлаймыз.

Усы сыяқлы мысалларды романның контекстине еле де тереңирек таллау жүргизиу арқалы таба бериу мүмкин. Сонлықтан, роман елеберин ғәрезсизлик дәўири көзқарасынан қайта үйренилиуи, сол тийкарда әдебий сындағы олқылықлар толықтырылыуы тийис. Әлбетте, бундай терең изертлеу нәтийжелери жазыушы Ш.Сейитовтың миллетимиздиң көркем эстетикалық ой-санасын жетилистириудеги әдебий хызметин дурыс белгилеуге тийкар болады. Бүгинги дәўир әдебияттаныу илими буннан былай Ш.Сейитовтың шығармаларын таллауда профессор Қ.Жәримбетов айтқанындай, «арқайыншылыққа берилмеуи, оларды жетерли дәрежеде ислеп дүньяға танытыуға» ат салысыуы лазым.

Жуўмақлап айтқанда, Ш.Сейитовтың бул китабы инсан хәм жәмийет туўралы, инсанға өзиниң кимлигин аңлап, жәмийетте өз орнын табыуға,

уқыпшылықтарын жүзеге шығарып, өз мүмкіншіліктерін иске салыу арқалы бахытқа жетелеуші ығбал соқпағын дурыс таңлауға имкан бериуші көркем шығарма болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алламбергенов К. Ығбал жағысы. //Әмиўдәрья. – Нөкис, 1989. -№1. – Б.90-93.
2. Баҳадырова С. Роман хәм дәуир. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
3. Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы поэтикасы (композициялық хәм жанрлық стильлик өзгешеликтери). – Нөкис: Билим, 2008.
4. Йулдашев Қ. Ёник сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
5. Сейитов Ш. Ығбал соқпақтары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1975.

1960-1980 ЖЫЛЛАР АРАЛЫҒЫНДА ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЛГЕН ФӨЛЬКЛОРЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР ХӘМ ОЛАРДЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫН ИЗЕРТЛЕҮДЕГИ ОРНЫ

Нуратдинова Г.Қ.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Қарақалпақ халық фольклоры хәм оның ең ири қурам бөлеги болған халық қосықтарын халық арасынан жазып алыу хәм изертлеу менен байланыслы әмелге асырылған жумыслардың хәрбир тарийхый басқышы, дәуири улыўма қарақалпақ фольклористикасын жаңа илимий мазмун, мағлыўматлар базасы менен байытып барды. Әсиримиздің 30-50 жыллары тийкарынан миллий фольклористика тараўында халық арасынынан қарақалпақ халық поэзиясы үлгилерин жыйнау, яғный халық қосықтарының үлгилериниң дәслепки фондын шөлкемлестириу, олардың қурамын анықлау, белгили бир системаға салыу, жанрлық қурамын анықлау менен байланыслы мәселелерди жүзеге шығарыуы менен белгиленеди. 30-50 жыллар соның менен бирге миллий фольклористика майданында жергиликли миллий кадрлар базасының қәлиплесиуи миллий фольклористиканың буннан былай раўажланыуы ушын шараят жаратып бериуи менен де белгиленеди.

Әсиримиздің 60-жыллары улыўма қарақалпақ фольклорының, соның ишинде халық поэзиясын илимий изертлеуде жаңа басқышқа көтерилген дәуир есапланады. Бул ең алды менен 1959-жылы Ўзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының ашылыуы, ал усы филиал қурамынла Тарийх, тил хәм әдебият институтының шөлкемлестирилиуи, усы илим изертлеу институтында өз алдына Қарақалпақ фольклоры секторының ис баслауы менен тиккелей байланыслы болды.

Қарақалпақ фольклоры секторының ашылыуы өзиниң раўажланыуының еле дәслепки басқышында турған миллий илимде фольклористика тараўының илимий мәселелерин өз алдына кең көлемде хәм қәнийгелестирилген халда қарау имканын берди. 30-50-жылларда сол

дәуірде бар болған илимий кадрлар бір уақыттың өзінде фольклор хәм жазба әдебияттың мәселелерин изертлеуді қосып алып барған болса, фольклор секторының ис баслауы менен фольклорист қәнийгелерди таярлар шығаруы тийкарғы мәселелердің бирине айланды.

1960-жылға келип қарақалпақ филология илиминің Қ. Айымбетов, Н. Дәуқараев, О. Кожуров. Қ. Мақсетов сыяқлы илимде белгили дәрежеде тәжрийбеге, илимий дәрежеге ийе алымлардан ибарат контингентке ийе еди. Сол дәуірдеги Қарақалпақ фольклоры секторының баслы ұазыйпаларының бири бул фольклорлық дәретпелерди халық арасынан жыйнап алыу мақсетінде фольклорлық экспедициялар шөлкемлестириу еди. 1959-жылдың ақырынан баслап, сол дәуірде Қарақалпақ фольклоры секторына басшылық еткен Қ. Мақсетов хәм секторға қабыл етилген жас алымлар Қ. Мамбетназаров, А. Алымов, М. Низаматдинов, А. Каримов, К. Ерназаров, А. Пахратдинов хәм т.б. жас қәнийгелердің қатнасыуында Қарақалпақстанның Қоңырат, Хожели, Мойнақ, Шымбай Тахтакөпир, Кегейли районлары аймақларына фольклорлық экспедициялар хәм илимий сапарлар шөлкемлестириле баслады.

Әсиримиздің 60-70 жылар аралығында шөлкемлестирилген илимий экспедициялар дауамында Республиканың аймақларынан жазып алынған халық поэзиясы үлгилери хәзирги уақытта қолда бар хәм илимий айналысқа түскен материаллардың тийкарғы бөлегин курайды. 60 – жылларға дейин енди қәлиплесип киятырған қарақалпақ миллий фольклористика илиминің 1959-жылдың ақырында Тарийх, тил хәм әдебияты институтының хәм оның курамында Қарақалпақ фольклоры секторының ашылыуы менен усы сектордың 1960-жылдан баслап ақ өз жумысын фольклорлық экспедицияларды системалы түрде шөлкемлестириуден баслауының да өз объектив себеплери бар еди. Себеби, усы дәуірге келип енди қәлиплесип киятырған миллий фольклористиканың фольклорлық материаллар базасы 30-40 жылларда Қ. Айымбетов, Н. Баскаков, сондай-ақ сол дәуірдеги А. Бегимов басшылығындағы жазыушылар шөлкеми басламасы менен халық арасынан жазып алынған фольклорлық материаллардан ғана ибарат еди. Бул фольклорлық материаллар өзинің көп әсирлик қәлиплесиу тарийхы, бай жанрлық курамға, өзине тән миллий өзгешеликке ийе қарақалпақ фольклорын фольклористика илиминің көплеген аспектлерінде изертлеу ушын жүдә жеткиликсиз еди. Олардың жүдә үлкен бөлеги еле халық аузынан жыйналып алынбаған еди. Бул мәселе дәслепп фольклорлық материалларды халық арасынан жыйнап алыуды қарақалпақ фольклористика илиминде бас ұазыйпа сыпатында белгилеуине себепши етеди.

Әсиресе, 60-жыллардың басында шөлкемлестирилген фольклорлық экспедициялар дауамында жыйналған фольклорлық материаллардың анализи бул экспедицияның алып барған жумысларының белгили дәрежеде жемисли болғанын көрсетеди. 1960-жылдың өзінде секторда үш экспедиция шөлкемлестириледі.

Биринши фольклорлық экспедиция Республиканың Шымбай, Тахтакөпир хәм Қоңырат районлары аймақларына шөлкемлестирилген

болып, Қ. Мақсетов басшылық еткен хәм ағзалары Н. Камалов, Қ. Мамбетназаров, К. Жамалов, А. Абдикаримовлардан ибарат фольклорлық экспедиция даўамында усы экспедицияның жуўмағы бойынша халық арасынан қарақалпақ фольклорының көплеген үлгилери қатарында 2400 қатардан ибарат хәр қыйлы жанрлардағы халық қосықларының үлгилери жазып алынған.

Екинши фольклорлық экспедиция сол жылдың июль айына режелестирилген болып, бул экспедиция жумысы сол дәўирдеги Қазақстан Республикасы Илимлер академиясының Тил хәм әдебиат институтының фольклортаныўшы алымлары А. Құрысжанов, Л. Махмудов, Б. Исхаков хәм Қарақалпақ фольклоры секторының илимий хызметкери Қ. Мәмбетназаровлар тәрeпинен алып барылады. Усы экспедиция даўамында Қ. Мәмбетназаров тәрeпинен 100 қатардан ибарат халық қосықларының тексти жазып алынады.

Үшинши фольклорлық экспедиция сол жылдың ноябрь айы даўамында Қоңырат районына шөлкемлестириледі. Экспедиция жумысы даўамында ири фольклорлық үлгилер болған бир неше дәстанлар қатарында халық арасынан фольклордың киши формалары болған 445 нақыл-мақаллар, 162 жумбақ жазып алынады.

Өз ИАҚҚБ Фундаментал кітапханасы Қолжазбалар бөлиминде сақланып атырған материаллар бойынша 1961-жылда сектор тәрeпинен жыл даўамында 3 мәртебе фольклорлық экспедициялар шөлкемлестириледі. 1-экспедиция жумысы сол жылдың июнь айында Хожели, Қоңырат районлары аймағында алып барылып, экспедиция ағзалары Б. Акимниязов, Т. Алланазаров, Т. Нийетуллаев, Г. Акимниязовлар тәрeпинен бирқанша фольклорлық үлгилер қатарында халық қосықлары да жазып алынады. 2-экспедиция май айының 16 сәнесинен баслап июнь айының 30 сәнесине дейин даўам етип, экспедиция ағзалары Қ. Мамбетназаров, У. Ерполатов, А. Алымовлар Хожели, Нөкис районы, Гөне Ургенч аймақларынан, ал Август айының 2-сәнесинен баслап, Сентябрь айының 2-сәнесине дейинги аралықта Мойнақ, Тахтакөпир, Шымбай, Кегейли районлары аймақларына шөлкемлестирилген. 3-экспедиция жумысларында да бирқанша халық қосықлары халық аўзынан жазып алынады.

1964-жылы шөлкемлестирилген фольклорлық экспедициялар тийкаранан Қарақалпақстанның кубла районлары Төрткүл, Беруний, Әмиўдәрья районларына шөлкемлестирилген болып, экспедиция даўамында оның ағзалары тәрeпинен халық арасынан дыққатқа ылайық Хорезм хәм Қарақалпақстан аймағы халықлары ушын ортақ болған бирқанша халық қосықлары үлгилери жазып алынады. Буннан кейинги 1965-1967 хәм 1972 жылларда шөлкемлестирилген фольклорлық экспедиция жумыслары тийкарынан Республиканың кубла районларына шөлкемлестириледі. Усы дәўирлерде шөлкемлестирилген фольклорлық экспедициялардан халық қосықларын жазып алыў бойынша ең жемислилери қатарына А. Тәдимуратовтың 1967-жылда, Ә. Қожықбаевтың 1972-жылда жазып алынған халық қосықлары үлгилерин жатқарыўға болады.

Институт көлемінде шөлкемлестірілген фольклорлық экспедициялар нәтижесінде жыйналған фольклорлық материаллар халық поэзиясының қарақалпақ фольклорында бар болған барлық жанрлары бойынша илимий жұмыстар алып барыу мүмкіншилигін жаратады. Нәтижеде әсиримиздің 60-жылларында секторда Қарақалпақ халық поэзиясының хәрбір жанрын арнаулы изертлеу алатуғын белгилі дәрежеде қәнийгеликке ийе алымдардан ибарат илимий контингент жүзеге келеді. Усы дәуірден баслап, қарақалпақ халық жумбақтары А. Алымов, Қарақалпақ халық қосықтары Ә. Тәжимуратов, қарақалпақ тарихый қосықтары Ә. Қожықбаев, урыс дәуіріндегі қарақалпақ халық поэзиясы Н. Камалов, урыстан кейінгі дәуір халық қосықтары М. Низаматдиновлар тәрәпинен изерленип баслап, әмелге асырылған изерлеулердің нәтижелери илимий баспада жәрәлана баслайды.

1960-1970-жылларда Республика аймағына шөлкемлестірілген фольклорлық экспедициялар нәтижесінде қәлиплескен Филиалдың Фундаментал китапханасындағы Қолжазбалар фонды материалларына исленген анализлер сол дәуірдегі фольклористика илиминің раўажланыу дәрежеси, илимий экспедицияларды шөлкемлестіриуідегі тәжрийбениң азлығы, халық фольклорлық мийрасларының арасында айрымларына көбирек дыққат аўдарып, соларды көбирек жазып алыуға итибар бериу, сол дәуідегі халық мийрасын халық арасынан жыйнау менен байланыслы болған идеологиялық нускаўлар сыяқлы негатив тенденциялардың да орын алғанлығын көрсетеди.

Бизге белгилі, сапалы жазып алынған, миллет фольклорының барлық жанрларын өзінде қамтыған кең көлемге ийе фольклорлық материаллар базасы халықтың рухый интеллектуаллық дәрежесин белгилейтуғын дәлил ғана болып қалмастан, олар фольклористика илиминің буннан былай да раўажланыуына, оның фольклористиканың түрлі аспектерінде кең көлемде илимий жұмыстар алып барыуына мүмкіншилик жаратыушы материаллар базасы да есапланады.

Фольклорлық материалларды, солардың арасында халық қосықтарын халық арасынан жыйнап алыу менен байланыслы 1960-1970-жылларда Қарақалпақ фольклоры секторы тәрәпинен шөлкемлестірілген фольклорлық экспедиция даўамында жыйнап алынған материаллардың сапасын биз фольклористика илими салыстырмалы жоқары болған илимий орайлар тәрәпинен жыйналған фольклорлық материаллар, сол экспедициялардың шөлкемлестірилиу мәселелери, сондай-ақ Республика аймағында 30-40 жылларда С. Соколов басшылығында өткерилген экспедиция даўамында Қ. Айымбетов соның менен бирге Н. Баскаков тәрәпинен жазып алынған материаллар сапасы менен салыстырыу арқалы да баҳалай аламыз.

Бундай салыстырыу нәтижелери 60-70 жыллар аралығында шөлкемлестірілген фольклорлық экспедиция жұмыстарында халық арасынан фольклорлық естеликлерди жыйнап алыуда кейінгі дәуірлердегі илимий изертлеулер ушын айрықша зәрүр көплеген мәселелердің есапқа алынбағанлығын көрсетеди.

Хәрқандай илимий экспедиция, соның ишінде фольклорлық экспедиция да ең алды менен усы экспедиция жумыслары өткерилетуғын аймақты алдын ала хәр тәрәпмеге үйренип шығыў, сол аймақтағы фольклорлық материаллардың дәреги болған информаторлар контингентин алдын ала анықлаў, олар ҳаққында мағлыўматлар топлаў, усы мағлыўматлар тийкарында экспедиция жумысы режесин ислеп шығыў, экспедиция ағзалары арасында жумыс түрлерин бөлистириў сыяқлы ислер тийкарында жумыс алып барыўы тийис.

1960-1970 жылларда алып барылған фольклорлық экспедиция жумыслары жуўмақлары, экспедиция ағзаларының күнделиклери тийкарынан фольклордың ири жанры монументал фольклорлық естеликлер есапланған дәстанларды жазып алыўға көбирек итибар қаратқанын көрсетеди. Дурыс, бундай монументал естеликлер хәрқандай халықтың тийкарғы миллий байлықлары қатарына киреди. Бирақ фольклорлық мийрас тек дәстанлар сыяқлы ири көлемли халық дәрәтпелеринен ибарат емеслиги, әсиресе фольклортаныўшы кәнийгелер ушын айрықша әхмийетке ийе болыўы зәрүр еди. Дәстанлар тийкарынан фольклорлық экспедициялар даўамында тийкарынан профессионал атқарыўшылар – жыраў хәм бақсылар тәрәпинен жазып алынып, оларды жазып алыў жумысы экспедиция ағзаларынан көп ўақытты талап еткен. Сол дәўирде тийкарынан бир ай мүддетке белгиленген экспедициялар жумысының басым ўақты усы дәстан текстлерин жазып алыў жумысына арналған. Нәтийжеде буның есесине халық арасынан фольклордың басқа жанрларыға тийисли көплеген үлгилер жазып алынбай қалған. Өткен әсирдин 60-70 жыллары халық арасында еле фольклорлық мийрасларды жақсы билетуғын халық тилинде «қатықулақ» деп аталған информаторлардың көп болғанлығын хәм олардың репертуарындағы қарақалпақ фольклорының барлық жанрларына тийисли үлгилердин баслы-баслыларын ғана қағазға түскенин есапқа алсақ, сол дәўирледеги фольклорлық экспедициялардың алып барған жумысларындағы кейинги дәўирлерде тиклеп болмайтуғын жоғалтыўлардың көлемин анықлаў қыйын емес.

Сол дәўирлерде шөлкемлестирилген фольклорлық экспедициялар ушын тән болған хәм кейинги дәўирлердеги фольклорлық изертлеўлер ушын айрықша қыйыншылық туўдырған хәм келешекте де фольклорлық үлгилердин кемлигине байрып байланысатуғын тенденциялардың бири – бул жазып алынатуғын материалларға сол дәўирде ҳүким сүрип турған идеологиялық қараслардан ғәрезли болған талапты қойыў. Яғный хәрқандай халық аўызеки дәрәтпеси өзинде белгили дәрежеде класслық көзқарасты сәўлелендириўи тийис болған. Өзинизге белгили, халық фольклорына тийисли үлгилердин хәммесм де бул талапқа жуўап беребермеген. Бул тенденция әсиресе өзинде миллеттин жәмийетлик хәм социаллық турмысы менен тиккелей байланыслы болған салт-дәстүр фольклоры үлгилеринин фольклорлық экспедициялар ағзаларының нәзеринен шетте қалыўына себепши болады. 1960-жылда шөлкемлестирилген фольклорлық экспедициялардың жуўмағы ҳаққында «Хабаршы» журналында Қ.

Мақсетов, Н. Камалов, Қ. Мамбетназаровлар автолығында жазылған мақала усы тенденцияның фольклорлық экспедиция жұмыстарында қандай дәрежеде орын алғанлығын төмедегі фактлерден көріўге болады: «Нам известно, что в настоящее время некоторые традиционные песни отсутствуют или заменены новыми формами. Например, некоторые обрядовые песни (хәўжар, сыңсыў, гүләпсан, бәдик и др.) не практикуется среди населения, а в таких как беташар, той баслаў и др. старые формы меняются новыми. В художественном отношении новые песни, как, впрочем, и традиционные, весьма неравноценны, наряду с удачными среди них немало и таких, которые не удовлетворяют высоким эстетическим требованиям современности. Из других форм современного массового народного творчества можно указать на поговорки и пословицы, правда, немногочисленные. Собранные экспедицией песни советского периода вполне оригинальны, но близки по форме современным, профессиональным». Сондай-ақ «Хабаршы» журналының 1962-жылдағы №2-санында басылған қысқа хабарда да 1961-жылда шөлкемлестирілген фольклорлық экспедициялардың халық арасынан фольклордың кең көлемли түрлери болған дәстанлар хәм әсиресе совет дәўириндегі фольклорлық үлгилерди жазып алыўға айрықша дыққат бөлінгенин айтылып өтиледі. Мақалалар авторлары, яғный экспедиция ағзаларының қарақалпақ салт-дәстүр фольклоры үлгилери болған хәўжар, сыңсыў, гүләпсан, бәдик сыяқлы жанр үлгилериниң сол дәўирде халық арасында қолланылмағанлығы себепли жазып алынбағанлығы, ал беташар, той баслаў үлгилериниң жаңа мазмунға ийе болғанлығын хәм бул дәретпелердиң заманагөй дәўирдиң эстетикалық талапларына жуўап бермейтуғынлығын айтып өтеді. Бир сөз бенен айтқанда. Экспедиция жұмысы қарақалпақ фольклорындағы ески дәўирлерге дәрек көпшилиқ фольклорлық үлгилерге сол дәўирдиң идеолгиялық қарасынан баха беріў тенденциясына бағынғанлығы көринип турады. Соның менен бирге ески фольклорлық үлгилери болған хәўжар, сыңсыў, гүләпсан, бәдик текстлери халық арасында атқарылмайды деўдиң өзи де жоқарыдағы идеологиялық қарасқа барып тақалғанлығын хәм бул үлгилердиң жазып алыныўы экспедиция мақсетине кирмегенлигин ямаса оның ағзаларының сол дәўирде бул жанрларға тийисли үлгилерди билетуғын информаторлар менен байланысыўға урынбағанлығы менен түсиндириў мүмкин.

Хәзирги ўақытта қолымызда бар, ӨзИАҚ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлиминде сақланып атырған қарақалпақ фольклорлық материаллар сыпатында сақланып атырған фольклор үлгилериниң әдебий қунлылық дәрежеси бизге қарақалпақлардың көп жанрлық фольклорлық традициясы шеңбериниң биз ойлағаннан анағұрлым кең екенинен дәрек береді. Қолда бар материаллар усы традицияның аз ғана бөлегин құрайды. Ыақыт бул фольклортаныўшы қәнийгелер ушын ең баслы қәдрият екенлигин есапқа алсақ Республикамыз аймақларынан анық режеге ийе фольклорлық экспедициялар шөлкемлестиріў арқалы халықтың ядында елеге дейин сақланып киятырған қарақалпақ фольклорына тийисли қунлы материалларды жазып алыўымыз мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Максетов К., Камалов Н., Мамбетназаров К. По материалам фольклорной экспедиции 1960 г. на территории Чимбайского, Тахтакупыркого и Кунградского районов // Вестник ККО АН РУз. – Нукус. 1961. №1. – С. 91-94.

2. Максетов К., Ерпулатов У., Мамбетназаров К., Абутова Л. Состояние сбора образцов каракалпакского устного народно-поэтического творчества // «Вестник» ККО АНРУз. 1962. – Нукус. №2 – С. 90-96.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰ ИЛИМИНДЕ ӘДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЛАР МӘСЕЛЕСИНИҢ ҮЙРЕНИЛИҰИ ҲАҚҚЫНДА

Т.Байниязова

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Поэтикалық тәжірийбени топлау барысында қәлеген миллий әдебият басқа халықлардың рууһый мәдениаты менен жақынласып отырады, ҳәм де өз-ара байланысқа түседи, тәсирге ушырайды, басқа халықлардың поэтикалық сөз саласындағы жетискенликлерин өзине синдирип отырады.

Әдебияттаныу терминлериниң русша-өзбекше түсиндирме сөзлигинде әдебий байланыс термини әдебий тәсир түсиниги менен бирге бериледи: «*әдебий байланыс ҳәм әдебий тәсир* – әдебий процесстин, әдебиятлардың өз-ара бир-бири менен байланыс ҳәм тәсир етип турыуынан, бир әдебият көркем тәжірийбесин басқа әдебият тәрәпинен өзлестириуден ибарат тийкарғы нызамлылықлардан бири. Өйткени, дуньяда басқа халықлардың әдебияты менен байланыста болмаған, жалғыз өзи рауажланыушы әдебият жоқ. Халықлар әдебияты өз рауажланыуы барысында бәрқулла бир-бири менен байланыста болады, бир-бирине тәсир етеди» [11: 216].

Қарақалпақ әдебияты өзиниң тарийхый жолында миллий халық ауызеки дәретиушилиги ҳәм классикалық әдебияты, сондай-ақ Шығыс ҳәм Батыстың көркем сөздеги дәретиушилик дәстүрлери тийкарында қәлиплести ҳәм алға илгерилеп отырды.

Мәлим болғанындай, қарақалпақ көркем сөз дәретиушилигиниң басқа түрки тиллес халықлар әдебияты менен түпкиликли жақынлығы қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи дәуиринен саға алады, бул жағдай белгили дәрежеде қарақалпақ тарийхы және де әдебияттаныу илиминде өз сәўлелениуин тапты. Қарақалпақ әдебияттаныуының жүзеге келиуинен баслап-ақ жергиликли алымлар миллий поэтикалық сөздиң рауажланыу жолларын басқа халықлар әдебияты менен өз-ара байланыста қарастыра отырып, нызамлы рәуиште миллий фольклор ҳәм әдебияттың дәреклерин ашып көрсетти.

Атап айтқанда, жергиликли әдебиятшы-алымларыдан М.Нурмухамедов, Қ.Максетов, К.Мәмбетов, Ҳ.Ҳамидов, К.Курамбаев, Г.Дәўлетова, А.Ҳамидова, П.Алламбергенова, Г.Курамбаева, А.Султановлар миллий көркем сөз дәретиушилигин жазыушылар дәретиушилиги яки әдебий

жанрларды, әдебиеттің белгилі бір тарихый дәуірлерін басқа халықтар әдебиеті менен тығыз байланыста талқылайды.

Миллий әдебиеттаныу илиминин тийкарын салыушы алым Н.Дәукараев қарақалпақтардың этногенезіне тийсін мағлыұматларға сүйене отырып, X–XII әсирден XX әсир басына шекемгі уақыт аралығында ата-бабаларымыздың Волга хәм Урал дәрьялары бассейнери, Арал хәм Каспий теңизлери арасындағы далалар, Батыс Сибирь, Қырым, Түркистан хәм Хорезм территориялары, сондай-ақ Сырдәрья бассейнинде жасаған қәуімлер хәм халықлар менен тарихый байланысларына итибар береді. Илимпаз қарақалпақ халқының турмыс тәризi, сондай-ақ миллий әдебиет нұсқаларында тарихый ядтың сақланып қалғанын тастыйықлайды [4: 45-92].

Солай етип, қарақалпақ әдебиеттаныу илиминин қәлиплесиу дәуиринде-ақ миллий көркем сөз дәретиушилигинин тамырлары басқа халықлар әдебиеті менен сыбайлас екенлиги дурыс көрсетилди. Әдебий процесстин алға илгерилеп барыуы нәтижесинде теориялық хәм практикалық әхмийеттеги бир қатар изленислер жарыққа шыға баслады.

Ең дәслеп қарақалпақ жазыушыларының дәретиушилик изленислери ҳаққындағы мәселе дәуир талабы ретинде Қ.Айымбетов тәрәпинен «Рус әдебиеті – бай әдебиет, оннан пайдаланыу [үйрениу – Т. Б.] – жас жазыушылардың уазыйпасы» деп тастыйықлау арқалы күн тәртибине қойылған еди [1]. Буннан соңғы дәуирде, яғный XX әсирдин 50-жылларында М.Нурмухамедов миллий әдебиеттаныуда биринши мәртебе тиккелей еки әдебиеттің ушласыуындағы илимий-теориялық әхмийеттеги мәселелерди шешиуге бет алады.

Оғада бай тарихый материаллар тийкарында М.Нурмухамедов қарақалпақ әдебиетинде проза, драматургия, әдебий сынның пайда болыуы хәм қәлиплесиуине рус әдебиетінің тәсирин ашып береді, бунда миллий поэзияда силлабикалық системадан жаңа, өзлестирилген формаларға өткени көрсетиледи. Усының менен бирге, алым аударма мәселесине де айрықша итибар береді. М.Нурмухамедовтың тастыйықлауы бойынша, «рус әдебиетінің тәсири қарақалпақ жазыушыларының шығармаларын еликлеушилик дәретпелерге айландырмады, қарақалпақ әдебиетінің миллий өзгешеликлерин жоқ етип жибермеді, ал керисинше, қарақалпақ жазыушы хәм шайырларын оригиналлыққа, новаторлыққа ийтермеледи» [7]. М.Нурмухамедовтың илимий мийрасының белгилі бөлеги әдебий байланыслар мәселесине бағышланған бир қатар жумыслардан ибарат [8].

Бул тенденция И.Сағитовтың изленислеринде дауам еттирилип, алым төмендегилерди атап өтеди: «Уллы рус әдебиеті ҳақыйқый әдебий шеберлик мектеби болды, қарақалпақ әдебиетинде жаңа, бурын болмаған жанрлар: проза хәм драматургия, әдебий критика хәм публицистиканың пайда болыуына себепги болды» [9: 127]. Илимпаз әдебиет нұсқаларының баспадан шығарылыуы процеси, Әдебиет хәм искусство Декадалары хәм Хәптеликлеринин өткерилиуи ҳаққында унамлы пикир билдире етырып, аударма жумысларының ролине айрықша тоқтап өтеди.

Улыўма алғанда, бул бағдар, яғный рус-қарақалпақ әдебий байланыслары мәселеси Н.Жапақов, А.Каримов, К.Камалов, З.Насурлаева, К. Худайбергенов сыяқлы көпшилик жергиликли әдебиятшы-алымлардың илимий мийнетлеринде сөз етиледі.

Қарақалпақлардың Шығыс халықлары менен мәдений қарым-қатнастары бир қатар изленислердің жүзеге келиўине негиз жаратты, бунда илимпазлар әдебияй байланыслардың хәр қыйлы аспектлерин үйрениўге бет бурады.

Шығыс поэзиясы менен жақсы таныс болған қарақалпақ шайырларының бир пүтин плеядасының пайда болыўы, сондай-ақ Шығыс китаптары менен бир қатарда қарақалпақ шайырларының шығармаларын халық арасында оқыў менен шуғылланатуғын қыссаханлардың әдебий орталықта көзге түсиўин К.Мәмбетов әйемги Хорезм цивилизациясының қарақалпақлардың социаллық, мәдений раўажланыўына жасаған тәсири, қарақалпақлардың орталығына Шығыс классикалық әдебияты үлгилерининң кирип келиўи менен түсиндиреди.

Қарақалпақ поэзиясында Шығыс әдебияты дәстүрлерин үйрениў арқалы алым төмендегише пикир билдиреди: «қарақалпақ шайырлары Шығыс классиклерининң дәстүрлерин дәретиўшилиқ жақтан өзлестирип, даўам етип хәм раўажландырып отырды, оларды жаңа мазмун менен байытып, өз әдебиятының миллий өзгешеликлери менен шебер үйлестирди, жаңаша жаңлата алды. Әжинияз, Күнхожа, Бердақ хәм де қарақалпақ әдебиятының басқа да классиклери арқалы Шығыс поэзиясының дәстүрлери хәзирги заман И. Юсупов, Т. Жумамуратов, У. Пиржанов хәм басқа да қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде жаңаша (мазмунда – Т.Б.) раўажланып барды» [6: 18].

Миллий мәдениятты изертлеў материалларының көрсеткениндей, қарақалпақлар – күшли раўажланған аўызеки халық дәретиўшилигине ийе халық, хәм де Күнхожа, Әжинияз, Бердақтың новаторлығының бир көриниси усы шайырлардың өз дәретиўшилиги арқалы Шығыс жазба әдебияты дәстүрлерин миллий әдебиятқа енгизиўинен ибарат болды, бул жергиликли көркем сөз дәретиўшилиги өнерининң буннан былай раўажланыўында айрықша орын ийеледи.

1970-жыллары Шоманай районындағы аўыл ақсақалларының бирининң үйинен таўылған Фердаўсийдинң «Шахнама»сы Қ.Байниязовта айрықша қызығыўшылық туўдырды. Алым «Қалайынша бул дүрдана, дүнья жүзи әдебиятының екннши «Илиада»сы бизинң үлкемиздинң бир мүйешинде пайда болып қалды?» деген сораўды ортаға таслай отырып, қарақалпақ китап оқыўшылары хәм де тыңлаўшылары «Шахнама»ның сюжети менен ерте дәўирлерден-ақ таныс екенлигин, шығарманың айырым бөлимлери халық легендалары, ертеклери сыпатында белгили екенлигин атап өтеди.

Буннан тысқары, илимпаз поэма қарақалпақ қыссаханларының репертуарынан тийкарғы орын алған болып, «барлық қарақалпақ шайырлары араб жазыўын жақсы өзлестирген еди хәм де Фердаўсийдинң «Шахнама»сын оригиналда – парсы тилинде оқый алатуғын еди. Буннан тысқары, Қазанда,

Ташкентте ҳам де басқа да үлкен қалаларда я «Шахнама»ның прозалық нұсқасы, яки Фердаўсийдің поэмасының көпшилик бөлімлеринің қосық қатарларындағы түркий әдебий тилдегі аудармасы басып шығарылатуғын еди, ҳам де оның [қарақалпақ халық шайыры А.Муўсаевтың – Т. Б.] аўылында табылған бул кітап тыңлаўшылардың мүлки болып табылады. Уллы иран ойшылының шығармасы қарақалпақ халық шайырының [А.Муўсаевтың – Т. Б.] дөретиўшилигине унамлы тәсир жасады» деп жазады [2] және де усы поэманың қарақалпақ тилиндегі дәслепки қол жазба нұсқалары (XVIII әсирдің ақыры – XIX әсирдің басы), сондай-ақ С.Мәжітовтың аудармаларының («Сухраб» бөлімі, XX әсир) бар екенлигине дыққат аўдарады.

Өзбекстан Республикасының ғәрезсизлиги жылларында қарақалпақ алымлары заман талабына сай түрде әдебияттаныў илиминің актуаль мәселелерин шешиўге кириседи, олардың қатарына изертлеўшилердің жас әўлады келип қосылады.

Атап айтқанда, «Шымбайлы қатықулақ кемпир ҳам Ассириялы хаял патша Самирамида ҳаққында» атамасындағы мақаласында О.Бекбаўлов миллий поэтикалық сөздің мийраслылық байланыслары мәселеси және қарақалпақ әдебиятының басқа халықлар әдебиятына тәсири мәселесин қозғайды. Түслик рус далалары қарақалпақларының тарийхый өтмишине (IX-X әә.) жасалған қысқаша экскурс Н.Н.Каразиннің алып барған жумыслары, грек тарийхшыларының мағлыўматлары, хаяллар патшалығы ҳаққындағы қарақалпақ ертегинде Ассирия патшасы Семирамида образының ҳам де «Мәспатша», «Қырық қыз», «Гөрүглы», «Алпамыс» сыяқлы қарақалпақ эпосларында амазонкалар дәстүрлеринің сәўлелениўин қарастырыў арқалы қарақалпақ әдебиятының Шығыс әдебияты менен байланысын изертлеўдің бетин ашып береди.

О.Бекбаўлов ортаға томендегише саўал таслайды: «Бул қандай уқсаслық? Тайын образларды пайдаланыў яки еликлеў ме, болмаса әдебиятымыздың пайда болыўы методологиясы бойынша басқаша түсиндириўди, дәлиллеўди талап ететуғын қубылыс па? Солай да бул өз-өзинен пайда болған қубылыс емес, ямаса әдебият тарийхы изертлеўшилери атлап өтетуғын мәселе емес, ал ежелеп [қосымша бизге тийисли – Т. Б.] түсиндириўди талап ететуғын проблема есапланады» [3: 120]. Солай етип, О. Бекбаулов өтмиштиң тарийхый сабақлары менен салыстырмалы үйрениў арқалы әдебиятлардың өз-ара тәсири, тайын образлардың өз-ара енгизилиўи, сондай-ақ халықтың әйjemги мийраслылық дәстүрлери туўралы сөз жүритиў зәрүрлиги ҳаққындағы жуўмаққа келеди.

Белгили болғанындай, Ҳ.Ҳамидовтың «Шығыс тиллериндегі жазба дереклер ҳам XIX әсир қарақалпақ шайырлары (әдебий тәсирлер аспектінде)» изертлеў жумысының негизин араб, парсы тиллериндегі қолжазба нұсқалары, түрки тилиндегі жазба естеликлер курайды, бунда алымның дыққаты жазба дереклердің XIX әсир қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигине тәсирин үйрениўге қаратылған. Қарақалпақ шайырларына тийисли қолжазба дереклерге характеристика бере отырып, алым

төмендегише тастыйықлайды: «тил қубылыслары менен бир қатарда, Шығыс тиллеріндеги жазба дәреклер арқалы қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигине сезилерли әдебий қубылыслар да кирип келди. Бул әдебий қубылыслар қарақалпақ шайырлары шығармаларының тематикасында, сюжетлик белгилерінде, жанрлық өзгешеликлерінде, формасында, образларды жаратыў шәртлерінде көзге тасланады» [10: 209].

Ҳ.Ҳамидовтың ескертиўинше, шайырлар дөретиўшилигине әдебий тәсирдин хәрқыйлы дәрежеде болыўы олардың әдебий орталығы хәм де этирапындағы адамлардың билим дәрежеси, дөретиўшиниң алдыңғы хәм өз заманындағы аўызша хәм жазба мийрасқа қатнасы, олардан *дөретиўшилик пенен* [қосымша бизге тийисли – Т. Б.] пайдаланыў дәрежесинен ғәрезли. Алымның «Шығыс тиллеріндеги жазба дереклер хәм XIX әсир қарақалпақ шайырлары (әдебий тәсирлер аспектінде)» атамасындағы мийнетинде Бердақ дөретиўшилигинде жазба дәреклерден пайдаланыў маселесин талқылаўда шайырдың «Қашан рәхәтланадурсаң» қосығынан мысал келтирип, төмендегише жазады: «шайырдың өзине-өзи мүрәжәт етиўи, яғный қосықта өзине-өзи қаратылған сөз айтыўы – бул жазба дәреклерден, Шығыс поэзиясынан келген (*өзлестирилген* – Т.Б.) поэтикалық приём (*усыл* – Т.Б.). Бердақ дин жолындағы тәртипти тутпай, ал керисинше, қысты бәхәр, жаз етип, қосық айтып, рәхәтленип жүргенин айта отырып, өзиниң еретик, яғный динсиз екенлигин билдиреди» [10: 199].

Бул жерде бурынғы Аўқам тусындағы идеологияға сай түрде Бердақ дөретиўшилигин атеистлик көз-қарастан баҳалаў тенденциясының ызығарлы нәтийжесин көремиз. Өйткени, бир мысал үстинде Бердақты диннен безген иймансыз адам сыпатында көрсетиў тарийхый көз-қарастан дурыс болмаса керек. Усыған уқсас қатарлар жазған К.Қурамбаевтың мәселеге жантасыўы басқаша: «Дин ийелерин критикалаўда Бердақ Наўайыдан кескинлеў болды. Бирақ усы фактке қарап Бердақтың динге негатив қатнасы ҳаққында жуўмақ шығарыў надурыс болар еди. Наўайы да, Бердақ та өз дәўириниң перзенти сыпатында оның тәсири астында болды [5: 27]. Қала берди, Шығыс тиллеріндеги қол жазбалар бойынша жетик қәнийге Ҳ.Ҳамидовта әйне усы жерде Бердақ шығармаларының нускалары тийкарында шайырдың динге қатнасы мәселесин айқынластырыў мүмкиншилиги болғанын атап өтиў орынлы.

Улыўма алғанда, әдебий байланысларды үйрениў бойынша материаллар XVII–XIX әсир қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигинде өз халқының көркем сөз тараўындағы мийрасы және Шығыс әдебияты дәстүрлериниң синтезленгени тастыйықланады.

Соның менен бирге, қарақалпақ әдебияттаныў илиминдеги көркем сөз дөретиўшилиги үлгилерин үйрениў бағдарындағы топланған материаллар төмендегише жуўмақ жасаўға имканият береді. Қарақалпақ әдебияты өзиниң дәслепки қәлиплесиў дәўиринде туўысқан өзбек, түркмен, қазақ, татар, сондай-ақ рус халықлары әдебияты менен тығыз байланыста қәлиплесип, раўажланып барды. Жетилисиў жолында миллий әдебият дүнья жүзи халықлары көркем сөз дөретиўшилиги тараўындағы жетискенликлеринен

суўсынланып отырды. Раўажланыўдың кейинги баскышларында миллий әдебият өз қабығынан шығып, дүнья әдебиятына қарай бет алды. Бүгинги күни қарақалпақ әдебиятының басқа халықлар көркем сөз дәретиўшилиги менен байланысы мәселесинде төмендеги бағдарлар айқын көзге тасланады: туўысқан өзбек, түркмен, қазақ, татар халықлары әдебияты менен байланысы; рус әдебияты; Батыс әдебияты; Шығыс әдебияты.

Усы тийкарда миллий әдебияттаныў илими де жетилисип, дәслеп бирден-бир геосиясый аймақта раўажланып отырды. Ғәрезсизлик дәўиринде болса қарақалпақ әдебияттаныў илими пүткил дүнья әдебияттаныўы системасының бир бағдары сыпатында жетилисиў жолынан бармақта.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов К. Қарақалпақ әдебияты хәм жас қарақалпақ жазыўшыларының ўазыйпалары. // Мийнеткеш қарақалпақ, № 55 1930.

2. Байниязов К. «Шахнама» Фирдоуси. // Советская Каракалпакия, 21 февраля 1973, № 37 (10767).

3. Бекбаўлов О. Шымбайлы қатықулақ кемпир хәм Ассириялы патша ҳаял Самирамида ҳаққында // Әмиўдәрья, № 9 1991, б.120.

4. Даўқараев Н. Қарақалпақ әдебията тарийхының очерклери (тарийхый-әдебий изертлеў) Бирийинши бөлим. Халық аўызеки дәретиўшилиги// Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлық. Том 2. – Нөкис: Каракалпақстан, 1977. – 356 б.

5. Курамбаев К. Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур (на материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии). Автореферат ... доктора филол. наук. Ашгабад, 1992. – 72с.

6. Мамбетов К. Традиции восточных классиков в дореволюционной каракалпакской письменной поэзии. Автореферат ... канд.филол.наук. – Нукус, 1968. – 20 с.

7. Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиятынын раўажланыўына рус әдебиятының тәсири. Нөкис, 1956.

8. Нурмухамедов М. О зарождении письменной литературы у полуседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана (на примере каракалпакской литературы). Ташкент, Фан, 1970; Из истории русско-каракалпацких культурных связей. Ташкент, 1974; Әдебиятлардың өз-ара байланысы, өз-ара тәсири хәм идеологиялық гүрес. Әмиўдәрья, №2 1978; Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. Ташкент, 1983; Н.Н.Каразин – русский писатель и художник. Советская Каракалпакия, 24 ноября 1973; Дружба литератур – дружба народов. Советская Каракалпакия, №28 1983 хәм т.б.

9. Сагитов И. Әдебият хәм дәўир: әдебий критикалық мақалалар топламы. – Нөкис: Каракалпақстан, 1968. – 164 б.

10. Ҳамидов Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары (әдебий тәсир мәселеси). Нөкис: Билим, 1991. – 212б.

11. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент, Ўқитувчи, 1983. – 376б.

ТАРИЙХЫЙ ШАХСЛАР ҲАҚҚЫНДА ХАЛЫҚ ЭПСАНАЛАРЫ

Бекимбетов А.М.

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академияси Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Қарақалпақ халық тарийхый эпсаналарында ең көп таралған ҳам белгили бир циклге түскен эпсаналар топары бул шығыс халықлары фольклорында Искендер Зулқарнайын аты менен белгили болған тарийхый тулға. Шығыста белгили болған барлық жазба ҳам аўызша дәреклер бул образдың прототипи б. э. ш. IV әсирде өмир сүрген Македония патшасы Александр Македонский менен байланыстырады. Е.Э.Бертельс [1, -4], Е.А.Костюхинлердің [6, -154-156] Александр Македонский образының орта Шығыс халықларының мәдений тарийхындағы соның ишинде фольклорлық дәстүрлеринде тутқан орны ҳаққындағы мийнетлери тийкарында «Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы эпсаналар оның ўатаны Грецияда емес, Орта Шығыс халықлары арасында пайда болған, аўыздан-аўызға өтип, бул регионда кең таралған» [5, -52]-деген пикирди алға сүре отырып, бул пикирдің дәлили сыпатында уллы саркарданың шығысқа болған атланыслары менен байланыслы болған тарийхый ўақыяларды келтиреди.

Уллы саркарданың эпик образы ҳаққында арнаўлы илимий изертлеу жумысын алып барған И.С.Брагинскийдің илимий изертлеулері де усы пикир менен үнлес. И.С.Брагинский бул образдың шығыс фольклорындағы эволюциялық басқышының еки дәўирлик басқышын көрсетип өтеди. Олардың бириншиси, Искендер Зулқарнайынның прототипи болған Александр Македонскийдің тарийхый шынлыққа жақын сыпатламасын өзінде сәўлелендирген иран жазба естелиги «Бундахиш». «Александр Македонский иранлылардың иләхий китабы «Авесто»ны жоқ еткен, иран шахы Дараны өлтирип ҳам Эраншахрды қыйратып, оны 90 майда ўәлиятларға бөлип жиберген басқыншы сыпатында сәўлеленген. Кейинирек, ислам дининиң таралыўы ҳам оның хукимдар динге айланыўы менен иран халықлары эпсаналары оны идеалластырылған персонажға айландырады» [2, -468]. Е.Э.Бертельс оның образының иранлылар арасында идеалластырыў себеплерин төмедегише түсиндиреди: «Александрдың Иранды басып алған дәўирде мәмлекетте хукимет теократиялық қағыйдаларға әмел қылған. Әўлаттан-әўлатқа өтип киятырған хукимранлық Алла мәрхаматын өзінде сыпатлайтуғын болған. Мәмлекетти басқарыўшылардың итибардан қалыўы бул қағыйданың бузылыўына алып келеди. Бул теорияның қорғаўшылары руўханийлар еди, сонлықтан олардың абройына да қәўип туўыўы сөзсиз еди. Не болса да усы хуқықты қорғаў зәрүр болған. Сол себепли шығыста Александрдың пүткил көриниси өзгертилген романлардың биринши версиялары тоқыла баслаған» [1, -14]. Шығыс халықлары солардың арасында Орта Азия түркий ҳам парсы тиллес халықлары фольклорлық традициясында

да оның залым хукимдар хэм эдил патша көринисиндеги бир бирине қарама қарсы еки сыпаты сақланған. Бул сыпатламалар Искендер Зулқарнайын хаққындағы қарақалпақтар арасынан жазып алынған «Абыхат – мәңги тиришилик шәшмеси», «Искендер Зулқарнайын», «Искендер Зулқарнайынның шақы бар», «Алтын нан» тарийхый әпсаналарында да өз көринисин тапқан.

Қарақалпақтар арасында таралған Искендер Зулқарнайын хаққындағы әпсаналардың тийкарғы сюжетлик өзегі шығыс халықтар арасында таралған жазба хэм аңызша дәреклер тийкарында пайда болып қәлиплескен болып, олардың миллий версиялары есапланады. Әпсаналардың баянлау стили, образлар курамына исленген анализлер олардың әйне қайсы дәреклер тийкарында пайда болғанлығы хаққында белгилі дәрежеде мағлыұмат бере алады. Усы фактлерди жуұмақластыра отырып, биз Искендер Зулқарнайын хаққындағы қарақалпақ тарийхый әпсанасының қәлиплесиу дәреклері сыпатында Азия континентинде жасаушы халықтар арасында таралған апокрифик жазба хэм әпсана формасындағы ауызеки дәреклерди көрсетиуге болады.

Қарақалпақтар арасында Искендер Зулқарнайын хаққындағы әпсаналар цикли арасында ең белгилісі оның абыхат сууы менен байланысly ұақыялар сөз етилетуғын хэм бир неше миллий вариантларға ийе нұсқалары «Искендер Зулқарнайын» [12, Информатор: Алимбетов Өтеген] хэм «Абыхат – мәңги тиришилик шәшмеси» әпсаналары [11]. Әпсананың өзбек версиясы М.Р.Рахманова тәрәпинен белгилі дәрежеде изертленген болып, ол бул сюжеттиң келип шығуы тийкарларын әйемги жәмийеттеги адамлардың мәңгилик өмирге ийе болуға умтылыуларының негизинде жүзеге келген «тири» хэм «өли» суу хаққындағы мифологиялық қарасларына барып тақалады. Сюжет б. э. ш. IV-III әсирлерде Грек-Бактрия мәдениатының қәлиплесиуи процессинде Орта Азия халықлары фольклорына кирип келгенлигин айтады [9, 10-12]. Искендер Зулқарнайынның «Абыхат суу»ын излеу менен байланысly болған ұақыялар сюжети оның өзбек версиясынан бирқанша парыққа ийе. Сюжеттиң қарақалпақ версиясында Искендер Зулқарнайын өз журтының адамларына мәңгилик өмирге жетисиу ушын «мәңгилик суу»ын тауып келиуди буйырады хэм оны тапқан адамға көп дүнья ўәде етеди. Уллы патшаның буйрығын белгиленген өмирин жасап болғанлығы ушын өлимге буйырылған бир ғаррының баласы сол ғаррының берген ақылы арқалы табады. Искендер патша «Абыхат сууы»ын қолға киритип, өзін дүньяның ең қүдиретли адамы сыпатында сезип еле де көп еллерди басып алып, байлығын және де көбейтиуди алдына мақсет етип киятырып, жолда жатырған қуу геллеге дус келеди. «Мен баяғы Сулайман патшаның геллесимен»-деп ол өзін таныстырады, - менде тилсимли жүзигим арқалы әлемди бийлеп, «абыхат сууы»н таптырып иштим. Енди, мине мың жыллардан берли өле алмай, хор болып, аяқ астында домалап жүрмен. Жабрайыл периште абыхат сууын ишкеним ушын жанымды ала алмайды. Ол маған «сениң жаныңды бир алса, дүньяға мың жылдан кейин келетуғын Искендер патша ала алады. Ол да алмаса, мәңги усындай болып, аяқ астында

домалап жүре бересең деди» депти. Өзиндей жер жүзине патшалық еткен Сулайман патшаның аўхалын көрген Искендер Зулқарнайын «Абыхаят суў»ын ишиўде бас тартып, оны төгип таслаўды буйырыпты. Әпсанада бул суў ажырық шөптий үстине төгилип, оны ғарға ишкен қусайды [11].

«Искендер Зулқарнайын» әпсанасында Искендер басып алған еллери, топлаған байлығы менен қанаат етпей, көп ләшкер жыйнап, және атланысқа шығады. Сансыз ләшкерлери менен кетип баратырып, басып алыўға баратырған елин излеп шөлден азап шегеди. Усылай киятырып олар бир булаққа дус келеди. Булақтан суў ишкен Искендер патша оның тегин суў емес екенлигин аңлап, суўға қақпаш балықты салып тексерип көреді. Оның ишкен суўы «Абыхаят суў»ы екен. Искендер ләшкерлери менен булақтың сағасын таўып оны өзлериники деп ийелеў ушын тағы жолға шығады. Көп жол жүрип, ол дәрўазасы алтын жалатылған сарайға тап болады. Қаланы қорғап отырған дәрўазаман оларды ишке киргизбей, жуўап орнына бир қуў сүйекти ылақтырады. Патша қасындағы ақылғөйиниң мәсләхати менен тәрезиниң бир тәрәпине сүйекти, екінши тәрәпине алтын салып өлшеп көреді. Сүйек басым келеди. Олар алтынның үстине қанша алтын салса да сүйек аўыр келеди. Бул мүшкил мәселени Искендердиң әскер басшысы шешеди. Бул шешим әпсананың тийкарғы идеясын жүзеге шығарыўшы детал болып, оның төркининде «Инсанның көзи тириликте тоймайды, тек өлгеннен кейин ғана бир қысым топыраққа тояды» деген қарас жатады. Буны түсинген Искендер патша сол жерден туўры ўатанына қайтып, қалған өмирин ўатанында, өз елинде өткерийўге серт еткен екен [12, Информатор: Алимбетов Өтеген]. Әпсананың өзбек версиясында Искендер патша «Абыхаят суў»ын табыў ушын жер астына түседі [9, -8]. Сондай-ақ Рабғузидиң «Қыссаси Рабғузиди» шығармасында да усы сюжет келтирилген [10, -94-95]. Искендер Зулқарнайын хаққындағы әпсаналар циклиниң жоқарыдағы нұсқаларында ол суўды излеп жер астына түспейди. Ол «Абыхаят суў»ын жер бетинен излейди ямаса оның бундай күдиретке ийе екенлигин билмей ишеди. Бул факт әпсананың бул нұсқаларының қарақалпақ фольклорлық дәстүрлеринде оның өзбек версияларына салыстырғанда кейинирек пайда болғанлығын көрсетеди. Себеби, оларда жер асты дүньясы менен байланысly болған мифологиялық қараслар («мәңгилик суў»ы деталын есапламағанда) изи хәлсиз хәм ол әпсанадағы тийкарғы идеяны жүзеге шығарыўшы детал сыпатында қолланылады. Бул әпсаналарда Искендер патша жер жүзин жаўлап алған, өз байлығын және де көбейтиў ушын хеш нәрседен қайтпайтуғын тулға сыпатында сәўлеленеди. Бир сөз бенен айтқанда, әпсанада оған тарийхий тулға сыпатында қараў доминантлық етеди. Ал «Абыхаят суў»ы әпсаналарда «мәңгилик өмирдиң инсан ушын зәрүр емес»лигин тастыйықлаўшы детал сыпатында пайдаланылған. Өмирдиң өткиншилиги, байлық жыйнаўдың биймәнилиги хаққындағы концепция «Зулқандер патша» әпсанасында да өзине тән көринис тапқан болып, әпсанада Искендер жердиң асты-үстин сораған патша сыпатында өзине қарасly жер астындағы журтты көрийў ушын жер астына түседі. Жер асты патшасы оған бир кесе ун береді. Ол әпсанаўий Суймырық қустың жәрдеми

менен жер бетине шығады. Патшаның шорылары уннан нан жаба алмай оны күйдирип алады да оны бир падашыға береді. Падашы нанды жеп дүньядағы барлық шөплердің тилин түсинетуғын болып, Хәким Улықпан исимли уллы тәуип болып жетилесиді. Эпсананың өзбек версиясында «Искендер патша теңиз патшасына тәслим болыўды усыныс етип, оның алдына өз елшисин жибереди. Ал теңиз патшасы жуўап орнына кесе хәм ун береді. Буның менен ол кесени алтынға толтырып, унды нан етип жаўса ғана оған бағынатуғынлығын тымсал менен билдиреди». К.Имамов «бул эпсанада адам затының көзи аш, дүньяға тоймайды, өлгенде, көз кесеси топыраққа толады, деген идея жатады» деп келтиреді [5, -57].

Эпсананың қарақалпақ версиясында бул циклдің басқа нұсқалары сыяқлы жәмийетлик раўажланыўдың соңғы дәуирлериниң тәсири анық сезиледи. Эпсанада өзбек версиясындағы кесе хәм ун менен байланысly тымсаллық мәниниң орнына сыйқырлы бир кесе толы ун деталы қолланылады. Яғный жер асты патшасы Искендерге ол буннан да қудиретлирек болыўы ушын барлық шөплердің тилин түсине алыўға еристиретуғын сыйқырлы унды саўғаға береді. Эпсананың қарақалпақ версиясы «дәўлет жуўырғандики емес, ал буйырғандики» деген идея жатады.

«Алтын нан» эпсанасы да тийкарынан Искендер патшаның ел жаўлап алыўшылық сиясатын қаралаўшы мазмунға ийе [7]. Эпсананың қарақалпақ фольклорына кирип келиў дәреги сөзсиз, апокриф жанр «Қиссаси анбия есапланады». Бул сюжет Рабғузидың «Қысаси Рабғузидың» шығармасында өз көринисин тапқан болып [10, -90], ўақыяның қарақалпақ версиясы суў менен байланысly болған әйемги мифологиялық меканға емес, ал тарийхый ўақытқа көширилген. Шығыста кең таралған Искендер патшаның шақы ҳаққындағы сюжет қарақалпақ прозалық фольклорында «Искедер Зулқарнайынның шақы бар» эпсанасында өз көринисин тапқан [11].

Бизге белгили, Искендердің шақы ҳаққында сөз етилетуғын дәреклерде оның еки шақы ҳаққында ҳәр қыйлы мазмундағы мағлыўматлар берилген. Диний мазмундағы әдебиятларда мәселен, Рабғузидың «Қысаси Рабғузидың» шығармасында «Зулқарнайын анинг учун атандиким, ернинг икки қарнига етти, яъни машрикдан мағрибга теги» [10, -88] деген сыпатлама берилген. Ал, фольклорлық дәстүрде ол шынында да шақлы адам сыпатында сәўлеленген хәм усы түсиник түркий тиллес халықлар эпсаналарында да өз көринисин тапқан. К.Имомов Искендер Зулқарнайынның шақы ҳаққындағы сюжет тийкарын әйемги жәмийеттеги тотемистлик қараслар менен байланыстырып, буғаны тотем сыпатында таныған дәуирлерден қалған реликт екенлигин дәлиллейди [5, -57]. «Искендердің шақы бар» эпсанасының қарақалпақша версиясы қосымша эпизодлардың киритилгенин есапқа алмағанда, эпсананың өзбек версиясын қайталайды. Эпсананың қарақалпақ версиясында Искендер патша басындағы шақ ҳаққындағы сырды сақлайман деп әбигери шыққан, елиндеги шаштәрезлерден айрылған бир бийшарахал патша сыпатында сәўлеленеди. Тек бир ғарры ғана оны өлимнен сақлап қалыў шәрти менен оның шашын алыўға разы болады. Өлимнен қутылған ғарры сыр ишине сыймай оны дәслепп қудыққа, кейин қамысқа

оннан кейин тоғайлыққа барып айтады. Самал бул сырды әлемге жайып шығады. Сыры ашылған Искедер ары келип ышқыста болып өлип орнына шаштәрез ғарры патша болады [8, 50-51].

«Искендердің үәсияты» эпсанасының қарақалпақ версиясы К.Имомов оның өзбек версиясын талықлағанда келтирип өткениндей дидактикалық мазмунға ийе. Эпсананың тийкарғы идеясы өзбек версиясында Искендердің анасы тили менен сыпатлап берілген болып, «... ёруғ дунёда туғилдим, ўлдим ҳеч нарса кўрмадим!» деген формада бериледи [5, -60]. Ал оның қарақалпақ версиясында бул дидактикалық мәни Искендердің өз тилинде баянланады. Искендер өлими алдынан жақынларын қасына шақырып алып оларға: «Мен өлгеннен кейин табытымды мазарға алып баратырғанда қолымды табыттың сыртына шығарып қойың. Адамлар мениң дўнъяның ярымын басып алсам да, бул дўнъядан куры қол кетип баратырғанымды көрсин»-деп нәсият етеди. Яғный эпсана төркининде «Бул дўнъяда қанша бай болсаң да, ол дўнъяға куры қол кетесең» деген идея жатады.

Сулайман патша образы шығыс халықлары, солардың арасында Орта Азия түркий тиллес халықлары фольклорлық дәстүрлеринде Куран арқалы христианлардың иләхий китабы Библиядан кирип келген Соломон тарийхый шахс, б. э. ш. 970-931 жылларда Израил – иудей патшалығының үшінши патшасы Давидтің улы екенлиги белгили. Соның менен бирге Библияның 71 хәм 126 Псалмалары, «Соломон притчалары», «Қосықлар қосығы», «Соломон данышпанлығы», «Саломон үәсиятлары», «Соломон псалмалары» шығармаларының Соломон авторлығына тийисли шығармалар сыпатында қабыл етилген. Шығыста Соломон Сулайман аты менен белгили болып, Куранда Сулайман ҳаққындағы эпсаналар Библия хәм Соломон ҳаққындағы тарийхый хәм аўызеки дәреклер ислам дини идеологиясы талапларына байланыслы өзине тән талқынға ийе болады. Мусылман дўнъясында Сулайман Куран арқалы пайғамбар сыпатында қабыл етилген. Диний хәм диннің өзине тән халықлық интерпретациясы есапланған апокриф әдебиятларда да Сулайман Аллатала тәрәпинен шексиз хұкимдарлық, айрықша даналық, әлемдеги барлық жанзатларды басқара алатуғын тилсимли күш инам етилген тулға сыпатында сәўлеленеди. Шыңыста, соның ишинде Орта Азия түркий тиллес халықларының фольклорлық традициясында қәлиплескен Сулайман ҳаққындағы эпсаналардың тийкарғы дәреги Куран хәм Инжил хәм апокриф әдебиятлар есапланады. Түркий тиллес солардың арасында қарақалпақлар арасында да көбирек Курандағы Сулайман ҳаққындағы эпикалық сюжетлер олардың фольклорлық традициялары талабына муўапықластырылып, өзине тән версия хәм вариантларға ийе эпсаналар цикллерин пайда еткен. Бахытқа қарсы, Сулайман ҳаққындағы эпсаналардың көпшилиги халық арасынан жазып алынбаған. Бизге қарақалпақлар арасынан жазып алынған тийкарғы 5 эпсананың тексти мәлим. Биз усы эпсаналар тексти шеңберинде ғана қарақалпақлардың фольклорлық дәстүрлеринде орын алыў себеплери, қарақалпақлардың бул шахсқа қатнасы ҳаққында сөз етемиз.

Сулайман патша хақындағы қарақалпақтар арасында ең белгилі әпсаналар бұл оның ұлыұма шығыс фольклорлық дәруелерінде келтирилип өтилген тилсимли жүзиги хақындағы мотив тийкарында қәлиплескен «Сулайманның Әнуштар жүзиги», «Сулайман патша хәм кәнизек» әпсаналары есапланады. Еки әпсана да Сулайман патшаның дүньядағы даңқы, байлығы, пүткил жанзат үстинен бийлигин тәриплеу менен басланады. Әпсана бойынша оның әлем үстинен хукимдарлығы оның сыйқырлы жүзиги менен байланысly.

«Сулайманның Әнуштар жүзиги» [8, -35] әпсанасында жүзикти оның қас душпаны болған бир дәу, «Сулайман хәм кәнизек» [8, -35-36] әпсанасында жүзикти дәу емес, ал оның дәулетин көре алмаған бир душпан адам урлап алады. Бар дәулетинен айрылған Сулайман биринши әпсанада бир балықшының үйин, ал екиши әпсанада оның тахтын ийелеген душпан тәрeпинен узақ бир атауға сүргин етиледи. Ұақыялардың кейинги рауажы хәр бир әпсана идеясына бола еки түрли түс алады. Биринши әпсанада, Сулайманның сыйқырлы жүзигин оның жүдә жақсы көретуғын пышығы менен күшиги тауып алады хәм олардың ықтыятсызлығы себепли жүзик теңиздеги бир балыққа жем болады. Екинши әпсанада, Сулайман патшаның хаяллары менен байланысly ұақыялар дөгерегинде курылады. Онда Сулайман патша хаялларының ол ушын нелерге қыла алыуын сынап көриу ушын олардан буған не инам ете алатуғынлығын сораиды. Олардың арасында тек балықшының қызы болған кәнизек оған опадарлық хәм мухаббатын сауға ететуғынлығын билдиреди хәм ол тахтынан айрылғанда усы кәнизек ғана оны излеп тауып алады. Әпсаналар ақырында Сулайман өз тилсимли жүзигин өзи тутқан балық ишинен тауып алады.

Әпсаналарда Сулайман патшаның тахтынан айрылып қалыу менен байланысly ұақыялар тийкарында өз тарийхый негизине ийе болып, олар әпсаналарда сол дәуирдеги фольклорлық дәстүрлердің нызамлылықларына сай рәуиште өз сәуелелениуин тапқан. Библияны тарийхый көзқарастан анализлеген венгер алымы Г.Гече Соломон Израил – иудей патшалығын басқарған дәуирди төмедегише тәриплейди: «Соломонның даналығы оның мәмлекетти экономикалық гүллеп рауажланыуына бағдарланған тынышлық сүйиуши сыртқы хәм ишки сиясаты менен байланыстырылады. Соломон урыслар апармастан, қоңсы мәмлекетлер менен қатнасықларды пайдалы некелик байланыслар дүзиу арқалы әмелге асырды. Бұл өз гезегинде оның қоңсы мәмлекетлер менен байланысын тәртипке салыуға имканият берди» [4, -119]. Соның менен бирге илимпаз Соломон патшалық еткен дәуирде ол алып барған курылыс ислери ушын халықтан хәдден тысқары алынған салықлар, мүлк есабы бойынша социаллық диференцияның күшейиуи халық арсында оған болған наразылылықтың хәтте көтерилислердің келип шыққанын келтирип өтеди [4, -120]. Бундай тарийхый фактлер Библияда, кейин ала Куранда бұл тарийхый хәдийсениң тийкарғы себепшиси Соломонның менменликке берилиуи, хәр қыйлы диндеги хаяллары себепли қудайдан жүз бурыуы нәтийжесинде деп түсиндирилсе фольклорлық дәстүрлерде бұл ұақыялар жоқарыдағы әпсаналарда көрсетип өтилгениндей

өзине тән интерпретацияларға ийе болған. Қарақалпақ фольклорындағы Сулайман патша хақындағы эпсаналарда Сулайманның тахтынан уақытша айрылуының тийкарығы себепшиси оған қарсы оппозициялық күшлер, яғный оның дәулетін көре алмаған ямаса оған көз тиккен душпанлары. Қарақалпақ фольклорлық системасындағы Сулайман хақындағы эпсаналарда ол тийкарынан тиришилик дүньясының хукимдары, яғный патша сыпатында танылған. Куран тәрөпинен оған берілген пайғамбарлық сыпаты халық арасында кең таралмаған. Диний мазмундағы Сулайман пайғамбар хақындағы эпсаналар көбинесе диний әдебиятлар менен таныс тар шеңберли орталықта ғана сақланған. Олар да көбинесе халықлық көзқарастан трансформацияланған. Мысал сыпатында Рабғузийдин «Қысаси Рабғузий» шығармасында келтирилген «Сулайманның Аллаталадан перзент сорауы» хақындағы сюжеттің халықлық вариантын келтирип өтиу мүмкин. Қыссаси Рабғузи вариантында Сулайман Алладан перзент сорағанда «Ин шаға - Ллах» деуди умытады хәм Аллатаала балаға келте өмир береді [10, -46]. Бул сюжет «Сулайман пайғамбар» эпсанасында төмендегише трансформацияланған. Эпсана қарақалпақ эпикалық дәстүрине тән «перзентсизлик» мотиви менен басланады. Сулайман Аллатааладан «бизге бир нәрсе бер» деп перзент сорады. Усы тилекке бола жаратқан оған адам я жанзатқа усамайтуғын тулыпқа мегзес бир нәрсе береді [12, Информатор: Қыраубаев Аби]. Наразы болған пайғамбар жаратқанға налынады. Аллатаала оған оның хаялы, бас уәзири хәм өзи ишиндеги сырларын қазы калан алдында айтса ғана тулыптың бала кебине енетуғынлығын айтады. Шөрт орынланған сайын баланың мүшелери пайда болып, ақырында ол барлық мүшелери сау балаға айланады. Еки эпсанада да тийкарығы идея «Алладан тилекти пүтин тилеу» бирақ бул идея еки түрли сюжетлик жөнелисте баян етилген.

Бизің пикиримизше, эпсананың қарақалпақ версиясының қәлиплесіуіне шығыста кең таралған «Сұлайман хукими» яғный жақын шығыс дереклеріндеги «Соломон суды» тематикасына бирлескен эпсаналық сюжетлер тийкар болған болыуы мүмкин. Биз тәрөпинен Нөкис қаласы турғыны 83 жастағы Айбазар Сейтназаровтан жазып алынған жоқарыдағы эпсананың басқа вариантында бир патша адамға усамай тууылған баласын Сулайманның алдына алып келип, оны не қылыу кереклиги хақында мәсләхат сорады. Яғный эпсананың бул вариантында Сулайман қазылық етеди. Сулайман баласы майып тууылған патшаның хаялын да алдырыуды буйырады хәм олардан бир-биринің алдында ишинде жасырып жүрген сырларын баян етиуди талап етеди. Патша да оның хаялы да бул шөртти орынлағаннан кейин ғана бала барлық мүшеси пүтин балаға айланады [3]. Эпсананың бул вариантынан да келип шығатуғын жуумақ бул – инсанның руухый пәклигинің оның өмирине, келешек әуладына болған тәсирин билдириуден ибарат болған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бертельс Е.Э. Роман об Александре. – М.: 1987. – С. 4.
2. Брагинский. И. С. Искандар //Мифы народов мира. Энциклопедия. Электронное издание. – Москва. 2008. – С. 468.
3. Бекимбетов А. Дала жазыўлары. Р-1302. №183830.
4. Гече Г. Библиейские истории. – Москва. 1990. – С. 120.
5. Имамов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент. 2008. – Б. 52.
6. Костюхин А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М.: 1972. – С. 154-156.
7. Қарақалпақ халық раўаятлары. Р-1292. Инв.№183767, - 21-б.
8. Қарақалпақ фольклоры. 77-87-том. – Нөкис «Илим», 2014. – Б. 560.
9. Рахманова М. Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи //филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 2004. – Б. 10-12.
10. Рабғузи. Қиссаси Рабғузи. – Тошкент. 1992. – Б. 94-95.
11. Тарийхий адамлар ҳаққинда эпсаналар. Топлаган: А.Каримов. Р-1242, №183023
12. Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары. //1986 жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары. Р-1207, №182886.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫНДАҒЫ МОТИВ ТИПЛЕРИ

Бекимбетов А.М.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Мотив фольклорда әдебий шығарманы (тексти, сюжетти) шөлкемлестириўде буўын категориялардан есапланады. Кең мәниде ол мәдениеттың феномени. Фольклор дүньясы акыр акыбетинде белгили бир системаға салыныўға хәм есабын алыўға болатуғын көплеген мотивлерден ибарат хәм усы мотивлер арқалы шығармаларда өз көринисин табады.

А.Н.Веселовскийдиң мотивтиң фольклорлық сюжетликтиң әҳмийетли элементи сыпатында белгилеўи, яғный мотив теориясына тийкар салған дәўирлерден баслап, мотив түсиниги улыўма әдебияттаныў теориясы көлеминде оның тәбияты хәм текстеге орны, семантикасы, функциясы бойынша хәр қыйлы көзқараслар, бағдарлар хәм концепциялардың жүзеге келиўине себепши болған [1]. Мотивтиң семантикалық структурасы инвариант хәм варианттың бирлиги сыпатындағы дихотомиялық (избе-из бөлиниў), яғный мотивтиң тәбияты ҳаққындағы теория жүзеге келгенге шекем ол мотивтиң семантикалығы, оннан морфологиялылығы ҳаққындағы теориялық қарасларды басып өтеди.

Мотив тек сюжетти конструкциялаўшы элемент ғана емес. Эпикалық мотив конструкциялаўшы элемент болыў менен бир қатарда сюжеттиң раўажланыўын режелестиреди. Мотив те усы сюжетлик раўажландырыўдың бир қурам бөлеги жатады. Эпикалық баянлаўда анаў ямаса мынаў мотивтиң

берилиуі сюжет ямаса оның белгили бир бөлеги ушын зәрүр әхмийетке ийе. Өз гезегинде анаў ямаса мынаў мотив сюжеттеги усы мотивтен алдыңғы баянлаў тәрәпинен таярланған хәм талап етилген болады. Себеби, басқа фольклорлық шығармалар сыяқлы әпсанада да ситуация хәм эпизодлар белгили дәрежеде типлик характерге ийе. Бул типклик характер әсиресе қарақалпақ әпсаналар комплексиндеги фольклорлық дәстүрде айрықша турақласқан хәм көп вариантлылыққа ийе болған әпсаналар ушын айрықша тән.

Мотивтиң сюжет пайда етиў өзгешеликлерин хәм имканиятларын анықлап алыў ушын оның эпикалық баянлаў системасындағы структуралық (тематикалық) жақтан бир теклиликке ийе емеслигине итибар қаратыў керек. Мотивлер элементар баянлаўшы бирлик сыпатында мазмунының толықлығы, ўақыт хәм кеңисликке байланыслы созыңқылығы, турақлылығы хәм динамикалылығы бойынша бир-биринен ажралып турады. Б.Н.Путилов: «хәрқандай сюжет қурамындағы мотивлердиң бундай типлерин тексттеги атқаратуғын хызметине қарай: 1. персонажлардың эмоционаллық қараслары, этикетлик аспекттери, атрибутларды сыпатлаў, орнын, ўақытты көрсетиўши сюжет пайда етпейтуғын статик мотивлер. 2. сюжеттеги ўақыялардың хәрекетлениўин тәмийинлеўши сюжет пайда етиўши мотивлер. Сюжет пайда етпейтуғын яғный статик, турақлы мотивлерге: 1) мотив – экспозиция, 2) мотив – сыпатлама, 3) мотив – характеристика, 4) мотив – эпилог, 5) мотив – байланыс, 6) мотив – өткерме, мотив – диалог киреди, ал сюжет пайда етиўши мотивлер типине 1) мотив – ўақыя, 2) мотив – хәрекет, 3) мотив – ис (поступок) киреди» - деп есаплайды [3, - 178-179].

Алымның жоқарыда көрсетип өткен мотив типлериниң белгили бир жыйындысы анаў ямаса шығарманың сюжетиниң компоненттери болып келип, сюжет майданын толығы менен қаплайды. Б.Н.Путиловтың сюжет қурамындағы мотивлердиң типлерин анықлаўға байланыслы болған бул исленбесин қарақалпақ әпсаналарындағы сюжетлериниң мотивлик қурамы, вариантласыўы, жаңа сюжеттерди қәлиплестириўдеги орны ҳаққында зәрүр илимий нәтийжелерди алыўға имканият жаратады.

Бизге белгили, әпсаналар, соның ишинде қарақалпақ әпсаналары да ертекледегі сыяқлы белгили бир турақлы схемаға ийе емес. Бул тийкарынан оның информативлик функциясы менен тиккелей байланыслы. Деген менен әпсанада да оның жанрлық тәбиятына бола салыстырмалы структуралық турақлылық бар. Мотивлердиң анаў ямаса мынаў типлериниң қайсыларының қарақалпақ әпсаналары сюжети қурамына тән екенин анықлаў ўазыйпасын олардың сюжеттеги орнын анықлаў арқалы әмелге асырылады. Мотив – экспозиция әпсаналарда қаҳарманның ямаса хәдийсениң әпсанадағы тийкаргы хәрекет, ўақыя шегарасына дейинги ҳалатын өзінде сәўлелендиреди хәм турақлы, өзгермели емес типке киреди. Мотивтиң бул типиниң қарақалпақ әпсаналарындағы анализи оның турақлы түрде сюжеттиң тийкаргы хәрекеттиң, ўақыя басланғанға шекемги бөлегинде келетуғынлығын көрсетеди. Мотив – эпизодлар персонаждың баянланыўшы ўақыяға «кириў»и, ямаса ол усы «кириў»ди тәмийинлейди. Қарақалпақ

эпсаналарында ол қысқа хәм жайыңқы формада келеди. Оның қысқа ямаса жайыңғы формада келиўи көбинесе тийкарғы ўақыяның баянланыўының қысқалығы ямаса созыңқылығына байланыслы болып келеди. Қысқа текстли эпсаналарда мотив – экспозиция бир неше қатарадан ибарат болып, оларда қахарманның ямаса белгили бир объекттиң дәслепки ҳалаты қысқа баянлаўдан ибарат болып келеди. Мотив – экспозицияның қарақалпақ эпсаналарына тән типик көриниси төмендегише келеди: «Арал теңизиниң астында Адақ деген қала бар екен. Сол қаланың патшасы қыз екен» [2, -71], «Атам заманларда бул Қызылдың ортасында журт аз болған. Сол гезде Хажар деген киси усы маңайда тиришилик етеди екен» [2, -71-71], «Илгериде жер жаралмастан алдын Ийемиз самалдың, жаўынның пирлерин дөретипти. Әййем кемпир – жаўынның пири қусайды» [2, -73]. Қарақалпақ эпсаналары системасында созыңқы, кең қамраўлы мағлыўмат бериўши мотив – экспозициялар сийрек ушырасады. Мысал сыпатында олардан Каразин тәрәпинен жазып алынған «Хаяллар патшалығы ҳаққында эпсана»ны алып қараўымыз мүмкин. Эпсана «Бул ўақыя бурынғы өткен заманда жердиң, аспанның адамлардың хәм үрп-әдетлердиң ҳәзиргидей емес, ал басқаша ўақтында болған екен» деген кейин де қосымша деталларды, мағлыўматларды талап етип келетуғын, усыған бағдарланған қатарлардан басланады. Усы қатарлардан кейин бул патшалықтың айрықшалығы, жайласқан орны, патшалықтың пайтахтының көрки, халқы, ҳаял патшасы ҳаққында толық түрде мағлыўмат бериледи де мотив – экспозиция шегарасы эпсананың тийкарғы коллизиясы (қарама-қарсы қараслар), яғный мотив – ўақыяға барып тақалады.

Усындай экспозициялық баянлаўлардан кейин, яғный персонаж баянланыўшы ўақыяға мотив – экспозиция арқалы киритилгеннен кейин базыбир эпсана сюжетлеринде мотив – экспозицияның кейнинен мотив – характеристика жалғанады. Мотив – характеристикада әдетте, бас қахарманға, екинши дәрежели персонажға, ўақыя ямаса ҳәдийсеге баха, сыпатлама бериледи. Қахарман, персонаж, ўақыя ямаса ҳәдийсеге берилген сыпатлама тийкарынан фольклорлық традицияны алып жүриўшилер, яғный оны сақлаўшылардың оларға болған унамлы ямаса унамсыз мүнәсибетин өзінде сәўлелендиреди. Қарақалпақ эпсаналарында бундай мотив – характеристика көпшилик жағдайда қысқа формада келеди. Әсиресе, бул баслы қахарманлары халық арасында кең танылған, мысалы, тарийхый тулға ямаса белгили эпик қахарманнан ибарат болған эпсаналарға тән. Бул оларды тыңлаўшыға танытыўға зәрүрликтің жоқлығы менен байланыслы. Бундай жағдайларда эпсана сюжетинде дәслеп мотив – экспозиция оның изинен мотив – ўақыя жалғанып кете береді. Егер баслы қахарман, персонаждың тыңлаўшылырға таныс емес ямаса оны сыпатлаў зәрүрлиги болса, бундай жағдайда сюжетте мотив – характеристика жүзеге келеди. Қарақалпақ эпсаналар комплексиндеги көпшилик жағдайда диний хәм тарийхый эпсаналардың қахарманлары ҳаққындағы эпсаналардың турақлы қахарманлары Искендер патша, Сулайман пайғамбар, Али, Шыңғысхан, Едиге хәм т. б. қахарманлар ҳаққындағы эпсаналарда мотив – характеристика

жүдә сийрек жағдайларда сюжеттен орын алады. Ямаса олар хаққында «Искендер патша дүньяның барлығын жаўлап алған, мал-дүньяға көзи тоймаған, өзи қәхарли патша екен» [2, -48-50], «Сулайман патша барлық жанзаттың тилин билетуғын, олар менен тиллесе алатуғын болған екен» сыяқлы типик мотив – характеристикаға ийе болады [2, -51]. *Улыўма мотив – экспозицияның сюжетлик әҳмийети кең болып, ол тийкарғы сюжетлик коллизияның шегарасына дейинги аралықта кеңислик – ўақытлық континуумды пайда етеди хәм қахарманлардың өз-ара қатнасына шараят жаратады.*

Сюжеттиң ажралмас компонентлериниң бири – мотив-гәп. Дерлик барлық көркем шығармаларға тән болған бул мотив типиниң эпсана жанры сюжетиниң бир курам бөлеги сыпатында өзине тән қолланыў өзгешелиги, фунциясы бар. Эпикалық баянлаў системасында ол монолог, диолог, реплика, хат түрлеринде келеди. Мотив – гәп эпсанада үлкен мағлыўматлық жүкти өзінде алып жүреді, себеби, «гәп»те қахарманның активлигине себеп болатуғын жүз берип атырған ситуациядан алдын болған ўақыялар хаққында хабар бериледи. Мотив- гәптиң бундай функциясы эпсанадағы туўра гәптиң ўақытлық қарастан изге қайтарылмаўында. Усы жағдайға дейин болып өткен ўақыялар хаққында эпсанада туўра баянлаў усы жағдайға келгеннен кейин ғана айтылады. Анаў ямаса мынаў ўақыя «өтмиш»ке айланғаннан кейин ғана ол «өзлестирилген гәп» формасында баянлаўға қайта алады. Ол хәмме ўақыт ўақыялардың ағымына синхронлы келеди. Эпсаналарда басқа қахарманның гәпи ол жүз берип атырған ўақыттан алдын айтылған болса, ол кейинги ўақытта басқа персонаж тилинен, ямаса сол персонаж арқалы өткен мәхәл гәп формасында келеди. Бундай жағдайларда гәп «деп айтып едим», «деген едим» сөз дизбеклери менен тамамланады. Усындай мотив – гәптиң эпсана сюжетиндеги жетекши орны, оның эпсана идеясының жүзеге шығыўына тиккелей тәсири түркий тиллес халықлар, солардың арасында қарақалпақлар эпсаналары комплексинен де орын алған «Искендер Зулқарнайынның анасына хаты» эпсанасы. Эпсанада Искендердиң анасына айтажақ гәпи хат формасында келтирилген болып, хатта Искедер анасына «Бир зыяпат бериўди, сол зыяпатқа тек хеш ўақытта жақынынан айрылмаған адамларды ғана мирәт етиўди» сорапты [2, -77-78]. Искендердиң эпсанадағы хат көринисиндеги мотив – гәпи эпсананың тийкарғы «хешким мәңги жасамайды» деген идеяның жүзеге шығарыўшы мотив есапланады. Эпсанада мотив-сөз басқа мотивлерсиз тиккелей мотив – хәрекет («Анасы Искендердиң хатын алғаннан кейин, баласының айтқанындай етип, сарайда үлкен дастурхан жайыўға буйрық берип, миймандаршылыққа хеш ағайын-туўғаны өлмеген адамлады мирәт етиўди буйырыпты») пенен байланысып эпсана формасының қысқа хәм ықшам соның менен бирге терең мәнилигин тәмийинлеген.

Мотив – диалог дерлик барлық эпсаналардың сюжетиниң ажралмас компоненти есапланады. Диалогта әдетте сюжеттеги тийкарғы компонентлери болған мотив – ўақыя, мотив – хәрекетлерге себепши болатуғын түртки жатады, яғный қахарманның активлиги усы диалог

формасындағы хабарға байланысly болады. Буның дәлили сыпатында қарақалпақ әпсаналарының биринен алынған диалогты анализлеу мүмкин:

Искендер патша ғарры менен сөйлесип болғаннан кейин:

- Ата, мениң шашымды алып бересең бе?-дейди.

Шаштәрез ғарры:

- Бир қасық қанымнан кешсең, алайын, - тақсыр депти.

- Бар, кештим. Бирақ Искендер патшаның басында шақы бар, - деп хеш кимге айтыушы болма. Егер айтсаң, өзиң өлимдар, мал-мүлкий патшалық болатуғынлығын есиңнен шығарма, - деп хәмир етипти [2, -50-51].

Буннан кейинги шаштәрез ғарры менен болған ўақыялар раўажы сюжеттиң мотив – ўақыя, («Ғарры хешкимге айтпасқа ўәде берип, патшаның шашын алып ўйине қайтады») мотив – ис («Ғаррының патшаның сырын бир қуйыға барып айтып әшкар етиўи менен байланысly болған ислери») пенен байланысады. Яғный Искендер патша менен шаштәрез ғарры арасында болған диалог кейинги ўақыяларға себепши болыўы менен оның кейинги хәрекетлерине шараят жаратады. Мотив – диалогтың ўақыялардың кейинги раўажы, қахарманның хәрекетине өз актив тәсирин тийгизиў функциясы мотивтиң усы түри ушырасатуғын әпсаналардың барлығына характерли.

Сулайман патша жарғанат пенен болған диалогынан кейин өзиниң куслар пәринен ўй салыў нийетинен ўаз кешеди, Шайтанлардың өз ара гәплерин еситкеннен кейин, Қорқыт ата қобыз соғыўға кириседи, Әбдимажит ийшан менен жолда оған ушыраған қыз бенен сәўбеттен кейин, өзиниң кемшилигин аңлаған ол билимин арттырыў ушын қайтадан Мәккеге оқыўға қайтып кетеди хәм т.б.

Мотив – гәптиң монолог формасы да әпсана жанрына характерли мотивлерден есапланып, ол сюжет конструкциясында жийи жағдайда мотив-ўақыядан алдын ямаса кейин келип, персонаждың ўақыяға ямаса өз халатына қатнасын сыпатлайды. Мысалы: «Бўйтип жүргенше, бул жерде жүрмей-ақ қояйын. Зериккенде сырласып шеримди тарқатаман, аспандағы Үркер жулдыздың қасында болғаным жақсы, деп ойлапты», («Шолпан менен Үркердің тартысы»), «Қой болмады елиме қайтайын! Бул адамлардың сықылы жаман екен, мени тирилей-ақ көмип таслар. Өлетуғын болса, өз елимде өлейин» («Қайда барсаң, Қорқыттың гөри»). Монолог – мотив әдетте қарақалпақ әпсаналарының жайық сюжетли түрлерине тән.

Қарақалпақ әпсаналарының сюжетиниң ең орайлық, сюжет пайда етиўши, динамикалық характерге ийе соның менен бирге конструктивлик планда көпшилик жағдайда бири бирине жалғанып келетуғын мотив типлери булар – Мотив – ўақыя, мотив – хәрекет хәм мотив – ис. Мотивтиң бул типлери сюжеттиң персонажларының ўақыт хәм кеңисликте хәрекетлениўи, активлиги менен байланысly болған динамикалық бөлегин сыпатлайды. Әпсаналарда бундай ўақыялар келиў, кетиў, ел гезиў, ушырасыўлар, жекпе жек гүреслер, саўашлар, жарыслар, сынаўлар хәм т.б менен байланысly ўақыялар сыпатында сыпатлайды. Бундай сюжет пайда етиўши мотивлер сюжеттеги ўақыялардың кейинги раўажланыўында жийи жағдайда конфликтти тәмийинлейди. Әпсаналарда ўақыялардың тийкарғы еки түрин

ажратып қарауға болады: сюжет үшін әхмийетли, зәрүр ўақыялар хәм екинши дәрежели ўақыялар. Екинши дәрежели ўақыялар өткел, байланыстырыўшы функцияны орынлайды.

Эпсаналардың тематикалық жақтан көп түрлилиги өз гезегинде ўақыялардың да көп санлылығын тәмийинлейди, соның менен бирге хәр бир тематикалық бағдар үшін характерли типик ўақыялар жыйындысы бар. Яғный, бундай типик мотив-ўақыялар бир тематикаға тийисли ўақыяларда қайталанады. Соның үшін бундай мотив-ўақыяларды белгили бир тематикалық бағдарда қараў нәтийже береди. Этиологиялық эпсаналарда әдетте, себеп-нәтийжелик қатнасқа муўапық белгили бир жанлы ямаса жансыз нәрсениң келип шығыўы халықлық этимология қарасынан образлы түрде баянланады. Көпшилик жағдайда эпсаналарда усы метаморфозанының әмелге асыўына барлық этиологиялық эпсаналарға тән белгили бир ўақыя себепши болады. Мәселен: Қарлығаштың қуйрығының айры болыўына «оның адам қанын алып киятырған сүйир шыбынның тилин суўырып алыўы» ўақыя - мотиви; Айдың бетиндеги дақтың пайда болыўына «күннің оның сулыўлығын қызғанып, бетин күйдириў» мотив – ўақыясы; Қус жолының пайда болыўына «олардың изинен киятырған балалары адаспай табыўы үшін жол бойы пәрлерин таслап ушыў» мотив-ўақыясы себеп болған. Мотивлердің бундай конструкциясы дерлик барлық этиологиялық характердеги эпсаналарға тән.

Диний эпсаналарда да улыўма оның тематикалық бағдарына қарай тек диний эпсаналарға тән типик ўақыялар комплекси бар болып, олар диний мазмундағы анаў ямаса мынаў эпсананың сюжетиниң мотив сыпатында белгили бир конструктив функцияны атқарады. Бизге белгили, басым көпшилик диний эпсаналардың баслы образлары пирлер, пайғамбарлар, әўлийелер есапланады. Олар қатнасқан эпсаналардың хәр биринде тек усы пир ямаса пайғамбарға тән белгили бир типик мотив – ўақыя сәўлеленеди. Мысалы: Қыдыр ата образы қатнасқан эпсаналарда бас қахарманның Қыдыр менен ушырасыў мотив-ўақыясы сол эпсананың тийкарғы өзегі, сол бас қахарманның өмиринде түпкилики бурылыс жасаўшы ўақыя сыпатында көринеди. Бундай бир текли мотив – ўақыялардың диний эпсаналарда қайталаныўы Қыдыр менен ушырасыў ўақыяларының хәр түрли диний эпсаналарда хәр түрли жағдайларда әмелге асырылыўы менен хәр түрлилик пайда етеди. Мысалы: «Имам ийшан менен Қыдыр ата» эпсанасында бул ушырасыў төмендегише сүүретленеди: «Имам ийшан сол жерге келсе, бир ақ сәлле кийген ғарры, ол да арғы жағаға өтпекши болып турған екен. Ол аттан түсип, ғаррыны атқа миндирнип, өзи кейнине минип, суўдан өтеди». Имам ийшанның Қыдыр ата менен ушырасыўы мотив-ўақыясы оның Қыдыр атаны атына мингизип алыўы мотив-хәрекеті менен байланысып, сюжеттиң кейинги элементи яғный оның позитивлик хәрекетердеги хәрекеті менен статик (турақлы, сюжет пайда етпейтуғын) мотив, мотив-эпилог пенен байланысады. Ал усындай ушырасыў менен байланыслы ўақыяның және бир типик көриниси «Тасқырман» эпсанасында сәўлеленген болып, эпсанада Қыдыр ата бир сықмар байдың дийханларға әдилсизлик етип атырғанының

үстине шығады хәм оны инсапқа шақырады. Бай оның айтқанына кулақ аспайды. Байдың бундай мотив-хәрекеті кейинги ўақыя – мотив, яғный Қыдыр атаның оның қырманын тасқа айландырып жиберіў мотив-хәрекеті менен байланысады. Пайғамбарлар, әзиз-әўлийелер менен байланыслы әпсаналар ушын да типик мотив – ўақыя, мотив – хәрекет, мотив-ислер тән. Олар биргеликте семантикалық қарастан сюжеттиң белгили бир бөлегиниң мазмун пүтинлигин, ал конструктивлик жақтан оның белгили бир курам бөлеги сыпатында қатнасады. Пайғамбарлар, әзиз-әўлийелер ҳаққындағы әпсаналарда олар дерлик барлық жағдайда олардың пайғамбарлық дәрежесине ылайықлығын, өз тутқан жолына, динине, инсаныйлық пазыйлетлерге садықлығын сынаўшы сондай-ақ кәрамат көрсетиў менен байланыслы көпшилик жағдайда типик ўақыялар, хәрекетлер, ислер қатнасыўында өз сәўлелениўин табады. Мысалы: Ибраҳим пайғамбардың өз динине, Аллаға садықлығы оның баласы Исмайылды қурбанлыққа шалыў ўақыясы, («Ибраҳим саҳабаныңбаласы Исмайылды қурбанлыққа бериўи»), Султан Ыәйс бабаның Мухаммед пайғамбар ушын өзиниң 32 тисинен ўаз кешиўи ўақыясы («Султан Ыәйс баба») сыяқлы қурбанлық келтириў менен байланыслы ўақыялар хәр қыйлы көринисте, бирақ, тийкарғы мазмуны қурбанлық етиў менен байланыслы болып, хәр түрли диний әпсаналарда өз орнына ийе болады. Пайғамбар, әзиз-әўлийелер ҳаққындағы әпсаналардың сюжетинде турақлы сақланатуғын ўақыялардың және бири олардың қарамат көрсетиў менен байланыслы болған ўақыялар. Бул мотив-ўақыя улыўма пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналар ушын типик. Әдетте әпсана сюжетинде пайғамбардың қарамат көрсетиў ўақыя - мотивинен алдын усы қараматты пайғамбардан көрсетиўди талап етиўши мотив-ўақыя келеди. Салих пайғамбар ҳаққындағы әпсанада бул мотив-ўақыя төмендеги көринисте келген: «Аллатала адамларға Салих пайғамбарды жибереди. Бирақ адамлар оны «пайғамбар» деп мойынламапты хәм оннан қарамат көрсетиўди талап етипти», «Сонда Салих Аллаталаға сыйыныпты. Таў бирден қақ айрылып, арасынан бир түйе шығып, сол жерде туўыпты». Мухаммед пайғамбар менен болған басқа әпсанада бул мотив-ўақыя екинши бир персонаж талабы себепли әмелге асырылады. Яғный, әпсанада Хәбип Малик деген дәўлетли адам өзиниң кесел қызына даўа табыў мақсетинде Меккеге зияратқа келип, Мухаммед пайғамбарды ушыратып қалады. Мухаммед оның усы нийетине бола қарамат көрсетип, оның қызына шыпа инам етип, өзиниң пайғамбарлыққа ылайық екенин көрсетеди. («Хәбип Малик»), Ййса пайғамбар әпсанада усы кәраматты өлини тирилтиў ўақыясы арқалы көрсетеди («Ййса пайғамбар»).

Жуўмаклап айтқанда, пайғамбар, әзиз-әўлийелер ҳаққындағы дерлик барлық әпсаналардағы сюжетлердиң қурамындағы мотив-ўақыя, мотив-ис, мотив – хәрекетлер бир бағдарда, олардың пайғамбарлық, әўлийелик пазыйлетлерин сынаў менен байланыслы ўақыялар арқалы көринис табады.

Топономикалық әпсаналар сюжети қурамындағы мотив-ўақыя, мотив-хәрекет хәм мотив-ислерде де оларды бирлестиретуғын типик улыўмалық болып, олар ушырасыў, сынаў, қала-қорғанлар қурыў, қубылыў, қаза болыў,

душпаннан қашыу хәм т.б сол сыяқлы ўақыялар, қахарманның ис – хәрекетлери арқалы өз сыпатын табады. Бизге белгили, топономикалық эпсаналарда белгили бир тәбийй объект (теңиз, дәрья, көл, таў), қала, қорған, мовзолейлердиң пайда болыу, қыйралыуы менен байланыслы болған ўақыялар ҳақхында сөз болады. Қарақалпақ топономикалық эпсаналары комплексинде қала, қорған, мовзолейлердиң пайда болыуын сөз ететуғын эпсаналар салмақлы орынды ийелейди. Қорған, қала салыу менен байланыслы эпсаналар сюжетинде мотив-ўақыя хәм мотив-хәрекет типик ўақыя – патшаның ямаса басқа бир персонаждың бас қахарман алдына шәрт қойыу ўақыясы менен сюжетте тийкарғы орынды тутады. «Кетенлер деген жигитке патша ҳеш жаў буза алмайтуғын қала салыуды шәрт етип қояды». («Кетенлер») ямаса «Назлумхан уста жигитке дүнъяда ҳеш жерде теңи жоқ сарай салыуды, сонда ғана оның мухаббатын қабыл ететуғынлығын айтады» («Мазлумхан сулыў»). Бундай мотив-ўақыя, мотив-хәрекетлер екинши бир мотив-ўақыя, мотив-хәрекет пенен ямаса усы ўақыяның нәтийжесин сәўлелендиретуғын мотив – эпилог пенен байланысады. Жоқарыда келтирилген биринши мысалда Кетенлердиң қала салыу ўақыясынан кейин оның ханның қызына ашық болыуы, қызды алып қашып өзи салдырған қалаға жасырныуы менен байланыслы ўақыялар жаратылып, ўақыя бас қахарманның хан қызына үйлениу ўақыясы менен тамамланады. Ал, Мазлумхан сулыўдың уста жигитке сарай салдырыу ўақыясы олар екеўиниң де қаза болыу ўақыясы менен тамамланады. Халық арасында жүрген сондай-ақ жазба түрде қайд етилген мовзолей менен байланыслы көпшилик эпсаналар сюжетиниң тийкарында усы типик мотив-ўақыя белгили бир вариантлық өзгерислер менен киритилген. Ал тәбийй объектлердиң теңиз, көл, дәрьялардың пайда болыуы менен байланыслы эпсаналардың өзегинде тийкарынан қубылыу, персонаждың душпан қуўғынынан қашып, белгили бир тәбийй объектке айланыу ўақыясы сюжетте жетекшилик етеди. Мысалы: Еки ақлық қызы менен душпаннан қашқан ақ сақаллы ғарры өзи Арал теңизине, ал еки қызының биреўи Амиўдәрьяға ал екиншиси Сырдәрьяға айланады. («Арал хәм оның еки қызы ҳақхында эпсана»).

Бизге белгили, объективлик шынлыққа қатнасы мәселесинен қарағанда, онда тарийхыйлық тек шәртли. Себеби, эпсана тарийхый шынлықты тиккелей емес, ал сол дәўирдеги социаллық орталықтың санасының раўажланыу дәрежеси, поэтикалық пикирлеу шеңбери, жанрдың имканиятлары көлеминде сәўлелендиреди. Қарақалпақ тарийхый эпсаналар комплексиндеги орайлық образлары тарийхый тулғалардан қуралған эпсаналарда тийкарынан инсанияттың оны қоршаған объективлик орталықтағы хәдийселерди аңлаўға, билиўге болған умтылысларын сәўлелендиретуғын, соның менен бирге қандайда бир тәреплери менен сол тарийхый тулғаның искерлигине, өмирине байланыслы болған хәр түрли типик мотив-ўақыялар, мотив-хәрекетлер жыйындысы өз сәўлелениўин тапқан. Искендер Зулқарнайын ҳақхындағы шәртли түрде тарийхый эпсаналар комплексине киритилген эпсаналар циклинде уллы сәркарданың «Абыхаят суў»ын излеўи, оның «Абыхаят суўы»ын ишип бул дүнъяны тәрк

ете алмай жүрген Сулайман менен ушырасыуы, жасы жеткен қарияларды өлімге хуким етиўди бийкарлауы, куў басты тәрезиге өлшеуи менен байланыслы болған ўақыялар Искендер патша ҳаққындағы әпсаналардың сюжетиниң тийкарғы өзек мотив-ўақыяларынан есапланады.

Сулайман патша ҳаққындағы әпсаналардың тийкарғы бағдары дидактикалылыққа бағдарланған болып, фольклорлық традиция оны данышпан хәм әдалатлы хукимдар сыпатында таныған. Усы бағдарға бола бул әпсанадағы мотив-ўақыя, мотив – хәрекетлер оның данышпанлығын дәлиллеў, сынаў менен байланыслы болып келеди. Тарийхый дәўир, тарийхый ўақыя менен байланысы қәлиплескен әпсаналарда бизге белгили, эпик коллизия шығарманың бас қахарманы хәм оның жаўыз күшлер арасындағы қарама-қарсылықты сәўлелендириўши мотив-ўақыя, мотив-хәрекетлер аркалы бериледи. Бир ўақытлары реал тарийхый турмыста болып өткен ўақыя ямаса хәдийсениң фольклорлық традициядағы көриниси болған бул ўақыяларда ел, жер ушын гүрес ўақыялары формасында келеди. Олардың арасында Хорезм оазиси халықлары арасында кең тарқалған «Төребек ханым хәм Султан Санжар», «Мазлумхан сулыў хәм Султан Сүйин» әпсаналарында сүүретленген мотив-ўақыя хәм мотив-хәрекетлер усы типтеги әпсаналардың типик мотивлери есапланады.

Мотив-эпилог хәрқандай эпик сюжеттиң мотивлик структурасының турақлы элементи есапланады. Онда сюжетте келтирилген ўақыялардың ең ақыры, әпсана сюжеттиндеги ўақыя ямаса питкеннен кейин қахарманның буннан кейинги тәғдирин сәўлелендиреди. Ол өзиниң структуралық орны бойынша мотив-хәрекеттиң изине жалғанады. Яғный, әпсанада белгили бир ўақыя жүз береді хәм персонаж усы ўақыяға байланыслы белгили бир хәрекетти әмелге асырады. Усы персонаж әмелге асырған хәрекеттиң жуўмағы мотив-эпилогда өз сәўлелениўин табады. Әпсаналардың тематикалық қурамының көп түрлилиги өз гезегинде мотив-эпилогтың да хәр түрлилигин тәмийинлейди. Соның менен бирге әпсаналарда да белгили бир тематика ушын характерли болған типик мотив-эпилоглар қәлиплескен. Мысалы, этиологиялық, топономикалық әпсаналарда ўақыялар белгили бир жанлы ямаса жансыз объекттиң ямаса оның белгисиниң келип шығыўын сөз етеди. Әпсаналардың бул тематикалық түрлеринде сол ўақыяның нәтийжесинде пайда болған объектке Қарақалпақ этиологиялық хәм топономикалық әпсаналарына тән типик мотив-эпилог төмедеги мазмунда келеди: «Сол-сол екен, пышық өзи мийнет етиўди жақтырмағанлығы себепли, адамлардың арасында жасап қалып, ол не берсе, соның менен күнелтип, ебин тапса, бир-еки тышқан тутып жеп жүреді екен» («Пышық»), «Соннан баслап адамлар бул адамға садық, жақын жәрдемши бул хайўанды «Ийт» деп атай баслапты» («Ийт»), «Адамлардан жәрдемин аямайтуғын бул батыр хәм бийминнет адамның данқы көп жерлерге таралып, сол ўақытлардан баслап ол жасаған жер «Самамбай елаты» деп атала баслапты» («Саманбай»).

Жуўмақтастырып айтқанда хәрқандай эпикалық сюжетте мотив-экспозиция, мотив-ўақыя, мотив-хәрекет, мотив-монолог, мотив-диалог хәм

т.б мотив типлериниң үзликсиз дизбеклесип келиўи жүз береді. Әпсана жанры солардың арасында қарақалпақ әпсаналары сюжетлериниң тематикасының көп түрлилиги өз гезегинде оның курам бөлегі болған мотивлериниң де орнының эпос ямаса ертеқ жанрлары сюжетлериниң мотивлик структурасына салыстырғанда белгили дәрежеде өзгериўшең конструкцияға ийе. Бирақ, соған қарамастан, қарақалпақ әпсаналарына тән болған типик конструкцияны анықлаўға болады. Бул ең алды менен сюжеттиң белгили бир сюжетлик теманы қандай көлемде қамтығаны менен байланысly. Егер әпсанада сюжетлик тема кеңирек көлемде сәўлеленсе, соған сай бундай әпсана тексти жайыңқы формада келип, оның курамында ҳәр қыйлы типтеги мотивлер саны салыстырмалы көбирек болады. Бундай әпсаналар саны қарақалпақ әпсаналар комплексинде басқа жыйнақлы сюжетлик конструкцияға ийе әпсаналарға салыстырғанда аз. Мысал сыпатында олардың қатарына «Хаяллар патшалығы ҳаққында әпсана», «Хәзрети Алий менен Кесикбас батыр», «Абыхаят – мәңги тиришилиқ шәшмеси», «Искендер Зулқарнайын» ҳәм т.б. көп емес сандағы әпсаналарды көрсетиўге болады. Бул әпсаналарда жоқарыда көсетип өтилген мотив типлери – мотив-экспозиция, мотив-диалог, мотив-реплика, мотив-эпilog сыяқлы мотивтиң статик түрлери, мотив-ўақыя, мотив-хәрекет, мотив-ис сыяқлы сюжет пайда етиўши динамикалық мотивлердиң хәммеси әпсана сюжетиниң структуралық элементи сыпатында қатнасады. Усы типик мотивлердиң сюжеттеги курамалы структурасы әпсана сюжети тийкарындағы ўақыяның кең қамтыўлы, толық баянланыўын тәмийинлейди. Ал тексти қысқа яғный жыйнақлы формада келтирилген сюжетлер қарақалпақ әпсаналар комплексиниң тийкарғы фондын курайды. Бундай әпсаналардың сюжетлери курамында текст ықшамлығына қарай тек белгили бир мотив типлери группасы сюжеттиң толықлығын, пүтинлигин тәмийинлей алады. Бундай әпсаналардың сюжетлик структурасы тийкарынан турақлы түрде типик мотив-экспозиция, мотив-диалог, мотив-ўақыя, мотив-хәрекет, мотив-эпilogтан турады. Тек сийрек жағдайда олардың сюжетинде басқа типик мотивлер мәселен, мотив-реплика, мотив-байланыстырыўшы орын алыўы мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Веселовский Н. А. Историческая поэтика. – Ленинград. 1940. – С. 500.
2. Қарақалпақ фольклоры. 77-87-том. – Нөкис «Илим», 2014. 560-бет.
3. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура. Санкт – Петербург. 1994.

ҚАЛЛЫ АЙЫМБЕТОВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР АҰЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИ

Қалендерова А.М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Қаллы Айымбетов қарақалпақ халқының фольклортаныў илиминде орны гиреўли уллы илимпаз, Қарақалпақстан Республикасына мийнети

синген илим хәм искусство тараўының ғайраткери атақларына ийе илимпаз. Қ. Айымбетов хызмет жолын 1927-жылы Төрткул балалар үйинде тәрбияшы лаўазымынан жумысын баслайды. Соңынан ол қарақалпақ халқының билимлендириў тараўында мийнет жолын даўамлап, үлкен жумысларының бири мектеплердиң сабақлығын дүзиўде («Егеделер саўаты», «Тил сабақлығы») на қатнасады.

Қ. Айымбетов 40-жылларға шекем қарақалпақ алфавити хәм орфографиясы мәселелери менен шуғулланып тил илимине үлкен үлеслерин қосты. 30-жыллардан баслап көплеген мақалалар қарақалпақ газеталарында басылып шықты: «Қарақалпақ тили хаққында», «Қарақалпақ тилиниң жаңа проекти» (1934ж), сол жылы «Русша-қарақалпақша ис жургизийў атамалары», «Новый проект орфографии каракалпакского языка» (г. «Советская каракалпакия» 1935г.), «Қарақалпақ тилиниң сөлик составы» (г. «Қызыл қарақалпақстан» 1951ж.) билимлендириў жумысларына көп қатнасты.[1]

Лекин Қаллы Айымбетов қарақалпақ фольклортаныўында орны гиреўли үлкен илимпаз. Оның дөретиўшилигиниң кунлы тәрәпи де фольклорға тийисли.

Фольклор, хаққында илим әўели халық аўыз-еки дөретпелерин жыйнаўдан басланып, оның екинши үлкен саласы фольклорды изертлеў, илимий жуўмақ, ой пикирлер айтыў, оның халықлық тәбиятын ашыў сыяқлы түрли проблемаларды қамтыйды.

Қ.Айымбетов күтә шеберлик пенен қарақалпақ фольклорын «Халық даналығы»нда халық-дәстүр жырларын өз алдына, қосықларды, ертеклерди, нақыл-мақалларды, айтысларды, тарийхый жырларды, жыраўлар хаққында, бақсыларды, қыссаханлары туўралы, революцияға шекемги қарақалпақ халық шайырлары, жыраў хәм бақсы намалары туўралы бөлимлерге бөлип изертлеген.

Қарақалпақ балалар фольклорына тийисли бесик жырын Қ.Айымбетов, бала жубатыў дәстүр жырларының бири-деп. Аналар өз баласына куўанышы менен сүйиниши поэтикалық сөз арқалы жыр айтып жубатады, бесик тербетеди. Илимпаздың пикиринше баланың дене тәрбиясына хәм баланың музыкаға болған қәбилетин өстириўге жәрдемлеседи, деп бирнеше бесик жырының нұсқаларын жийнап жазып қалдырған:

*Қарағым мениң жасында,
Жасыл қалпақ басында,
Әшикөйли ақ отаў,
Ағасының қасында.*[2]

Қ.Айымбетовтың баслы өзгешелиги қарапайымлығы өз тәбиятынан дөреген тәбийғыйлығы, илимпаздың шеберли усылы халықтың арасында көп жүрип балалығынан көргенлерин жазып алып өзиниң мийнетлеринде қалдырған.

Балалар коллективлик ойынларында поэтикалық қосықлар менен атқарылатуғынлығын дәлиллеп ашып берген. Мысалы, «Хәкке қайда», «Пәллемпек» хәм фольклорлық жыйнаған материалларында айрықша балалар ойындары деп орын алған. Балалар ойынында айтылатуғын көлемли

«Түлкишек», «Әўелемен-дүўелемен» ойындарындағы айтылатуғын қатарлар балаларды поэтикалық сөзди ядлауға, дұрыс сөйлеуге үйретеді. Қ.Айымбетов балалар фольклорлық ойындарында итибарды қаратқан эстетикалық, балаларды мийнетке шақыратуғын тәлім-тәрбия мәселелерін қозғайтуғын ойындарды мийрас етип қалдырған. Мысалы, «Ғайын-ғайын», «Көйлегимди жуып бер», «Қуырышақ».

*Қуырышағым еди жараған,
Басын хайуанқаслап ораған,
Қуырышағым шытақ тақтым,
Ойнайын деп үйден шықтым...[3].*

Бұл поэтикалық қатарда автор жазып алыу пайтында қалайынша еситілсе дәрхал солай жазып алған(себеби баланың аузынан үлгеріп жазып алыу, асығыслықты талап еткен). Текстологиялық анализ жасағанымызда *хайуанқаслап ораған* сөз қатары акустикалық шөлкемлеслік (жазып алып атырғанда хайуанқаслап деп еситілген) болғанын дәлелдейді. Хайуанқаслап деген сөз тийкарында *халақалап* деген сөз дұрысраққа тууы келеді. Себеби ол заманда кемпір апалар басына орамалды халақалап ораған, халақалап орау деген болған.

Соның менен бір қатарда Қаллы Айымбетов халық арасында көплеген материаллар жийнап жүріп балалардың жасырынбашақ ойынының қызғын пәтине гуа болады. Ал бұл балалардың ойынының қызық әңгімесі қызықлы анекдотқа айланған. Қ. Айымбетовқа сондай қызықлы түйілген бұл уақыт балалар анекдотының тууылуына теориялық мәселесіне айланған болар еді.

Бұл мынадай болған Қ. Айымбетов бір көшенің басында жорасын күтіп тұрған, көшенің майда баллары жасырынбашақ ойын ойнап атарған ал сол балалардың кемпір апалары қарап отырған. Бір пайтлар балалар жасырынып, солардың иішінде бір бала жасынынамай отырған апасының көйлегінің иішіне киіп құрынады. Санап тұрған бала санамағын тамамлап ізлеуге тийіседі, жасырынған балалардың барлығын тауып ең соңында апасының көйлегінің иішіне жасырынған баланы таба алмайды. Узақ уақыт ізлейді, бір уақытлары апасының көкірек бүрме жағасынан бір бас көрінеді,-«иііііі әне Мадияр шық таптым-шығабер дейді. Сонда ол бала-«ы-ы-ың апам осырмағанда мени таба алмайтуғын едің-дейді».[2]

Қ. Айымбетов силесі қатып күліп хәш ядынан шықпай заманлас жораларына айтып берген. Бұл мағлыұматты заманласларының бири илимпаз академик Сабыр Камаловтан жазып алған едім. Көп жыллық тәжірибемізден келіп шығып хәм де фольклортаныу илимінің устасы үлкен илимпаз халық арасынан материаллар жийнап оған теориялық тийкар салыуға үлгерменен деген пикирге тоқтадық. Себеби қандай илим болмасын, қандай жанр болмасын мәселен, анекдот жанырының пайда болыуы, тууылуы, жаралуы қандай да бір себептерге байланысly болады-булжерде бала апасының жағасынан басын шығарып –*апам осырмағанда табалмайтуғын едің* деген сөз шеберлигі болып тұр. Соның менен бір қатар, бизің пикиримізше Қ.Айымбетов жасырынбашақ балалар ойының ең тәсірлі

маментин көріп, өзінің тәсірленгенін күлкілі етіп образға салып айтып беріп ол анекдотқа айланған, әсіресе заманласлары «Қаллы кешегі анекдотыңды айтып берсе?!»- деп қайта-қайта тыңдаған.

Қысқаша жуымақ орнында илим бар, рауажланыуы бар жерде сың болыуы табиғый. Қ. Айымбетовтың мийнетлеріне де уақтында критикалы пикирлерде болған, бірақ тийкарсыз газеталарда берген. Ол пикирлердің ишінде автордың өзі ойлап тапқан деген пикирлерде болған. Лекин Қ.Айымбетов сыңға -сың жуыап жазбаған, себеби дәлийлеу ушын өзінің пикирлері көп болғаны менен оны ол адамлар-халық арасында жүрмеген, халықтың ёшын, ырғағын билмейтуғын адамлар еди. Ең утымлысы Қ.Айымбетовтың барлық материалларды өзі мийнет етіп жийнап «Халық даналығы»на топлады. Автордың хәр бир топлаған қатарлары бугүнгі күнде фольклортаныуы илимине үлкен илимий изертлеу болып илимнің ең үлкен саласына жетіп жузлеп мийрас томларға айланды. Мысал ретінде айтатуғын болсаң сол Халық даналығында әпиуайы төртлік қатар, ол да болса балалардың аузынан жийнаған:

« Я-ху, яман ху!, ҳаууа-ҳау, ҳау-ҳайы»

Ақ қара бас қуу болып,

Қанаты селпи суу болып.

Кереге баслы кер жылан,

Керилип турман кел бери, [2] деген қатарларды ауылдың балалары порханның айтқанларын үйренип айтып жүрген. Себеби порханның қылған хәрекеттері балалар ушын жүдә қызық болған хәм порхан ауылға келип кеткеннен кейін узақ уақытқа шекем ермек етіп порхан болып жүрген. Ал бугүнгі күнде бул төртлік қатар диний темасында изертлеулер жүргизгенімізде бул қатарлар Султан Уаыз бабаның зикири екенлиги анықланды.

Соның менен бир қатар Қ. Айымбетовтың жийнаған хәм өзі үлгергенинше изертлеген жумыслары үлкен мийрас болып қалған. Ол үлгермеген бир-неше ауызеки қатарлар жазып қалдырғанлары, хәр- бир қатарларында келешекте үлкен илим болатуғынлығын билип тырнақ қалдырған. Сөз етилип атырған мағлыұматлар илимпаздың мийнетлерінен текғана балаларға тәң тәреплерін ашыуға хәрекет еткенбіз, ал үлкен саласы қарақалпақ халқының дәстанларына тийисли.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилин изертлеушілер. – Нөкис 1984.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
3. Автордың дала жазыуларынан //С.Камаловтан жазып алынды 75 жас.

Нөкис қаласы

НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫҢ ТУЎРА ХӘМ АҰЫСПАЛЫ МӘНИЛЕРИ

Альниязова Г.А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Тилимиздеги барлық нақыл-мақаллар мәнилик жақтан раўажланып, толық аўызеки дөретпе дәрежесине жеткенге шекем еки басқыштан өтеди. Бириншиси – нақыл-мақаллардың ең дәслепп пайда болған ўақыттағы тиккелей мәниси болса, екиншиси – раўажланыў барысында қәлиплескен аўыспалы мәниси. Әдетте, нақыл-мақаллардың дәслеппки мәниси умыт болады да, тилдеги қолланысында олардың абстракцияланып, адамға бағышланған аўыспалы мәниси сақланады. Нақыл-мақаллардың аўыспалы мәниге ийе болыўы әсте-ақырын, узак раўажланыў барысында қәлиплесетуғын қубылыс. Нақыл-мақаллардың жасалыў мотиви менен аўыспалы мәниге (көбинесе адамға, оның ис-хәрекетлерине, жүристурысына, қәсийетине хәм т.б. өзгешеликлерине байланыслы) ийе болыў мотиви арасында логика-семантикалық байланыс бар деген сөз. Буны теренирек анықлаў да аңсат емес, себеби ол халықтың руўхый турмысын, салт-дәстүрлерин, үрп-әдетлерин, дүнъятанымын, улыўма миллий менталитетин таныўды, билиўди талап етеди. Тил әмелиятында мыңлап нақыл-мақаллар өзиниң екилемши мотивлениўи негизинде ийе болған аўыспалы мәнисинде қолланылып жүрсе де, олардың себеп-салдарын бәршемиз биле бермеймиз. Өйткени, булардың бәрин биз нақыл-мақаллар сыпатында қәлиплесип, қолланыўға тайын турған тил бирликлери сыпатында ғана қабыл етемиз. Шын мәнисинде хәр бир нақыл-мақалдың өзине ғана тән болған, өзіншелик ишки раўажланыў нызамлылығына сәйкес басқышлы раўажланыўының еки дәрежесин – дәслеппки, негизги, конкрет мәниси менен абстракцияланыў нәтийжесинде пайда болған соңғы, аўыспалы мәнисиндеги дәрежесин айқын көриўимизге болады.

Нақыл-мақаллар – халық даналығының таўсылмас ғәзийнеси. Олар әсирлер даўамында қәлиплесип, сол халық пенен мәңги-бақый бирге жасап, сиңисип кеткен қәдирият. Нақыл-мақалларды қолланыўшы адам сол нақыл менен мақалдың не себептен солай айтылып, қәлиплесип қалғанына мәни бере бермейтуғындай көринеди. Сонлықтан да руўхый турмысымыздың ишки мазмунын ашып, даналық көзи есапланатуғын нақыл-мақаллардың қурамалы өзгешелигин танып алыў ушын олардың тилимизде қалай және қандай логикалық, тиллик, этнолингвистикалық нызамлылықлар менен мотивлер бойынша жасалып, қәлиплескенин билиў зәрүр. Бул мәселени хәр тәреплеме үйрениў хәм теориялық, хәм әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе.

Қарақалпақ тилинде топланған әлўан түрли нақыл-мақалларды талқылап қарағанда, олардың басым көпшилиги: «қалай?», «неге?», «неге олай?», «не себепли?» «неликтен?», «қалайынша?» деген сораўларды талап еткендей көринеди. Мәселен, «Сум сумды намазшамда табады», «Қотыр ат соқыр атқа жақын жүреди», «Қызым саған айтаман, келиним сен тыңда» хәм т.б. нақыл-мақалларға да усы сораўларды қойыў керек сыяқлы. Өйткени усы турысында олардың тиккелей, түпкиликли мәниси түсиниксизлеўдей

сезиледи. Не ушын «Сум сумды намазшамда табады?»; Неге «Соқыр ат қотыр атқа жақын жүреді?», «Неге анасы өз ақыл-кеңесін қызына айтып, келинін тыңлатып қояды?» деген сорауларға жууап бериўге туўра келеди. Бундай сорауларды көбинесе себеби ғана айтылып, нәтижеси белгисиз болатуғын нақыл-мақаллар талап етеди. Оның ушын нақыл-мақалларды ойлап тапқан, нақыл етип айтып жүрген халықтың руўхый турмысынан, салт-дәстүринен, үрп-әдетинен, тиришилиқ тәризинен, дүнъятанымынан хәм т.б. өзине тән болған өзгешеликлеринен хабардар болыў керек.

Неге сум сумды күндиз емес, адамлар бирин-бири таный алмайтуғын намазшамда (қараңғы түскенде) ушырасады? Логикалық дурыс силлогизм бойынша: урлық-ғарлық пенен шуғылланатуғын адамлар, әдетте, өзлеринин қылмыссыз ислерин күндиз емес, күн батқаннан соң, түнде ислеиди, өйткени олар елдің көзине түспеўи керек. Олардың жаман ислерди ислеўине ең қолайлы пайт – қараңғы ўақыт. «Қотыр ат соқыр атқа жақын жүреді» мақалы да усыған уқсас. «Неге?» деген сорауға: қотыр ат жаўыры, қатыўашланған қотыры қышып, мазасын алған денесин бир нәрсеге үйкегиси, биреўге сүйкенгиси келип турады. Оған көзи бар атлар, әлбетте, жақын жоламайды және қасына да жолатпайды. Ал, басқа жылқылардың үйирине илесип, жайлаўға шыққан соқыр ат көзи жақсы көрмегенликтен көп жүрмей, бир орында отлап тура береді. Бул – қотыр аттың сүйкенип, қасыныўына жүдә қолай объект. Сонлықтан да ол оның жанынан шықпайды. Бул айтылғанлар нақыл-мақаллардың жасалыў мотивлери деп аталады.

Турмыстағы усындай конкрет көринислер мен қубылыслар негизинде пайда болған түсиниклер тилимиздеги сан әлўан нақыл-мақаллардың пайда болыў тийкарын курайды, лекин олар дәслепки пайда болған қәлпинде, сол мәнисте қалып қоймастан, логика-семантикалық дәрежедеги тематикалық бир топарға көтериледи. Мәселен, уры мен қарақшы улыўма халық түсинигинде, әлбетте, унамсыз шахслар, мақалдың аўыспалы мәниси: «жаман жаманға жақын жүреді, өз-ара тил табысады» дегенди аңлатады. Екинши мақалдың мәниси де усыған жақын: жаман хәм ерси әдетлери менен бир-бирине жақын болған, бир-бири менен аңсат тил табысып, бирге хәрекет ететуғын мәплес адамларға байланыссыз қолланылады. Үшинши мақалдың мәнисин былайынша түсиндириў мүмкин: анасының ақыл-кеңести қызына айтатуғын себеби, қызы – өз перзенти, оған не айтса да көтереди, кеўлине алмайды, ал келин болса өзге ўидиң перзенти, айтылған гәпти, тапсырманы түсинбеўи мүмкин. Сонлықтан да қәйин ене ақыл-кеңесин оған өз қызы арқалы билдиреди. Бул мақалдың аўыспалы мәниси болса – хәрким өзиниң ой-пикирин жақын көретуғын адамына айтқан болып, басқаларға кулаққағыс етиў болып есапланады. Усындай нызамлылықты көпшилиқ нақыл-мақаллардың мазмунынан орын алған. Солай болса да, нақыл-мақалларға тән болған бундай еки дәрежели мотивлик тийкарларды таллап-талқылаўдың ең тийимли жолы – тематикалық системаға салып үйрениў болып есапланады. Бунда нақыл-мақаллардың мазмунына сай түп мотивлер менен туўынды мотивлердиң өз-ара сәйкес мәнилик компонентлерин анықлап, олардың парқын дурыс ажырата билиў әхмийетли есапланады. Нақыл-мақаллар

гомоцентристский принцип негизинде аўыспалы мәнисинде қәлиплесип, тил әмелиятында қарым-қатынас қуралы ретинде қолланылады. Аўыспалы мәни – сөздің қолланылыў барысында пайда болатуғын туўынды мәни. Бир зат пенен екинши бир заттың, бир қубылыс пенен екинши қубылыстың формасы, сыртқы түри, реңиниң уқсаслығы, функцияларының сәйкеслиги аўыспалы мәниниң жасалыўына тийкар болады. Сөзлерди аўыспалы мәнисте қолланыў күнделикли сөйлеў тилине тән болып, аўыспалы мәнистеги көркемлеў қураллары зат яки қубылысқа адамлардың унамлы ямаса унамсыз көз-қарасын билдириў қуралы болып есапланады. Нақыл-мақаллардың аўыспалы мәнислерде өнимли қолланылыўы хәм мазмун жағынан кеңейиўи оның мәниси тийкарындағы турмыс шынлығын ҳақыйқый тәризде сүүретлеў болып табылады.

Нақыл-мақаллардың семантикалық тийкарын «тил хәм мәдениет» бирлиги қурайды. Сонлықтан да халқымыздың тәлим-тәрбиялық, этикалық, аксиологиялық-баҳалаў көзқараслары қоршаған орталықтың көркем сыпатламасы (нақыл-мақаллар) түринде орналасады, беккемлениди, сақланады хәм әўладтан-әўладқа өтип барады.

ИЗ ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЫ 1950-1970-Х ГОДОВ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ М.К.НУРМУХАМЕДОВА

Мамбетназарова Р.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
ККО АН РУз*

Общественный деятель и выдающийся учёный Марат Нурмухамедов родился 6-января 1930 года в городе Турткуль Каракалпакской АССР. М.Нурмухамедов - крупный советский и узбекский учёный, организатор и руководитель науки, общественно-политический деятель. Первый Председатель Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР (октябрь 1959), первый каракалпакский академик Академии наук Узбекской ССР (16 марта 1974), доктор филологических наук (1965), член корреспондент Академии наук Узбекской ССР (25 февраля 1966), профессор (1968). Автор более 400 монографий, книг, учебников, брошюр и других публикаций на каракалпакском, узбекском, русском, некоторые из которых переведены на туркменский, казахский, украинский, английский, венгерский, турецкий и другие языки.

Определённую роль в формировании будущих интересов М. К. Нурмухамедова сыграл известный исследователь края, тюрколог, фольклорист доктор филологических наук, профессор Н.А. Баскаков, который жил рядом и дружил с его родителями. В 1950 году М. К. Нурмухамедов окончил Нукусский государственный педагогический институт. Он был первым, из каракалпаков, получившим образование на русском языке. В студенческие годы придерживался принципа быть активным во многих сферах жизни, занимался разными видами спорта, особенно футболом, и первый из каракалпаков окончил курсы по подготовке

тренеров и судей по футболу, был создателем домашнего литературно-поэтического кружка, любил рисовать, играть на мандолине.

М. Нурмухамедов в сентябре 1950 года становится аспирантом Института востоковедения АН СССР. В 1953 году блестяще защищает кандидатскую диссертацию, при единогласии Совета, на тему: «Влияние русской литературы на развитие каракалпакской советской литературы». Ему предлагают остаться в Москве, но он возвращается на родину перспективным учёным и с большой энергией отдаётся науке, её организации. В октябре 1959 года М.К. Нурмухамедов, в возрасте 29 лет, становится первым Председателем созданного Каракалпакского филиала АН УзССР. Организаторские способности в сфере науки, образованность и высокая степень ответственности в труде послужили поводом для избрания М. К. Нурмухамедова секретарём Каракалпакского Обкома КП Узбекистана по идеологии (1961—1966). Несмотря на напряжённую работу в Обкоме партии, М. К. Нурмухамедов продолжает заниматься научной работой и в декабре 1965 года защитил докторскую диссертацию на тему: «Пути развития каракалпакской советской прозы», получает учёную степень доктора филологических наук. В феврале 1966 года М. К. Нурмухамедов избран членом-корреспондентом Академии наук Узбекской ССР.

Круг научных интересов и изысканий академика М. К. Нурмухамедова был многогранен. Он охватывал общие проблемы теории и истории литературы, вопросы взаимосвязи литературы и культуры народов Востока, развитие литературных жанров, художественного метода, писательского мастерства, фольклорно-литературного взаимодействия, культурного наследия, истории религий народов мира, вопросы наций и национальных отношений, тюркологии и этнографии. М. К. Нурмухамедов был участником, председателем или заместителем председателя оргкомитета многих международных и всесоюзных научных конгрессов, симпозиумов и др. Он был первым каракалпакским учёным, столь масштабно вышедшим на международный уровень.

Свыше 40 статей, книг и брошюр М. К. Нурмухамедов посвятил изучению проблемы взаимосвязей и взаимовлияния современных литератур, связей каракалпакской литературы с русской литературой и других родственных народов Средней Азии и Казахстана. М. К. Нурмухамедов редактировал, сопровождал вступительными статьями «Антологию каракалпакской поэзии» на каракалпакском и русском языках, сборник избранных произведений Бердаха, А. Мусаева, Х. Ахметова, Н. Давкараева. 16 марта 1974 году М. К. Нурмухамедов был избран академиком АН УзССР. Впервые в истории представитель каракалпакского народа получает высокое научное звание академика.

Во многих научных исследованиях академика М.Нурмухамедова рассматриваются вопросы зарождения, становления и дальнейшего развития каракалпакской прозы, освещается история жанра прозы в каракалпакской литературе советского периода. При этом особое внимание уделено

благотворному влиянию русской классической и советской литературы на каракалпакскую советскую литературу.

Как отмечает академик М.Нурмухамедов, каракалпакская советская литература обогатилась за счет новых жанров и жанровых форм. Успехи каракалпакской литературы были достигнуты в результате преодоления громадных трудностей. Кроме трудностей роста, слабости критики и литературоведения каракалпакской литературе пришлось выдержать борьбу с буржуазно-националистическими элементами. Буржуазные националисты противодействовали изучению русского языка и сокровищ русской литературы, выступали против переводов с русского языка на каракалпакский язык. [1,с.238].

Ученый отмечает, что в каракалпакской литературе еще много слабых сторон, а переводы же с каракалпакского языка на русский важны тем, что с каракалпакской литературой могли знакомиться широкие круги читателей, владеющих русским языком. Через русский язык каракалпакские читатели и писатели знакомились с сокровищами мировой литературы.

Каждый писатель-реалист в своей творческой практике, наряду с изучением действительности, фактическими событиями, знаниями, которыми он обладает, так или иначе воплощает и личный жизненный опыт. Характерно, что целый ряд успехов каракалпакской прозы, начиная с послевоенного периода, связан с тем, что в литературу пришли писатели, которых привели в литературу, побудили избрать профессию литератора лично пережитые события. [2,с.102].

Первая половина и в особенности середина 50-х годов явилась важным этапом в истории развития каракалпакской советской прозы. В 1953 году была опубликована первая послевоенная каракалпакская повесть. В 1958 г. – первые каракалпакские романы. С середины 50-х годов в каракалпакской прозе основное место начинают занимать крупные жанровые формы – повесть и роман. Особенно со второй половины 50-х годов проза становится ведущим, наряду с поэзией, жанром каракалпакской литературы. Современность – основное в тематике каракалпакской прозы последних лет. Подъем и оживление, замечаемые в каракалпакской прозе последнего времени, являются отрадным фактом. Первый роман А.Бегимова «Дочь рыбака» написан с большим знанием жизни, показывающий сложную обстановку в период установления советской власти в Каракалпакии. Богатый исторический материал, ярко выраженный национальный колорит, образный язык обеспечили этому роману популярность в широких читательских кругах. Легенды и предания, используемые писателем, обогащают содержание романа, повышают занимательность повествования, придают многим страницам лиризм и как образная художественная форма служат лучшей передаче идей романа. Легенда о канале Кызкеткен поистине трогательна (с. 87 – 94). Джигит, бежавший из тюрьмы и три дня не евший и не пивший, устало падает возле одного аула и среди звуков музыки и свадебного веселья слышит жалобу какой-то девушки на свою судьбу. Джигит окликнул ее и просит накормить. Удовлетворив просьбу, девушка в

свою очередь умоляет джигита забрать ее и бежать вместе, так как ее выдают за богатого старика: «если не исполнишь просьбу, я покончу с собой». Джигит говорит о своей бедности и несчастной судьбе беглеца, которого повсюду преследуют и разыскивают наймиты богачей. Девушка настаивает на своем: ее это не пугает, и они бегут. Увидев погоню и велев спутнику приготовиться к бою, девушка первым выстрелом сражает своего старшего брата – принудившего ее к неравному браку; выстрелом джигита был убит старый жених девушки. Беглецы уходят от погони, затем останавливаются на привал возле речки. Топот коней разбудил девушку, и она взбирается на дерево, чтобы посмотреть, кто это скачет. Джигит спросонья попадает в руки злодеев, которые, связав по рукам и ногам, бросают его в воду. «За смерть джигита!» - с этими словами девушка Раушан убивает выстрелом одного из палачей. Прокляв отца, но попросив, чтобы ее простила мать, девушка обвязала платком ноги, обвила косами шею и бросилась с дерева в реку...

Молча, в тяжком раздумии о том, кто же победил в этой схватке любви и насилия, возвращались преследователи во главе с отцом девушки. Лишь изредка на вопрос встречных «откуда едете», отвечали: «едем со стороны реки, в которой утонула девушка».

Так река, называвшаяся в прошлом за крутой нрав Жилли озек – «Буйная», получила название Кызкеткен – «Утонувшая девушка». И сейчас река молча несет свои воды через столицу республики Нукус (ныне «Дослык»), напоминая своим именем о тяжелой судьбе каракалпакской женщины в прошлом. Эта легенда воспекает любовь, ее победу над несправедливостью и насилием, несмотря на трагический конец. Легенда – не просто вставной эпизод, даже не просто отступление, а символ. Она органично вплетается в повествование, отбрасывая ответ на любовь и подвиг Айкыз. [3,с.108].

Отрадно отметить, что и в крупных жанрах прозы стали выступать женщины. Первая повесть писательницы Базаргуль Бекниязовой «Вечное солнце» получила неплохую оценку. Она написана на близкую автору тему – о судьбе каракалпакской женщины в прошлом и настоящем. Эта тема получила свое дальнейшее углубление в следующей её повести «Судьба девушек». Повесть – описание беспросветной жизни девушек – каракалпачек в прошлом, беспощадное обвинение истинных виновников несчастья тысяч женщин. Её героини – воплощение лучших черт современниц, это действенные натуры, полные хороших стремлений, сил и энергии. Служить людям, приносить пользу народу, отдавать этому свои знания, бороться за прогрессивное в жизни – вот движущая сила, главный стимул всех произведений этого периода.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Нурмухамедов М.К. Каракалпакская советская проза. – Ташкент «Фан», 1968. – С. 312.
2. Нурмухамедов М. Краткий очерк истории каракалпакской советской литературы. – Ташкент. 1959. – С. 144.

3. Нурмухамедов М. Современная каракалпакская проза. – Нукус, Каракалпакстан. 1968. – С. 190.

СИНТЕЗ ПУБЛИЦИСТИКИ В ЖАНРЕ ПУТЕШЕСТВИЯ

(на примере «Американских впечатлений» Г.Есемуратовой)

Мамбетназарова Р.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
ККО АН РУз*

Путешествие – литературный жанр, в основе которого описание странствий героя – путешественника. Это могут быть сведения об увиденных путешественником странах, народах в форме путевых дневников, заметок и очерков.

Определение жанра путешествия сформулировано и включено в «Литературный энциклопедический словарь» (1987) и «Литературную энциклопедию терминов и понятий» (2001). В словаре отмечается, что литературное «путешествие» может принимать различные формы изложения: «заметок, записок, дневников (журналов), очерков, мемуаров», а также делает акцент на достоверности повествования. [1, с.839].

Центральная фигура, мера всех вещей в литературе путешествий – человек, он странствует, попадает в неведомые государства и местности, постигает их историю, географию и этнографию, общественное устройство и законы, видит изнутри чужие живые культуры, жизнь народа, изучает языки. То есть духовно развивается и обогащается, становится гражданином вселенной. В то же время человек в пути постигает самого себя, лучше понимает свой характер, интересы, духовные корни и традиции, свою страну и свой народ, всё познаёт в сравнении. Понятны привлекательность этого жанра для писателей и его популярность среди читателей.

В основе жанра «путешествия» лежит описание перемещения в пространстве путешествующего героя, повествования о происшедших во время путешествия событиях, описание впечатлений путешественника, его размышлений вслед за виденным и широкий информационно-познавательный план. В литературных путешествиях, в отличие от научных и иных видов, информационный материал освещается на основе художественной и идеологической концепции автора.

Описания странствий известны в мировой литературе с древности. Уже в античности существовало деление описания путешествий по морю и по суше. Однако в современном литературоведении до сих пор нет единого мнения относительно границ и признаков путешествия как литературного жанра. В 60-е годы этот вид текстов не определялся в советском литературоведении как жанр. «Краткий словарь литературоведческих терминов» М.П. Венгерова и Л.И. Тимофеева толкует путешествие как «произведение, в котором повествуется о бывшем в действительности или вымышленном путешествии в чужой, неизвестный или малознакомый край.

В путешествии описываются наблюдения, впечатления путешественника, его открытия и приключения» [2, с. 124].

Литературное путешествие в русской литературе возникает как жанр в XVIII веке на основе эволюции «хожений» (хождений) в путевые записки, на дальнейшее развитие жанра влияют европейские образцы литературного путешествия. Впоследствии в XIX веке жанр продолжает развитие в форме дневниковых эпистолярных и мемуарных путевых записок художественного или художественно-публицистического характера. Следует отметить, что попытки выявить жанровую сущность «путешествия» имеют свою историю. Такую попытку предпринимал Н.Г. Чернышевский, который определял путешествие как жанр, который, «соединяя в себе элементы истории, статистики, государственных наук, естествознания и приближаясь к так называемой легкой литературе своею формою, как рассказ о личных приключениях, чувствах и мыслях отдельного человека в столкновениях его с другими людьми, - людьми, жизнь которых тем любопытнее для нас, что они живут в условиях иной обстановки, нежели публика, для которой предназначается книга, - путешествие совмещает в самой легкой форме самое богатое и заманчивое содержание. Путешествие - это отчасти роман, отчасти сборник анекдотов, отчасти история, отчасти политика, отчасти естествознание. Каждому читателю дает оно всё, что только хочет найти он» [3, с. 978].

Русские исследователи жанра путешествия (Н. Маслова, В. Михайлов, М. Шадрин, О. Скибина) в качестве наиболее полного и терминологически корректного называют определение В. Гуминского: «Путешествие - жанр, в основе которого лежит описание путешественником (очевидцем) достоверных сведений о каких-либо, в первую очередь, незнакомых читателю или малоизвестных странах, землях, народах в форме заметок, записок, дневников, журналов, очерков, мемуаров. Среди жанрообразующих аспектов формы и содержания путешествий В. Гуминский выделяет «сложное взаимодействие документальных, художественных и фольклорных форм, объединенных образом путешествующего героя (рассказчика)», противопоставление «своего» «чужому», отмечает характерную ориентированность повествования на отношение к родине, которая выступает своеобразным центром произведения. [4, с. 314-315]

Из узбекских писателей Миртемир описывает жизнь и быт каракалпакского народа в своем произведении «Каракалпакский дневник». Жанр путешествия в корне связано с публицистикой. Посредством путешествия или поездки можно многое узнать о неизведанной и незнакомой стране, о культуре и быте определенного народа. С обретением независимости и каракалпакские писатели стали ездить в международные конференции и симпозиумы, тем самым стали свидетелями многих интересных событий. В качестве примера можно привести произведения каракалпакских писателей: Г.Есемуратовой «Американские впечатления», написанной на основе поездки в США, «Поездка в Индию и Шри-Ланку» К.Мамбетова, «Путешествие в пять стран по океану» Т.Изимбетова и

«Путешествия в страны Запада и Африки» М.Сейтниязова. (Произведения написаны на каракалпакском языке) Хотелось бы остановиться на «Американских впечатлениях» Г.Есемуратовой, как первая женщина писательница побывала зарубежом.

В «Американских впечатлениях» каракалпакской писательницы Г.Есемуратовой рассказывается, как она в феврале месяце 1992 года по приглашению директора института Российско-американских отношений США Элийзы Клоуз побывает в Америке. После 13-часового полета, как самолет приземлится в аэропорту Даллас Вашингтона автора удивляет буквально всё. Она рассказывает как её пригласили в Вашингтонский университет в кафедры Социологии, Археологии и Антропологии Евразии для чтения лекцию студентам. Г.Есемуратова отмечает, как их молодёжь живо и активно расспрашивали её, хотели многое узнать о жизни каракалпаков, истории, культуре и быте нашего народа. В итоге её часовая лекция продлевается на две с половиной часа. За 23 дня, проведенные в Америке её сопровождает переводчик Маржори Мандельштам Белзер и знакомит с достопримечательностями Америки. Она со своим переводчиком, который учился в Санкт-Петербурге Российской Федерации Дейвидом Бегкером, знающего хорошо русский язык побывала в Сан-Франциско в нескольких американских семьях. Её очень удивило то, что когда она сидела на террасе в гостях, как беспечно и беззаботно гуляют белки, олени и лоси во дворе и около дома людей. Автора восхищало то, что люди Америки очень добры и внимательны ко всем животным, ютящихся вокруг их дома. Они ставили еду для них, накормившись и насытившись животные спокойно отдыхали вокруг их дома. Все это восхищает писательницу и она старается передать читателям свои впечатления. Где только не выступала, куда только не поехала она не уставала рассказывать о нашем море – Арале. Поразило её и то, как американцы хорошо знали о состоянии Аральского моря и сочувствовали нам, предлагали свою помощь. [5, с. 375-386]

Читая произведения в жанре путешествия, мы можем проследить, как ведёт себя герой в разных ситуациях на протяжении всего своего пути, можем увидеть изменения его характера, души. Путешествие воплощает идею духовного поиска, мотив странствия становится одним из способов раскрытия характера героя.

Еще одной особенностью, присущей большинству текстов, написанных в жанре путешествия, являются однородные, повторяющиеся почти в каждом тексте мотивы, составляющие сюжет произведения. Эта повторяемость обусловлена сходством ситуаций, в которые обычно попадает человек во время поездки. Все эти ситуации подробно перечисляет и классифицирует в своем исследовании русский исследователь жанра путешествия М. Шадрина. Она рассматривает повторяемость мотивов и сюжетных ситуаций как атрибутивный признак текста, позволяющий отнести его к жанру путешествия. Это тем более важно, что подобных характерных черт у данного «свободного» жанра не так уж много. [6, с. 385-394].

Таким образом, жанр путешествия является самостоятельным жанром художественной литературы с определенным кругом сущностных черт, основными из которых являются, принцип жанровой свободы, центральная роль автора-повествователя, субъективность авторского подхода к изображаемому, синтетичность жанра, присутствие в нем элементов других жанров художественной литературы и публицистики. Глубокое изучение и научное исследование жанра путешествия является актуальной задачей современности, так как почти не велась работа в этом направлении в каракалпакской литературе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий //под ред. РАН. – М.: НПК «Интелвак», 2001.
2. Тимофеев Л., Венгеров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: Учпедгиз, 1963. – С. 511.
3. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. – М.: ГИХЛ, 1948. Т. IV. – С. 997.
4. Гуминский В.М. Путешествие //Литературный энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С. 314-315.
5. Есемуратова Г. Америка тасирлери (Американские впечатления), на каракалпакском языке. – Нукус. «Каралпакстан». 2013. 1-том. – С. 375.
6. Шадрин М.Г. Эволюция языка «путешествий» //Дисс...д-ра филол. наук. – М., 2003. – С. 394.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИ БОЙЫНША ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕҮЛЕР ТАРИЙХЫНАН

(1960-1980-жыллардағы илимий изертлеулер мысалында)

Өтениязов П.Ж.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

1959-жылдың ақырында Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы ашылды. Бул қарақалпақ илиминің раўажланыўына түртки болды. Филиалдың баслығы сыпатында илим пидайысы М.Нурмухамедов жұмыс алып барды.

Сол жылдың октябринде филиалдың курамында тарийх, тил хәм әдебият институтының структурасында өз алдына қарақалпақ фольклоры секторы ашылды. Бул секторды фольклортаныўшы Қ.Максетов басқарды. Туңғыш мәрте дүзилген қарақалпақ фольклоры секторының курамында Қ.Мәмбетназаров, Б.Хәкимниязов, Ө.Ерполатов, Н.Жамалов, Н.Камалов, Ж.Абдикеримов, М.Низаматдинов, А.Тәжимуратов, Т.Нийетуллаевлар болды хәм мийнет етти. Бул ийгиликли ислерге Тарийх, тил хәм әдебият институтының директоры Я.Досумов басшылық еткен.

Сол жыллары қарақалпақ фольклоры секторына төмендеги ўазыйпаларды атқарыўы тийис еди:

- Халық арасынан аўызеки дөретпелерди жыйнаў;
- фольклор текстлерин басып шығарыў;
- қарақалпақ фольклоры бойынша изертлеў жазыў;
- усы материалларды баспасөз бетлеринде жәриялаў.

Усы дәўирге шекем халық аўызеки дөретпелериниң айырымларының тек мақуланған бир вариантын жыйнаў хәм басып шығарыў дәстүр болған. Жаңа талап-усынысларға байланыслы енди мүмкиншилиги болғанынша барлық вариантларын хәм қарақалпақ фольклорының илгери жазылмаған барлық жанрдағы түрлерин жазып алыў мәселеси ортаға қойылды. Бул ийгиликли ислер 1959-1960-жыллары қолға алынып, көплеген жумыслар исленди. Фольклортаныўшылар халық аўызеки дөретпелерин жыйнаў жумыслары менен шуғылланып, бул ийгиликли ислер тез пәт пенен жүргизиле баслады. Илим пидайылары Қарақалпақстанның арқа хәм қубла-батыс районларына илимий дөретиўшилиқ экспедицияларында жедел жумыс алып барып, халық арасында көпти көрген, өмир тәжрийбеси мол ертекшилерден үш жүзден артық ертеклерди жыйнады. Қ.Мәмбетназаров, А.Кәримов, Т.Нийетуллаев, Ө.Ерполатов, А.Алымов, Т.Төреев хәм т.б. ертеклерди жыйнаўда, жазып алыўда белсендилик еткен. Олар Мойнақ, Қоңырат, Хожели, Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир районларында өткерилген экспедиция жумысларында бес жүзден артық ертек хәм әпсаналарды, аңызларды жазып алыўға ерискен.

1960-1961-жыллары фольклортаныўшылар – Шымбай районы турғыны, ертекшилерден Камал Әбийбуллаев, Тахтакөпир районында жасаўшы Дәўлетияр Қасымов, Хожели районы турғыны Тилеўнияз Алланиязов хәм тағы басқа қатықулақ, сөзге шебер қәбилетли адамлардан хәр түрли мазмундағы ертеклерди жыйнап, Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондына бийбаха халық аўызеки дөретпелерин қалдырды. Қ.Мәмбетназаровтың пикиринше, қарақалпақ халық ертеклерин жыйнаў дәўириниң дәслепки жылларында көплеген жыйнаўшылар ертекти ертекшиден еситиўи бойынша өзлеринше қурап жазып алған. Соның менен бирге, ертекте ертекшиниң кимнен еситкени ямаса кимнен жазып алғанлығы да келтирилмейди. Сондай-ақ, айырым ертеклердиң мазмуны, көлеми кең болғаны менен көркемлик дәрежеси төмен болатуғын пайытлар да болған. Гейпараларында ўақыя-хәдийселердиң избе-излиги, эпизодлары байланыспаған, базыбирлери жуўмақланбай да қалған. Сол себепли де Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қол жазбалар фондында сақлаўлы ертеклер баспа жүзин көрмей қалғанлығы белгили.

1960-1980-жыллары аралығында айырым фольклортаныўшылар экспедициялардан тысқары шет ел сапарларына тәжрийбе алмасыў ушын барған. Сол пайытлары хәр бир илим пидайысы ушын Россияның қалаларындағы белгили илим, билим дәрғайларына барып, китапхана, архив орынларында жумыс ислеў үрдиске айланған еди. Москва, Санкт-Петербург сыяқлы қалаларда әдебий-илимий дөретиўшилиқ сапарларда болған илимпазлар Қ.Мақсетов хәм Қ.Мәмбетназаров өзлериниң мақалаларында

бийбаха мағлыұматларды келтирип өткен. Мысалы, олардың жазған «Қарақалпақ ертеклері поляк тилинде» [1:83] атлы мақаласы да үлкен әхмийетке ийе. Онда авторлар Ленинград (хәзирги Санкт-Петербург) қаласындағы Бурынғы Аўқам Илимлер академиясы Азия халықлары институты кітапханасынан табылған бийбаха мийнет туўралы сөз еткен [2].

«Қарақалпақ гүрриңлері» («Қарақалпақские рассказы») [3] атамасындағы арнаўлы бетлерде, Станислав Калюжинскийдің поляк тилине аўдарған қарақалпақ халық ертеклері келтирилген. «Байыұлылар», «Жийренше шешен», «Жийреншениң үйлениўи», «Елши Жанай», «Қулын», «Кербуға», «Әўезмурат қорқақ», «Дослық», «Ғарға менен қаршыға» атлы ертеклер журналдың усы арнаўлы бетлеринде жарық көрген.

Мақала авторлары (Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров) «Бул аўдарма ертектеги геройлардың (қахарманлардың) образын дурыс сақлай отырып, диалог, монолог формасында көркем етип аўдарылған. Әсиресе, Жийренше шешен тилинен айтылған қарақалпақ халқының ойшыл, тапқыр философиялық қанатлы сөзлериниң поляк тилине аўдарылыўы, поляк оқыўшыларын қарақалпақ фольклорының ең жақсы үлгилери менен таныстырыўда күтә әхмийетли нәрсе» [1:83] деп жазды.

Шынында да, усы қарақалпақ халық ертеклериниң поляк тилинде жарық көриўи бул дәретпелердиң оғада әхмийетли хәм қызықлы екенлигинен дерек береді. Бунда қарақалпақ халық ертеклерин европалы кітапқумарлардың оқыўы мақтаныш сезимин оятады. Ең итибарлы тәрәпи, бул ертеклердиң мазмунында қарақалпақ халқының үрп-әдет дәстүрлери, турмысы, өтмиши, мәдениаты орын алған. Буны бизлер халықлар арасындағы әдебий-мәдений байланыс деп есаплаўымыз мүмкин.

Сондай-ақ, қарақалпақ изертлеўшиси С.Өтегенов «Қарақалпақ фольклорлық шығармаларында мийнет темасының сәўлелениўи» [4] атлы мақаласында ертеклердиң мазмунында жийи ушырасатуғын мийнеткешлик темасын терең анализлеген. Автор былай деп жазған: «Қарақалпақ аўызеки халық творчествосы шығармаларында езиўши класс ўәкиллерине күтә жарлы, езилиўден еңсеси шириген, бирақ, адамгершилиқ хўжданын жоймаған гедей дийқанлар қарсы қойылады, фольклорлық шығармалардың барлығында дерлик пуқара халық сөзине иси сай, ақ кеўил, таза хўжданлы адамлар сыпатында көринеди. Әсиресе, бул нәрсе қарақалпақ халық ертеклериниң мазмунынан айқын сезиледи.

Ертеклер тематикасы хәм формалары жағынан әлўан-әлўан. Оларда демократизм элементлери елес берип, бай феодаллардың езиўшилиги менен диний қараңғылыққа қарсы үн көтериледи. Буннан халықтың муңын муңлап, жырын жырлайтуғын прогрессив идеяны аңғарыў қыйын емес. Ертеклерде тоңмойын, топас күштиң ийеси болған феодаллар хўждан менен ардан, жуўапкершилиқ сезиминен журдай адамлар иретинде әшқараланады» [4:121]. Хәқыйқатында да, сол дәўирдиң көзқарасынан бул ой-пикирлер орынлы айтылған. Себеби, 1960-1980-жыллар аралығында халықты саўатландырыў бойынша ис-илажлар кең ен жайған. Тек ислам дини тәлийматы менен шекленип, басқа дўнялық, стандартластырылған билимлендириўден

бийнесип қалған халықты саўатландырыў дэўир талабы болды. Қалаберсе, ески түсиниклерден қутыла алмай атырған халыққа аўызеки дөретпелер арқалы, әсиресе, ертеклер арқалы тәлим-тәрбия бериў жаңа методикалық усылларының бири еди.

Бурынғы аўқамдағы Россияның бир қатар ағартыўшылары Орта Азияға, соның ишинде Қарақалпақстан үлкесине келип, халықтың турмысын, үрп-әдет дәстүрлерин, аўызеки дөретпелерин жыйнап, үйрениўи сол дэўир көзқарасынан илим жаңалығы ретинде алып қаралады. Атап айтқанда, рус илим ғайраткери Н.Каразинниң «Хаяллар патшалығы ҳаққында ертек» [5] (Жол дәптеринен үзинди) атлы мийнети хәм усы ертектиң толық тексти жәрияланыўы қарақалпақ фольклортаныўында үлкен жаңалық болды. Бул мийнетти фольклорист Қ.Мәмбетназаров қарақалпақ тилине аўдарды. Рус илимпазы Н.Каразин бул ертекти Шымбай базарында қатықулақ кемпирден еситкен хәм жазып алғанлығын келтирип өткен (98-99-бетлер). Ертектиң қысқаша мазмуны мынадай: Әйjemги дэўирлерде Самирам атлы қалада Занай деген хаял-қызлар патшасы болады. Ол еркеклерди өлтириў ҳаққында пәрман шығарады. Өзи ул балалы болып, оны өлтире алмайды. Соң улы Искендер хаяллар патшалығын қулатып, ерлер патшалығын дүзеди.

Ертек өзиниң көркемлиги, оригиналлығы менен басқа ертеклерден ажыралып турады. Бир ажынарлы тәрeпи, ертекти айтқан қатықулақ кемпирдиң аты-жөни келтирилмеген. Н.Каразин қарақалпақлардың сол дэўирдеги аўыр үрп-әдет, дәстүрлерин, ер адамлар менен хаял-қызлардың арасындағы сәўбеттиң шекленгенлигин билген хәм ертекти апаның атын сорай алмаған болса керек. Солай болса да, рус алымының бул ийгиликли ислерин жоқары баҳалаўымыз керек. Себеби, бул жазып алынған ертекте тарийхый дэўирлердиң шынлығы, матриархат заманынан патриархат дэўирине өтиў басқышлары сәўлеленген.

Бизге белгили, ертеклер бала тәрбиясында оғада орны гиреўли методикалық қолланба бола алады. Бул пикирлер илимпаз Ө.Әлеўовтың «Фольклор – қарақалпақ педагогикасы» [6] атлы мақаласында кең орын алды. Автор К.Д.Ушинскийдиң ертеклер ҳаққындағы пикирлерин келтирген. Ушинскийдиң «бул халық тәрбиясының дәслепки нәтийжели талпыныўлары халық тәрбиясының даналығы дадмәмле айтыўға шамасы жетпес деп пәмлеймен» [7] деген гәплерине терең мәни берген. «Билгир шопан» атлы ертекте елдиң аўыр турмыста аш-жалаңаш жасаўына қарамастан ата-ананың бала тәрбиясына күтә дыққатлы қарағаны сүўретленеди» [6:394] деп жазған Ө.Әлеўов. Шынында да, қарақалпақ халқы қаншадан-қанша аўыр мүсийбетлерди басынан кеширсе де «бийдай наның болмаса да бийдай сөзиң болсын» деген даналықты умытпай, сол нақылға әмел еткен.

Хәр бир адам балалығынан ертеклерди тыңлап, ой-өрисин кеңейтип баслайды. «Ертеклер жақсылыққа жетеклер» деген нақыл да өз-өзинен пайда болмаған. Хәттеки, дүньяға белгили шайыр-жазыўшылар да ертек еситип камалға келген.

Фольклортаныўшы Қ.Мақсетовтың «А.С.Пушкин ертеклери» [8] атлы мақаласында кеўил бөлерлик мағлыўматлар орын алған. Автор былай деп

жазды: «...Өзи дөреткен фантастикалық ертектери; Салтан патша, балықшы хәм балық ертектеринде таң қаларлық хәдийселер хәр қандай мистикадан аўлақ сүүретленеди. Пушкиннің жаслайынан ертекке қызығыўында оның тәрбияшысы Арина Родионовнаның тәсири күтә үлкен болды. Руслардың ертеке атаўлысының бәри Арина Родионовна арқалы Пушкин музасына қатты қозғаў салды. «Кешқурын ертектер тыңлайман хәм буның менен өзимнің насаз тәрбиямның кемшиликлерин толықтыраман. Мына ертектердің сулыўлығын-ай! Хәр қайсысы бир поэма» деп мақтаныш пенен жазған еди. Соңынан ол «халық қосығын хәм ертектерди тағы басқаларды үйрениў рус тилинің қәсийетлерин жетик билиў ушын зәрүр» деп жазды. Хәқыйқатында да, ертектер хәр бир халықтың миллий тилинің ең үлгили дүрданаларын өзінде жәмлейди, халық аўызеки стилин сақлап қалады. 1956-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрген ертектерде де қарақалпақ халқының өтмиши, миллий өзгешелиги, тили, мәдениаты өз сәўлелениўин тапқан [9].

Әдебиятшы илимпаз Қ.Камаловтың «Мифологиялық-фантастикалық сүүретлеўлерден – реализм методына» [10:103-113] атлы мақаласында да ертектер туўралы баҳалы пикирлер билдирилген. Сондай-ақ, жер жүзине белгили илимпазлардың көзқараслары жетилистирилген: «Адамлар ең дәслеп объектив өмир хәққында өзлеринің раўажланған ойлары арқалы тәбият хәм жәмийет жөниндеги затларды билмей турып-ақ мифологиялық шығармалар дөреткен» [11:7-26] (мақалада 104-бет).

«Солай етип, мифологиялық шығармалар әйjemги общиналық (жәмийетлик) дәўирде дөреген хәм халық аўызеки творчествосының дәслепки шығармалары болған. Мифлик шығарма ертекке де, легендаға да жақын. Бирақ, миф ертектен хәм легендадан бәрқулла өмирдің бар қәсийетин, белгисин түсиндириў арқалы айырылады. Ертекте өмирдің бир кишкене ўақыясы сүүретленеди. Ал, легенданың тийкарында бәрқулла болған тарийхый ўақыя ямаса тарийхый адам алынады» [12:220-222].

Бирақ, мифология хәмме халықлардың әдебиятлары ушын тән емес. Мифология хәм мифологиялық поэзия тек жазба әдебияты ең әйjemги дәўирден басланған халықлардың әдебиятларында ғана белгили бир басқыш сыпатында орын алған. Ал, жазыў-сызыўы соңырақ басланған халықлардың фольклорында ғана мифологиялық шығармалар, дәстанларында, ертектеринде мифологиялық элементтер ушырасады (Мақалада 104-бетте). Шынында да, гректердің «Әйjemги Грецияның қудайлары хәм мифлери, легендалары» атлы белгили мифлик дөретпелер буған мысал бола алады.

Белгили қарақалпақ әдебиятшы-фольклористлери 1960-1980-жыллары ертектерге анықламалар берип, алғы сөзлерде бул аўызеки дөретпелердің жанрлық, көркемлик өзгешелигине тоқтады. Мысалы, «Очерки по истории каракалпакского фольклора» [13:232] атлы коллективлик мийнетте де қарақалпақ халық ертектерине анықламалар, классификациялар берилген. Фольклортаныўшы Қ.Айымбетов ертектерди фантастикалық хәм реалистлик ертектер деп үлкен еки топарға бөлген. Фантастикалық ертектерге сыйқырлы хәм хайўанатлар хәққында ертектерди жатқарған. Реалистлик ертектерге

турмыслық хәм сатиралық ертеклерди киргизген [13:102-103]. Өзбек фольклористи М.Афзаловтың да ертеклерге ислеген классификациясы усындай көриниске ийе. Ол өзбек ертеклерин фантастикалық хәм реалистлик ертеклер деп үлкен топарларға бөлди. Фантастикалық ертеклерге ҳайўанатлар ҳаққында ертеклер менен бирге сыйқырлы ертеклерди қосты. Реалистлик ертеклерге сатиралық хәм турмыслық ертеклерди жатқарды [14].

Фольклортаныўшы илимпазлар Қ.Мақсетов хәм Қ.Мәмбетназаров қарақалпақ халық ертеклерин 3 үлкен топарларға бөлди:

1. Сыйқырлы ертеклер (волшебные сказки);
2. Ҳайўанатлар ҳаққында ертеклер (сказки о животных);
3. Турмыслық ертеклер (бытовые сказки) [13:103] .

Биз жоқарыдағы илим пидайыларының қарақалпақ халық ертеклери бойынша алып барған изертлеў жумысларын жоқары баҳалаймыз, олардың ой-пикирлерине қосыламыз. Деген менен, қәлеген илим тараўы заман менен тең қәдем атып раўажланады хәм раўажланыўын, жаңаланыўын даўам ете береді. Әсиресе, қарақалпақ халық ертеклери бойынша исленген классификация жумыслары еле де толықтырыўды, еле де жаңалаўларды талап етеди. Кейинги жыллары Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими гуманитар илимлер илим изертлеў институты қол жазбалар фондынан табылған хәм эспедицияларда дала жазыўларында жазып алынып, баспаға таярланған ертеклердің тематикасына итибар берсек, бул жанрдың түрлериниң оғада көп екенлиги сезиледи. Мине, усы мәселелерди изертлеў оғада актуал саналады. Келешекте усындай теориялық мәселелерди шешиў, үйрениў үлкен әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери поляк тилинде//Әмиўдәрья, № 5, Нөкис, 1962. – Б.83.
2. Ленинград (хәзирги Санкт-Петербург) қаласындағы Бурынғы Аўқам Илимлер академиясы Азия халықлары институты китапханасы, инв.номер Р-1836.
3. Каракалпакские рассказы//Восточное обозрение, № 4 (12), 1954. – С.375-388.
4. Өтегенов С. Қарақалпақ фольклорлық шығармаларында мийнет темасының сәўлелениўи//Әмиўдәрья, №8, 1968. – Б. 121-222.
5. Каразин Н. Ҳаяллар патшалығы ҳаққында ертек//Әмиўдәрья, № 2, 1969. – Б. 94-104.
6. Әлеўов Ө. Фольклор – қарақалпақ педагогикасы//Әмиўдәрья, № 6, 1972. – Б. 115-121. 7.
7. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – Москва: Госучпедиздат Наркомпроса РСФСР. 1945. – С.394
8. Мақсетов Қ. А.С.Пушкин ертеклери// Әмиўдәрья, №6,1974. – Б.15-18.
9. Қарақалпақ халық ертеклери. – Нөкис: Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы, 1956. – Б. 60.

10. Камалов Қ. Мифологиялық-фантастикалық сүўретлеўлерден – реализм методына // Эмиўдэрья, № 8, 1977.
11. Античная литература. – Москва: Просвещение, 1971.
12. Словарь литературоведческих терминов. – Москва: Просвещение, 1974.
13. Очерки по истории каракалпакского фольклора. – Ташкент: Фан, 1977.
14. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964; Очерки по истории каракалпакского фольклора. – Ташкент: Фан, 1977. – 232 С.

И.ЮСУПОВТЫҢ «ГИЛЕМШИ ХАЯЛ ҲАҚҚЫНДА ҲАҚЫЙҚАТЛЫҚ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ ҮЛГИЛЕРИНИҢ ҮЙРЕНИЛИҮИ

(Қ.Мақсетовтың илимий мийнети мысалында)

Ш.О.Сайымбетов

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

XX әсирдин 70-жылларынан баслап карақалпақ әдебияттаныў илиминде фольклор менен жазба әдебияттың өз ара байланысы мәселелери белгили әдебият хәм фольклор изертлеўшилиери Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, И.Сағыйтов, С.Баҳадырова, А.Пирназаровлар тәрәпинен илимий-теориялық аспектте хәр тәрәплеме үйрениле баслады [1; 2; 3; 4; 6]. Усы аты аталған илимпазлардың бири профессор Қ.Мақсетовтың «Фольклор хәм әдебият» мийнетинде карақалпақ халық аўызеки дәрәтпелериндеги поэтикалық дәстүрлердин карақалпақ шайыр хәм жазыўшыларының дәрәтиўшилигине унамлы тәсири мәселелери арнаўлы сөз етилди. Әсиресе алымның халқымызға белгили сөз зергери И.Юсуповтың «Гилемши хаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасында халық поэзиясының үлгилериниң қолланылыўын изертлеўлери айрықша қызығыўшылық оятады.

Изертлеўши Қ.Мақсетов «Гилемши хаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасының идея-тематикалық өзгешеликлерин талқылай отырып, поэмада халық аўызеки дәрәтиўшилигине тән болған поэтикалық дәстүрлер қаҳарманлардың образ хәм характерлерин ашыўда, ўақыяларды көркем хәм тәсирли етип сәўлелендириўде орынлы пайдаланылғанлығына айрықша дыққат аўдарады. Поэмада түркмен халқының аўыр турмысы, түркмен гилеми менен байланыслы болған ўақыялар, гилемши хаял ҳаққындағы аңыз тийкарында баянланғанлығы, онда халықлар дослығы темасының жоқары улығланыўы, XX әсирдеги жаңа турмыс пенен тығыз байланыста сүўретленгенлиги атап өтиледди.

Қ.Мақсетов «Гилемши хаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасын Ж.Аймурзаевтың «Түркмен қызы Наржан» (1942) поэмасы менен салыстырып үйрениў арқалы еки шығармада да түркмен халқының өмири менен байланыслы ўақыялардың көркем сүўретленгенлигин дурыс белгилеп

өтиў менен бирге, И.Юсуповтың поэмасындағы халықлар дослығы темасын қарақалпақ поэмашылығында идея-тематикалық жақтан үлкен жаңалық болғанлығын характерлеп береді. Илимпаздың «поэманың прологында түркменлер хәм қарақалпақлар арасындағы хәзирги күнги жыллы дослық қарым-қатнас шайырдың өзи шығарманың геройы болып, түркмен қызы менен ушырасыўдағы тәсири менен бериледи», – деген пикирлери поэмадағы:

Тек сиңлим қардашлық кеўлимди уқсаң,

Соның өзинен-ақ маған хәз келер [7.88], - деген шайырдың лирикалық шегинислери тийкарында келип шыққан. Илимпаздың «қарақалпақ жигитиниң түркмен қызына болған дослық сезими тек еки жастың қарым-қатнасын көрсетиў менен шегереленбастан, еки туўысқан халықтың дослығын беккемлеўге қаратылған» [2.84], - деген пикирлери де шайырдың бул поэмада еки халықтың дослық қатнастарын сәўлелендириўди мақсет еткенлигин көрсетеди.

Изертлеўши Қ.Мақсетов «Гилемши хаял хақында хақыйқатлық» поэмасында шайыр тәрәпинен халық сөзлериниң қолланылыў өзгешеликлерине де итибар қаратады. Яғный, поэмада «идея хәм көркемликте дөретиўде шайыр «ағысы жақсы, жағысы жақсы» қусаған халық қосықларының ырғақларын еске түсиретуғын интонацияны, «шықтым гүл ышқында ерте сәхәрден», «жарқ етти», «гүлге ашық», «аспанда айым», «гүмис тақыяңа ғубба болайын», «әнейи қалпақ деп ойлама жанан» деген образлы халық түсиниклерин белгили бир идея дөретиў тийкарында қарақалпақ жигитиниң миллий характерине жумсай билген» [2.84] лигин дурыс аңлай алғанлығы айқын сезилип турады.

Қ.Мақсетов поэмада И.Юсупов тәрәпинен пайдаланылған «Әнейи қалпақ деп ойлама жанан, Гөрүғлы ағама хәмдам болғанман» деген қатарларында да «шайыр қарақалпақ халқының түркменлер менен ертеден киятырған дослық байланысын көрсетиўде «Гөрүғлы» дәстанының бас қахарманы Гөрүғлының атын келтириў менен үлкен хәм салмақлы пикир дөреткенлигин» [2.84] атап өтиў арқалы шайырдың еки халықтың да фольклорлық дөретпелери менен жақыннан таныс екенлигин аңлатады.

Әлбетте, «жазба әдебият ўәкиллери, шайыр хәм жазыўшылар халық поэзиясының маржаны болған нақыл-мақаллардан, оларды өз шығармаларында көплек киргизип отырады. Өзи тәрәпинен халық нақыл-мақалларының үлгисинде хәр қыйлы қанатлы сөзлер, афоризмлер, нақыл сөзлер дөретеди» [5.97]. Изертлеўши Қ.Мақсетовтың «Фольклор хәм әдебият» илимий мийнетинде И.Юсуповтың аты аталған поэмасында гилемши хаялдың машақатлы мийнетин терең лиризм менен сүүретлеўде халық нақыл-мақалларынан дөретиўшилиқ усылда пайдаланып барғанлығына айрықша итибар қаратылған. Көркем сөз ийелери тәрәпинен халық нақыл-мақаллары негизинде дөретилген қанатлы сөзлер, афоризмлер хәм нақыл сөзлер шығармалардың көркемлик сапасын арттырыў менен бирге, ўақыя-хәдийселердиң, қахарман характери менен ис-хәрекетлериниң образлы сүүретлениўине унамлы тәсир жасайды. Сонлықтан да, қайсы

дәуірде болмасын, көпшилик шайыр хәм жазыўшылар фольклорлық дәстүрлерден новаторлық пенен өнимли пайдаланыўға умтылып отырған. Профессор Қ.Мақсетовтың мақаласында да И.Юсуповтың поэмасында қолланылған нақыл-мақалларлар хәр тәреплеме терең үйренилип, шайырдың халық нақыллары тийкарында жаңа афоризмлик қатарларды дәреткенлигин айрықша жетискенлик сыпатында баҳалайды.

Соның менен бирге изертлеўши Қ.Мақсетов поэмада түркмен хаялының қол мийнети менен пайда болған гилемнің сулыўлығын көркем хәм тәсирли етип сүүретлеўде шайыр И.Юсуповтың қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанларында кең қолланылған тенеўлерден утымлы пайдаланғанлығын тийисли мысаллардың жәрдемінде исенимли дәлиллеген. Профессор Қ.Мақсетовтың пикиринше, поэмада гилем тек ғана сулыўлық объекти болып қалмастан, баҳалы буйым болып та есапланатуғынлығы хәм бундай гилемлер үстінде үлкен жәнжеллердің де болып өткенлиги шайыр тәрәпинен сол дәуирге сай болған социаллық көз қарастан көркем сүүретленгенлиги оғада дурыс атап өтилген.

Қ.Мақсетов өз мийнетінде «Гилемши хаял ҳақында ҳақыйқатлық» поэмасында шайыр тәрәпинен қолланылған халық сөзлериниң, халық түсиниклериниң көркемлик хызметин илимий жақтан талқылаўға ҳәрекет етеди. Әлбетте, әдебияттаныў илиминде халық аўызеки дәретиўшилигине тән болған дәстүрлердің көркем сөз ийелери тәрәпинен шығармаларда қандай көркем формаларда хәм қандай нийетте қолланылғанлығы әҳмийетли мәселелердің бири есапланады. Шайыр «Гилемши хаял ҳақында ҳақыйқатлық» поэмасында дәуир руўхы менен қаҳарман психологиясын ашып бериўде жанлы диалоглардан, ишки монологлардан өнимли қолланып отырады. Мысалы, поэмада гилемши хаял менен ханның диалогындағы хаялдың «Сары бояў кеўлимдеги қайғы муң», «ант бузғанды ана сүти урады», хан туўралы: «Қабағынан қар жаўардай түксийди» деген сөзлери шайырдың халық түсиниклери тийкарында персонажлардың образын дәретиўде күтә характерли етип берилген» [2.85] лиги изертлеўши тәрәпинен дурыс атап өтилген.

Қ.Мақсетов поэмада фольклорлық дәстүрлердің хәм фольклорлық шығармалардың поэтикасына тән болған сүүретлеў усылларының, халық түсиниклериниң қолланылыў өзгешеликлерин үйрене отырып, онда езиўшилик жәмийеттеги көркем өнердің аўыр тәғдирин көрсетиў менен шайыр оның еркинлик заманда кең раўажланғанлығын дурыс сәўлелендире алған. Әсиресе, шайырдың бул поэманы дәретиўде түркмен халқының өткендеги тәғдири менен бүгинги бахытлы турмысын салыстырмалы сүүретлеўди мақсет еткенлигин, гилемши хаялдың келбети менен ол тоқыған гилеминиң сулыўлығы ҳақыйқый гөззаллықтың символы болып қалмастан, халықлар дослығының, халықтың көркем өнерин корғаўдың нышаны болғанлығына айрықша дыққат аўдарады.

Илимий-теориялық талқылаўдың жуўмағы соны көрсетеди – изертлеўши Қ.Мақсетов «Гилемши хаял ҳақында ҳақыйқатылық» поэмасында шайырдың халық тилиниң байлығын усталық пенен

пайдаланғанлығын қарақалпақ поэмашылығында үлкен жетіскенлік сыпатында бағалайды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бағадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. – Нөкіс: Каракалпақстан, 1987.
2. Максетов Қ. Фольклор хәм әдебиат. – Нөкіс: Қаракалпақстан, 1975.
3. Мәмбетов К. Фольклор хәм жазба әдебиат. – Нөкіс: 1978.
4. Пирназаров А. Өтеш, Омар хәм фольклор. – Нөкіс: Қаракалпақстан, 1991.
5. Сағитов И.Т. Қаракалпақ әдебиятының өсиў жоллары. – Нөкіс: Қаракалпақстан, 1979.
6. Сағитов И. Әдебиат хәм фольклор. – Нөкіс: Қаракалпақстан, 1988.
7. Юсупов И. Ойлар. – Нөкіс: 1960.

БЕРДАҚ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕГИ ТАРИЙХЫЙ ДӘСТАНЛАРДЫҢ ПАЙДА БОЛЫЎ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИЎИНДЕ ТАРИЙХЫЙ- ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Ф.и.к. А.Утамбетова

ӨзР ИА Қб Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Фольклор – бул өмир айнасы, себеби онда әйемги дәуірлерден баслап, тап бүгинги күнге шекемги әпиұайы халық ишинен шыққан сөз дизбеклериниң жыйынтығы жыйналған. Фольклор әдебиаттың бөлинбейтуғын тараўы есапланады. Булардың арасындағы байланыс мәселеси әдебиаттаныў илиминиң әмелий жақтан әхмийетли мәселелериниң бири. Олар узақ дәуірлерден берли бир-бирин байытып хәм бирге раўажланып келмекте. Буның айқын мысалы ретинде орхон енисей жазба естелигиниң әхмийети жетерли дәрежеде. Естеликте Кюль – тегин образына байланыслы көп нәрсениң бети ашылады, яғный бул естелик арқалы түркий тиллес халықлардың аўыз-еки қаҳарманлық дәстанларының пайда болыўына өзиниң тәсирин көрсетти деп айта аламыз. Фольклор менен жазба әдебий естеликлер бир-бири менен тығыз байланыста болған. Фольклорлық дөретпелер бир заманларда жазба естеликлерге айланса, бир дәуірлерде жазба естеликлердиң фольклорлық вариантлары пайда болып отырған. ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты бираз өзгешеликleri менен белгиленеди. Әсиресе оның ең ири айырмашылықларының биреўи аўыз-еки халық творчествосы менен тереңнен байланысында. Қарақалпақ халқының көп жыллардан киятырған аўыз-еки халық творчествосы халық шайырларының творчествосының раўажланыўында тийкарғы орынды ийелеў менен ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең тийкарғы дәреклерден есапланады. [1; 9]

Қарақалпақ әдебиятында Бердақ дөретиўшилиги, дәстанлары, жанр-стили бойынша бир қанша мийнетлер сөз етилген хәм илимий көз-қараслар билдирген.

Лекин, жазба әдебий дәстүр хәм аўыз-еки дәстүрлер синтезиниң Бердақ шайыр дөретиўшилигиндеги көриниси ҳаққында айырым илимпазлар тәрәпинен қысқаша түрде айтылғаны менен әдебият илиминде еlege шекем бул машқалалар жөнинде илимий жуўмақлар исленип хәм салыстырмалы жобада изертленбеди.

Бизиң бул мақаламызда Бердақ дөретиўшилигиндеги тарийхый-фольклорлық жанрлар менен бирге миллий фольклорлық детальлар менен жәхән классиклери есапланған Әбилқасым Фердаўсийдиң «Шахнама» дәстаны менен салыстырмалы усылдағы пикиримиз көрсетиледи. Булар тек биз тәрәпимизден (А.У.) илимий пикир билдирилип, Бердақтаныўшы илимпазлар тәрәпинен бурын-соңлы айтылмаған пикирлер болып есапланады.

Жазба әдебий дәстүрлердиң де, аўыз-еки дәстүрлердиң де уллы көркем сөз усталарының шығармаларында белгили орын тутатуғынлығы анық. Қарақалпақ әдебиятында бул усыл аўыз-еки хәм жазба әдебий дәстүрлер синтези, Бердақ дөретиўшилиги мысалында айқын көзге тасланады. Өтеш шайырдың:

«Бердақ еди шайырлардың данасы,

Сөзине ийилди адам баласы» - деп бахалаўы да Бердақтың усындай уллы сөз устасы екенлигинен болса керек. Әлбетте, бул сыпат (шайырдың журтшылыққа өз сөзин халық сөзиндей қылып жеткере алыўы, оны халықтың мойынлаўы, эстетикалық заўықланыўы) халықтың өзи дөреткен, өзине жақын ырғақлары менен жүйи билинбестей биригип кеткенлиги мәлим.

Хақыйкатында да, Бердақ заманлас шайырларынан көп ғана дөретиўшилик сыпатлары менен көзге түседи. Әсиресе, шайырдың аўыз-еки дәстүрлерден шебер пайдаланғанлығы буның айқын дәлийли. Себеби, Бердақ дөретпелери оның аңыз-әңгимелери, даналық сөзлерди шебер үйренгенлигинен, нақыл-мақаллардан тартып үлкен эпосларды да ядта сақлаўшылық қәбийлетиниң күшли болғанлығынан дерек берип турады. Мысалы «Ахмақ патша» дәстанында шайырдың аўыз еки дәстүрлерди кең қолланғанлығының көринислерин аңлаўға болады. Дәстан сюжетиндеги патшаның қырық хаял алыўы, Гулим менен Зийўардың жас босаныўы, патшаның зулымлықлары, ақыр-ақбетинде патшаның әдалатсыз сиясатынан жапа шеккен халықтың, патшаның қырық хаялынан, Гулзар менен Анардың еки батыр жигит тәрәпинен қутқарылыў мотивлери халық дәстанлары менен ертеклериндеги қахарманлардың көп қыйыншылықларды жеңип, мурад-мақсетине жетиў эпизодларының реалистлик пландағы жаңаша көриниси болып табылады. Жәнеде усы дәстандағы қахарман Гулимниң түс көриўи, түсинде жыланның мойнына оратылыўы эпизоды бул дәстанлардан дәстанларға өтип киятыр деўге болады. Мысалы: «Қырық қыз» дәстанында бас қахарман Гулайымның түсинде Суртайшаны көриўи ямаса Суртайшаның да түс көриў деталлары:

Суртайшадан бул қалмақ,

Бир жаман түс көреди,

Бул түслерди көргенде,
Бир сур жылан шаққандай,
Орнынан шоршып оянды.

«Қырық қыз» дәстанында да, «Ақмақ патша»да да жылан жаманлықтың, нәкас, игри ислердің белгиси сыпатында сүўретленеди. Бердақ бул детальды өз дәстанында халық түсинигине, халық эпосларына жақын етип алғаны менен, оған өзінше поэтикалық мәни жүклейди, ўақыяның тәсиршеңлигин арттырыў ушын оны кубылдырып көрсетиў мақсетинде жылан-суўықлық деталын реалистлик планда пайдаланды. Бердақ дәретиўшилигинде нақыл-мақаллар, уйқаслы ақыл-нәсият сөзлер салмақлы орын тутады. Буны биз шайырдың бир қанша қосық қатарларының афоризмге айланып кеткенлиги мысалында жақсы билемиз.

Жөнсиз қырық қыз уўайым шекеннен,
Ден саўлықта бир күн шадлық жақсырақ. (Жақсырақ).[4;32]

«Халық ушын» қосығы нақыл-мақаллардың қосыққа айланып кеткен бир пүтин хасыл дизбегиндей көзге тасланады. Мәселен, усы шығармадағы «Адам уғлы бәрине бирдей болмас» деген қатары «Бес бармақ бирдей емес» деген нақыл менен «Қайтармағыл достың хеш бир нәзерин, Қолдан келсе, құрғын шадлық базарын» деген қатарлар дослық хакқындағы халықлық нақыллар менен, «Жаманлар қасынан қоңсы көширер, өзиниң дедикли антын иширер» деген қатарлар болса «Отты геўлеме, өширерсең, қоңсыны геўлеме, көширерсең» деген нақыллар менен мазмун жағынан үнлес келеди. Бул жерде шайырдың хызметі нақыл-мақаллардағы бул мазмунды реалистлик планда жаңа поэтик формаға түсиргенлигинде. Бундай уйлесимли қатарлар баска қосықларында да жийи гезлеседи. Булардын барлығы Бердақтың шығармаларының көркемлик жақтан сапалылығын, кунлылығын жоқары дәрежеде көтереди.

"Өмирим" қосығында халық дәретиўшилигинде ушырасатуғын терме-толғаўларда ушырасатуғын адам өмирин избе-из жас айырмашылығы менен баянлаў үлгиси көзге тасланады. Мысалы: аўызеки дәстүриндеги "Ис жаман" термесинде:

Жигирма бесте, отызда,
Жаннан айырылған жаман.
Жас ортаға барғанда,
Қостардан айырылған жаман.
Ямаса "Жигирма бес" термесинде:
Хей, яранлар, яранлар,
Яр излеген жигирма бес.
Еки аўылдың арасын,
Араз еткен жигирма бес...
Сары жайдай толғанып,
Мал қыдырған отыз бес,
Саўдыраған қырық бес,
Қырық беске келгенде,
Толысар дейди ақыл-ес.[4; 27]

Усындай мазмунлар Бердақтың "Өмирим" қосығында терме-толғау талаптарына сай, адам өмирине философиялық тужырымлы пикир билдирилди. Хәр бир жасқа өзіншеллик шайырлық талғам менен, терең ақылай көз-қарас пенен қатнас жасайды:

Он бир жаста ойын ойнап,
Шақак урған сол күнлерим.
Он бес жаста қызлар менен
Жүрип өткен күнлерим.
Он алтыда, он жетиде,
Машқалаға тускен күнлерим,
Жигирмада нарттай болып,
Кушиме толған күнлерим.[4;29]

Шайыр усундай избе-излик пенен бир тутас өмир жолына нәзер таслайды. Ол аўызеки дәстүрдин қайсы формасынан пайдаланбасын, оларды сол турысында алмай, жүйин-жүйине келтирип, жаңа, ықшам, уйлесик, ырғақ жаңа мазмун енгизеди. Соның ушында Бердақ шығармаларында хеш қандай артықмашылықлар сезилмейди. Шайыр стили менен аўызеки дәстүрлер жуйи билинбестей халда биригип, жаңаша Бердақ усылын келтирип шығарады. Бул жөнинде академик Х. Хамидовтың фольклорға тән болған эпикалық жанрдағы шығармаларды, аўызеки әдебият дәретпелериниң, қысса, дәстанлардың сюжетлик бөлшеклерин өз шығармаларында кеңнен пайдаланыў мысалы тек ғана Бердақта бар деген пикирлерине толық қосылса болады.[2; 46]

Бердақ аўызеки дереклер менен қатар жазба дереклерден де пукта пайдаланыўы оның хәр тәрәплеме жетик билим ийеси болғанлығынан да дерек береді. "Шежире" шығармасында жазба әдебий дәстүрлеринен пайдаланыўының өзи де өз алдына бир дунья. "Халық ушын", "Жақсырақ", "Маған бер", "Ақыбет", "Пана бер", "Балам" қосықлары ҳақыйқый жазба әдебий дәстүр стилине негизленип жазылған. Себеби, белгили классик хәм орта әсир ойшыл шайырларының шығармаларындағы адам тулғасын, адам тәғдирин ең жоқары басқышқа қойып суўретлеў Бердақ шайырда да ушырасады. Мысалы:

Алдына келгенди жеў-хайўанның иси,
Аўзына келгенди айтыў-наданның иси,-

деген Наўайының пикири Бердақтың мына қосық қатары менен үнлес:

Жақсы адам сөз мәнисин аңлайды,

Жаман адам пасық сөзди тыңлайды.[4;44]

Бердақ шығармаларында жазба әдебиятлардың қахарманларының исимлерин көплек гезлеседи. Мысалы: Лайли-Зулейха, Юсуп-Жәмшийд, Қарун хәм т.б.

Атақ абыройлы болсаң да,

Жәмшийд дәўлетин жыйсаңда. (Кеткен келерме?)[4;77]. Бердақтың жоқарыдағы мысал алынған қатарлары оның Абылқасым Фердаўсийдиң «Шахнама» дәстаны менен жақыннан таныс болғанлығынан оны терең

өзлестіріп шайырлық ізленистер менен салыстырмалылық планда шебер пайдаланғанлығынан дәрек беріп турады.

Бердақтың жазба әдебиі дәстүрлерден шебер пайдаланғанлығы фольклорист К. Алламбергеновтың «Бердақтың жазба хат айтыстары» деген мақаласында Бердақтың Өтеш шайыр менен айтыстары исенімлі ашып береді.[3;44] Илимпаздың көрсетіуінше айтыс дәстүрі (Бердақ дөретиушілігіндегі (А.У.) фольклорға бийімлесе, хат алысуы формасында иске асуы (жазып дөрелиуі) Бердақтың ауыз-еки айтыс дәстүрін жазба әдебиетке алып киргенлігінен дерек береді.

Бундай хат арқалы айтыстың түп негизгі дерегі биз жоқарыда атап өткен «Шахнама»да ушырасады. Мәселен, Залдың Самға хат жоллауы, оған Самның хат арқалы жууап қайтарыуы хат арқалы айтыстың неше әсирлер бурынғы формасы.

Жуумақлап айтқанда, биз Бердақ дөретиушілігіндегі жазба ауыз-еки дәстүрлерді салыстырмалы түрде анализлеу арқалы төмендегіше исенімлі илимий көз-қарастарға ие боламыз. Бердақ хат арқалы Өтеш шайыр менен айтысқанда: биріншіден, бурыннан қарақалпақ фольклорында өмір сүріп киятырған ауыз-еки айтыс формасынан шебер пайдаланған болса, екіншіден, оған «Шахнама» сыяқлы жазба әдебиет үлгілері де рухый суусын болғанлығы анық. Бердақтың жазба дәстүрлерден қолланылғанлығын ол жаратқан қахарман қызлар образынан көріуге болады. Мысалы, Бердақ шығармаларындағы қызлардың гөзаллығының ямаса адамның хәр қыйлы халатларын араб хәриплеріне уқсатпалар менен беріліуі жазба әдебиі дәстүр көринісі.

Демек, Бердақ шайыр шығармаларын хәр тәреплеме таллап қарағанымызда, оның дөретиушілігіндегі шығармаларының пайда болыуында фольклорлық жанрлардың орны жүде әхмийетлі деген жуумаққа келіуге болады. Бул жуумақ Бердақ шығармаларын объектив изертлеу мәселесінің еле де ашылмаған жумбақ тәрептерін дурыс бахалауға мәлім дәрежеде мүмкіншілік берері сөзсіз.

Әдебиетлар:

1. Қ.Мақсетов Фольклор хәм әдебиет. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1987ж. 9Б.
2. Х.Хамидий Шығыс тиллеріндегі жазба дереклер. Нөкіс. Билим. 1991ж 191Б.
3. К. Алламбергенов Бердақтың жазба хат айтыстары. Нөкіс Қарақалпақстан. 1987ж. 207Б.
4. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1977ж

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА ЭПИГРАФТЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ

Тлеуниязова Г.Б.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Эпиграф (грекше epigraphe - үстине жазылған хат, жазыу) – толық шығармаға ямаса оның бир бөлиминен жолланған (арналған) дәл ямаса өзгериске ушыраған халда басқа тексттен алынған үзинди [1, 850] болып, ол әдебий шығарманың композициясында өз орнына ийе. Эпиграфлар әдетте шығарма яки оның бөлиминин (баптың) алдына жайластырылады. Эпиграфлар көркем шығарманың эстетикалық қабыл етилиуинде үлкен әхмийетке ийе, себеби, эпиграф қысқа формада берилсе де, шығарманы толық оқымастан алдын-ақ, оның идеясын, темасын анықлауға тиккелей жәрдем береді, шығармада берилген ой-пикирди еле де айқынластыруға хәм оқыушыны автордың көркем нийетин аңлауға бағдарлайды.

Эпиграфты тексттиң грамматикалық, семиотикалық, коммуникативлик аспектлеринде алып қарағанда хәр түрли функцияларды атқарады. Оны сюжеттен тысқары элемент сыпатында түсиндириуде мазмунлық өзіншелиги хәм формалық қурылысы, сондай-ақ жанрлық формасы да есапқа алынады. Себеби, авторлар эпиграфларды қосық, диалог, нақыл, афоризм, фразеологиялық дизбек яки белгили адамлардың қара сөзлери хәм т.б. формасында қолланады. Эпиграфлар тырнақшалар жәрдемінде бөлинеди хәм тийқарғы тексттен айрықша шрифте териледи, Оның текстте қолланыуының және бир шәрти алынған цитатаның дереги көрсетилиуи шәрт.

Эпиграфларды өз шығармаларында қолланыу хәр бир дәретиушинин шеберлигине байланысly. И.Юсупов лирикасында да эпиграфлар өнимли қолланылған. Шайырдың «Сорша» сонетлеринде:

«Қапа болсаң ағын сууды жағала,

Тасып кетсең әулийени арала» [3, 436] – деген халық нақылын эпиграф сыпатында қолланады. Қосық он төрт сонеттен ибарат болып, хәр бир сонеттиң мазмунындағы философиялық ой жуумағы эпиграфта келтирилген нақылдың мазмуны менен байланысly ашылады. Және де бул нақыл-эпиграф сонетлердеги идеяны халық даналығы менен байланыстыруу ұазыйпасын да өтегенлигин айтып өтиу лазым.

Гейде тек ғана нақыл емес, ал басқа да халық даналығы үлгилеринен алынған эпиграфлар шығарманың тәрбиялық хызметин көрсетип бериуге де бағдарланған болады. Мысалы, И.Юсуповтың «Санат» қосығына қырғызлардың:

«Күшли болсаң жердей бол,

Бар нәрсени көтерген.

Таза болсаң суудай бол,

Бәрін жууып кетирген» [3, 192] – деген халық термесин эпиграф сыпатында таңлайды. Қосықтың атамасындағы «Санат» сөзи де қырғыз

тилинде болып, терме деген түсиникти береді. Шығармада сәулеленген ой-пикирлер халық дөретпелеріндегі термелердің дидактикалық сыпаты менен үнлес болып, таңланған эпиграф оның тәрбиялық әхмийетіне сілтеме хызметін өтеген.

И.Юсупов лирикасында шайырдың өзі тәрәпинен ойлап табылған эпиграфлар да бар. Бундай тәжірийбе жәхән әдебиятында көптеп ушырасады. Мысалы, Валтер Скотт романларына 170 эпиграфты өзі жазғанлығы мәлім. Шайырдың «Шайтанның шағымы» аллегорик хәзил қосығына өзі тәрәпинен жазылған:

«Шайтан хәзир компьютерге отырып,

Адамлардан сумлық үйреніп атыр» [4, 46] – деген эпиграфты береді. Шайырдың өзі тәрәпинен жазылған бундай эпиграфлар сол шығармада айтылажақ ой-пикирді, тематиканы еле де күшейтіп, тәсіршеңлігін арттырыу хызметін атқарады.

И.Юсупов дөретпелерінде басқа белгили шайырлардың, жәмәәтлік хәм мәмлекетлік искерлердің (Әлишер Наўайы, Амир Темур, Михаил Луконин) шығармаларынан келтирилген еркін аўдарма көринисіндегі цитаталар да ушырасады. Бундай эпиграфлар гейде жанрды сыпатласа, гейде белгили инсанлардың искерлігіндегі қосық мазмұны менен үнлес фактлерге дыққатты күшейтіп беріуіге, гейде шығарманың мазмұнын тереңлестіріуіге хызмет етеді. Мысалы, шайырдың «Бәхәр хәм сен» ғәззеллер дүркімине атақлы Күншығыс шайыры Әлишер Наўайының:

«Жуп қуралай көзинди уйқысынан оят,

Уйқысын ашсын, оларды гүлзар ишінде ойнат» [2, 126] – деген ғәззелін қолланады. Әдетте, изертлеушілер бундай атақлы авторлардың шығармаларынан алынған эпиграфтарды жәхән әдебияты тәжірийбесінде дәуірді, белгили әдебий бағдарды, турмыслық стильді символластырып беретугын автордың атағы (авторитеті) керек болғанлығы ушын қолланатуғынлығын тастыйықлайды. Бұған мысал сыпатында А.С. Пушкиннің Петрарка хәм басқа да атақлы авторлардың шығармаларынан алынған үзінді көринисіндегі еркін аўдармалардың берилиўиниң усы мақсеттен келип шыққанқандығын айтып өтіуіге болады. Ал, биз сөз етип отырған И.Юсуповтың «Бәхәр хәм сен» ғәззеллер дүркімінде Әлишер Наўайы ғәззелінен алынған үзінді эпиграф шығарма композициясында оның идеялық мазмұнына бағдар береді. Соның менен бирге, шайыр тәрәпинен таңланған эпиграф белгили әдебий дәстүрді (бағдарды) де аңлатады. Себеби, белгили шайырлардың ғәззеліне ғәззел арнаў дәстүрі Шығыс поэзиясында өз ўақтында кең ен жайғанлығы белгили. Автордың өзі тәрәпинен ескерткеніндей, шайыр ғәззелдің жети бәйит (яғный он төрт қатарлық) формасында қәлем тербеткен Хафиз, Лутфий, Наўайы, Физулий, Мәширеп, Нәдира, Фурхат, Сабыр Абдулла, Еркін Ыахидов хәм Зульфияның ғәззеллеріне ғәззел арнап, олардағы көркем ойларды даўам еттиріуі менен бирге, өз ғәззеллері менен жаңа поэтикалық ой-пикирлерін сәулелендіреді. Мысалы:

Көрдің бе ол «көрместі» деп, жұлдызға қарайынба?

Билдинбе «дым билмести» деп, самалдан сорайын ба?
 Шардан айырып курда куўдым қырғауылдың изин,
 Таппадым сени бирақ аўылда я районда.
 «Жуўырған алмас, буйырған алар» деген нақыл бар,
 Кетип қалдың ба дедим басқаға қолайыңда.
 Қуўандым, көрип бүгин ол «айнайы жәхәннан»
 Отырғаныңды мәжилисте Кремль сарайында.
 Бир мәхәл шықтың минберге толған айдай толықсып,
 Сүйсинип қол шаппатлар отырған журт маңайында.
 «Ақ алтын патшасы бул Әмиў гөззалы» десип,
 Сыбырласқанын еситип мен шыдап турайын ба:
 «Билиң, ол Аязийдин мақтанышы» деп бақырдым,
 Буннан артық бахыт бар ма, досларым, Ибрайымға! [2, 132]

Ғәззел жанрының тәбияты бойынша оның тийкарғы темасы мухаббатты жырлау. И.Юсуповтың бул ғәззелінде жанрдың сыртқы формасына тән барлық талаптар сақланғаны менен, ғәззелдин ишки талабына муўапық болған мухаббат темасы мене бирге, жанрды жаңа мазмун менен байытқанлығын көремиз.

Шайыр лирикасында эпиграфлардың көркемлик хызметин үйрениў шайырдың стиллик изленислерин, дәретиўшилик әлеми сырларын ашып бериўде, шайыр шығармаларының композициялық пүтинлигин аңлаўда әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Литературная энциклопедия. Терминов и понятия. Главный редактор и составитель А.Н. Никольюкин. – М.: НПК. «Интелвак», 2001.
2. Юсупов И. Йош. Қосықлар. Н.: «Қарақалпақстан», 1977.
3. Юсупов И. Өмир, саған ашықпан... Сайланды шығармалары. – Н.: «Қарақалпақстан», 1999.
4. Юсупов И. Хәр кимнің өз заманы бар. – Н.: «Қарақалпақстан», 2004.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫНДА ҒӘРИП-АШЫҚ ДӘСТАНЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ

Бекбергенова А.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
 Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Қарақалпақ фольклорында қахарманлық дәстанлар менен бир қатарда терең мазмунлылығы, лирикалылығы, халықтың турмыс тиришилигин, жасаў жағдайларын, дүньяға көз қарасын билдиретуғын «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Хурлиха-Хамра», «Ашық-Нәжеп» сыяқлы лиро-эпикалық дәстанлары әҳмийетли орынды ийелейди. Лиро-эпикалық дәстанлардың өзине тән өзгешелиги бақсы, қыссаханлар репертуарынан орын алады хәм олар тәрөпинен шебер атқарылады. Қарақалпақ халқының арасында көп ўақытлардан бери өмир сүрип киятырған, оқыўшылары сүйип оқытуғын,

музыкалылығы, халықшылығы менен хәр бир инсанның кеўлинен терең орын алған лиро-эпикалық дәстанларының бири «Ғарип-ашық» болып есапланады.

«Ғарип-ашық» дәстанының өзбек, түркмен, әзербайжан, грузин, армян, кумық, иран, араб халықлары ишинде бир қанша версиялары бар екенлиги белгили. Соның менен бирге хәр бир халықтың ишинде бир неше вариантларыда өмир сүреди. Сол халықлар сыяқлы «Ғарип ашық» дәстанының қарақалпақ халқында да хәзирги ўақытта тоғыз нұсқасы мәлим. Мысалы, Жапақ бақсы Шамуратов нұсқасы, Әмет бақсы Тарийхов нұсқасы Нарбай бақсы, Көшекенов нұсқасы, Садулла Медетов, қол жазба (аўдарма) нұсқасы, Ещан бақсы Қосполатов, Кәрим бақсы, М.Матсапаев бақсы нұсқасы, Х.Ниязмухамедов нұсқасы хәм Рейим бақсы Қайыпназаров, сондай-ақ, кейинги ўақытлары Қазы Мәўлик нұсқалары қарақалпақ халық арасында бақсы, қыссахан, сәзенде, қосықшылар, тәрәпинен шебер атқарылып жүрипти. «Ғарип ашық» дәстаны туўралы фольклористика илиминде бириншилерден болып проф. Н.Дәўкараев, Қ.Айымбетов, Қ.Максетов, Х.Хамидов, А.Кәримов, А.Алымовлар илимий изертлеўлер алып барды.

Ең дәслең «Ғарип ашық» дәстанын 1960-жылы Х.Тәжимуратов баспаға таярлаған. Қарақалпақ оқыўшылары биринши мәрте бул дәстанның толық текстин оқыўға миясар болды. Х.Тәжимуратов дәстан текстин Ещан Қосполатов, Қудайберген бақсылардан 1930-1934-жыллары жазып алған хәм оны Балтабай қыссахан атқарған. Дәстанның улыўма халықлылығы, таралыўы, көркемлик баҳасы ҳаққында Т.Сейтжанов хәм А.Кәримов тәрәпинен қысқаша кирис сөз жазылған [10, -4-5].

Тилекке қарсы, 1960-жылы басып шығарылған «Ғарип-ашық» дәстанының текстинде, айтып кетиў керек, бир қатар кемшиликлерге жол қойылған еди. Бул ҳаққында өз ўақтында баспа сөз бетлеринде критикалық пикирлерде айтылды [1]. Проф. Қ.Айымбетовтың дурыс атап өткениндей, дәстанның бул басып шығарылған китаптағы текстинде, бурынғы аўқам идеологиясының тәсири хәм редакторлар тәрәпинен өзиниң ўазыйпасына итибарсызлық нәтийжесинде қәте-кемшиликлерге жол қойылған. Сондай-ақ, усы мәселеге байланыслы академик Х.Хамидов тәрәпинен қолжазбаларды машиноописке таярлаған материалындағы алғы сөзинде мынадай қатарларды ушыратамыз [12].

«Сондай-ақ таярлаўшы хәм редакторлардың дәстанның текстиндеги көплеп орын алған ески китабий сөзлерди түсинбегенлигинен, оларды өзлеринше «дүзеп » жиберийи себепли текстте нұқсан келтирилген. Мәселен китапты 20-бетиндеги мына қосықты көрейик:

Зулымың менен қапа пәлек,
Бизди ярдан айра салдың,
Ибраҳимдей отқа жағып,
Жапа менен нара салдың.

Буздырып өмирим қыштыны,
Гездирип жахан даштыны,

Сындырып мухаббат кешини,
Бизге бир күн қара салдың.

Қолжазбада бул қатарлар төмендегіше:

Қапа фәләк зулмың билән,
Бөйлә гирифтара салдың.
Әзийз жисмим жәбрин билән,
Түгәнмәс биймара салдың.

Гөйә көнлимнің хошыны,
Йузуб гулшәннинг дәштини,
Саз етиб мухыйт кәштини,
Дәрийайы хунқара салдың [12].

Академик Х.Хамидов ески китабый тилди жақсы меңгеріуи нәтижесинде бул кемшиликлерге өз ўақтында кеўил аўдарған хәм кейинги «Ғәрип ашық» дәстанының қолжазбаларын изертлегенде илимпазлар текстологиялық анализ жүргизиўди өз итибарына алған.

Сондай-ақ, кейинги жылларда «Ғәрип-ашық» дәстаны тийкарында А.Бегимов, Т.Алланазаровтың авторлығында «Ғәрип-ашық» драмасы жазылды. Бул пьеса Қарақалпақстан Мәмлекетлик Бердақ атындағы музыка хәм драма театрының сахнасында узақ ўақытлардан бери қойылып келеди. 1957-жылы Ташкентте болып өткен қарақалпақ әдебияты хәм көркем өнериниң он күнлигинде «Ғәрип-ашық» драмасы тамашагөйлер хәм әдебий сыншылар тәрәпинен жоқары бақа алады.

1985-жылы Қарақалпақ фольклорының көп томлығының XIV томында «Саятхан Ҳамра» дәстаны менен бирге Ешан бақсы Қосполатовтың шәкирти Рейм Қайыпназаров бақсы атқарған нусқа баспадан шықты. Соңғы жыллары Қарақалпақ фольклористика илиминде үлкен жумыслар алып барылды. Фундаменталь китапхана фондындағы илимпазлар тәрәпинен жыйналған қолжазбалар тийкарында 2007-2015-жыллары Қарақалпақ фольклорының 100 томлығы баспадан шықты.

Усы фольклордың 100 томлығының 35-том, 243-бетте Нөкисли бақсы Ә.Тарийхов репертуарындағы варианты, 1959-жылы илимий хызметкер Н.Камалов жазып алған (Р-164, № 33705) «Ғәрип ашық» дәстаны орын алады. Қолжазба түриндеги көлеми 85-бет. Бул варианттың өзине тән өзгешелиги ондағы ўақыялар көбирек юморлық, хәзил-дәлкек, ушқыр сөзлер желисинде баян етиледі.

Сондай-ақ, жоқарыда көрсетилген баспадан шыққан китаптан орын алған «Ғәрип ашық» дәстаны Ә.Тарихов варианты тийкарында үлкен өзгериске ийе екенлигиниң яғни бир-биринен парықланып туратуғынын ушыратамыз.

Қапа пәлек зулым әйлеп,
Мени ғайры қола салдың,

Ибраҳимдек отқа яқып,
Жапа билан нара салдың.

Көтерип көңил қошыны,
Сындырып гүлдің пуштыны,
Саз етип мухаббат гәштини,
Бизің бағқа қара салдың.

Усы фольклордың 61-том, 185-бетінде қарақалпақ қыссаханлары тәрөпинен толықтырылған көлемли нұсқалардың бири Қазы Мәўлик (Бекмухаммед улы) атқарған варианты, араб имласынан көширген А.Хәбибуллаев, (инв №182154) бул халықлық дөрөтпе қарақалпақ қыссаханлары тәрөпинен көп атқарылғанлығы менен баҳалы. «Соны да айтып өтиў орынлы дэстанның Қазы Мәўлик атқарған хәм қайта ислеп шыққан версиясы шайырдың баласы Абдулла Хәбибуллаевтың қолында сақланып келген еди. «Ғәрип ашық» дэстанының бул варианты илимий жәмийетшиликке бурыннан белгили. Баспа сөздің жоқ гезинде Қәўендер қыссахан Қазы Мәўликтің шығармаларын хатқа түсирип көпшиликке оқып бериўде қосқан үлеси оғада үлкен. Мәўлик Шымбай қаласында жасап турған дәўирде «Ғәрип ашық» қыссасы менен Қазы Мәўликтің шығармаларын ҳақы алып, қолдан көширип берип отыратуғын айырым адамлар болған. Ол көширилген нұсқалар айрым адамларда елеге дейин сақланған [2, 157]. Сондай-ақ, бул вариант ҳаққында академик Х.Хамидовтың мынадай пикирлери айтылады. «Ғәрип Шахсәнем» дэстанын бул сапары баспаға таярлаўда, жоқарыда айтылғандай текстологиялық принциплер есапқа алынды. Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалындағы илимий китапхананың қолжазбалар фондында сақланып турған «Ғәрип-Шахсәнем» дэстанының бар қолжазбалары көзден өткерилип үйренилип шықты. Солардың ишинен автономиялы республиканың үш районынан алып келинген үш қолжазба таңлап алынды. Олар Хожели, районынан, Қоңырат хәм Шымбай районларынан алынған қолжазбалар еди. Олардың хәммеси үйренилип, араб алфавитинен хәзирги жазыўға көширилди. Бул текстлерди өз ара бир бири менен салыстырып, дэстанның жалпы ортақ тексти таярланды [12]. Қазы Мәўлик тәртиплеп көширген «Ғәрип Шахсәнем» дэстанының руўхы, көркемлик дәрежеси шайырдың өзиниң қосықлары менен үнлесип, мысалы бири екіншиси менен туўыскандай тутасып жалғасып келеди [12].

Қарақалпақ фольклоры 100 томының 61 томында (инв №182154) Қазы Мәўлик варианты тийкарындағы дэстанның китапта төмендеги көриниске ийе.

Зулмың билән қапа пәлек,
Бизни йардан айра салдың,
Отқа йақып Ибраҳимдек,
Жәпа билән нара салдың.

Будзырып өмирим ғыштыны,
Гездирип жахан гәштини,
Сындырып мухаббет киштини,
Бизни бу хунхора салдың.

Фольклордың тийкарғы характерли белгиси, сыпатлылығы оның көп вариантлылығында. «Ғәрип ашық» ашық дәстаны бақсы, қыссаханлар атқарған барлық вариантлары бейимлесіу характерине ийе. Көп қонсы халықлар соның ишінде қарақалпақларда «Ғәрип ашық»ты унатқан қәстерлеген хәм сүйип тыңлаған, нәтийжеде миллий өзиниң дәстанына айландырған.

«Ғәрип ашық» дәстанының дөрелиуи таралыуы хаққындағы илимпазлардың пикирлери төмендегише: Профессор С.П.Толстовтың пикиринше, дәстанда Азербайжандағы-Шамахи, Сирияда-Халап(Өлепшырұан), Түркияда-Диарбәкир қалаларының ушырасыуы менен Шасәнемнің аты гезлесетуғын уақытларын нәзерде тутып, дәстанды сол этирапта XII-XIII-XIV-әсирлерде дөреген деген жуумаққа келеди [11, -23-27].

Н.Н.Муравьев белгили рус саяхатшысы Орта Азияға жасаған саяхатында жазып алған «Шах-Сәнем» қаласы хәм ол хаққында аңыз» атлы гүрринде «Ғәрип-ашық» дәстанының ең ерте заманларда дөреген ертеклик вариантлары болып, олар Хорезмде кең таралған - деп жазады [7, 151-153].

Қарақалпақлар арасына таралған аңызларда бурынғы Шааббаз (Беруний)қаласы («Ғәрип-ашық»дәстанының дөрелиуине тийкарғы орай болды деп есаплайды. Буннан тысқары қарақалпақлардың бир бөлеги жайлаған жер Сырдәрьяның төменги ағымындағы Жанд қаласының XI әсирдеги хәкими (пүткил Хорезмди жаулап алған) Шах Мәлик ибн Әлийдің тапсырмасы бойынша жыйналған аңызларының бир шақабы делинген пикирлер де бар. «Ғәрип-ашық» дәстанының усындай насрый вариантлары белгили парсы филологы Риза-Кули хан Хидоят [9, -286]. 1851-жылы Хийуаға келгенде хәм көрнекли илимпаз Армений Вамбери Қоңырат этирапында болған уақытларында жазып алады [5,].

Қарақалпақ халқының XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдің ишінде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Бул дәстанлардың бир қатарлары, мәселен, «Ғәрип ашық Ша сәнем», «Саятлы Хәмира», «Гөруғлы» XIX әсирдің ишінде қарақалпақ тилине бирқанша өзгертилип, таржима етилгени белгили [6]. Бул дәстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдің ишінде узақ жасаған туркменнің атақлы бақсысы Сүйеуден хәм хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады [6] -деп проф. Н.Дәуқараев ашықлық поэмаларының қарақалпақлардың арасына кең таралыуын олардың XVII әсирден баслап XIX әсирлерде орта Азия халықлары Хорезм менен тығыз байланыста болыуы менен түсіндиреди.

Сондай-ақ, проф.Қ.Айымбетов: «Қарақалпақ халық жыршыларының яғный бақсы, қыссахан хәм шайырларының шығармалары менен репертуарлары 17-20 әсирлерди өз ишине алып, булл дәуир Хорезм дәуири деп аталады. Буған бақсылар айтатуғын «Юсуф-Ахмед», «Ғәрип-ашық»

дэстанлары менен «Горуғлы» дэстанларының барлық шақабы, қыссаханлар оқыйтуғын «Юсуф-Зылыха», «Хұрли-Зафран» тағы да басқа шығыс әдебиятының қысса кітаптары хәм қарақалпақ халық шайырларының шығармалары репертуарлары киреди. Қарақалпақ халық жыршыларының дуўтар шертип, қосық айтып, атқаратуғын өнер ийесиниң бири бақсы деп аталады. Қарақалпақ бақсылары жыраўларға қарағанда соң пайда болған. Бақсылар халқымыз Орта Азияға көшип келгеннен кейин, әсиресе Хорезм ойпатына көшип келип жайласқаннан соң қарақалпақларға бақсышылық ҳәнери кеңнен тараған. Бақсылық қарақалпақларға Орта Азия халықларынан кирген, қарақалпақлар бақсышылықты Хорезмдеги өзбеклерден, түркменлерден үйренген [2]. Илимпаз бул пикирлери арқалы лиро-эпикалық дэстанлардың бақсышылық өнери менен тығыз байланысын атап өтиў менен бирге ашықлық дэстанын өзбек, түркмен халықларынан қарақалпақларға тарағанын көрсетип өтеди. Профессор Қ.Мақсетовтың бул мәселеге тийкарланып жазған пикири төмендегише: «Көп ўақытлар өз тәғдирын Хорезм менен байланыстырған қарақалпақлар арасында «Ғәрип ашық» дэстаны XVIII әсирдиң ақыры, XIX әсирдиң басларында түркменлер менен Хорезм өзбеклери арқалы тарқалған» [8, -282]. Қарақалпақ лиро-эпикалық дэстанларының көпшилиги, түркмен, азербайжан, өзбек, грузин, армян, уйғыр, қумық, хәм басқа да кавказ халықларының дэстанлары бир-бири менен оғада араласып жүреди. Оның себеби, әўел бастан булардың бир арпадан нәр алған болыўы керек –деп жазады илимпаз А.Алымов [4, -118]. Илимпазлардың бул болжаўлары жоқарыдағы илимпазлардың пикирлерине сәйкес келеди.

Дэстанның пайда болыўының Араб Шығысы менен байланысын оның «Ғәрип-Шахсәнем» деген атының өзи көрсетип турыпты. «Ғәриб» сөзи шығысы араб тилинен. Ол «жат», белгисиз, шеттен, басқа елден келген адам» деген мәнини билдиреди [3, -717]. Ал «Шахсәнем» сөзи еки компоненттен ибарат болып, оның бириншиси «шах» сөзи фарсы тилинде «хан» мәнисин билдирсе, екинши компоненти «сәнем» араб сөзи болып, ол «худайдың сүүрети, худайға мегзес сулыў, гөззал дегенди билдиреди [3, -717]. Академик Х.Хамидов: «Дэстанның дөрелиўинде араб хәм парсы әдебиятларының гейбир фактлери түрки халықларының әдебий дөретиўшилик дөгерегине түсип өзиниң раўажланыўын хәм қәлиплесиўин тапқан» [12]-деген жуўмаққа келеди.

«Ғәрип-ашық» дэстанының тийкарғы идеясы мухаббат темасына қурылған болып, сүйген ярына садықлық сыяқлы уллы пазыйлетлерди жырлаўдан ибарат. Дэстанда бирин-бири сүйген еки жастың ишки кеширмелери, олардың дослары хәм душпанларының қатнаслары хан менен қараның арасындағы қарама-қарсылық кеңнен баян етиледі. Деген менен, пикирлердиң барлығы да сол дәўирдиң көзқарасынан қурылған. Көп ўақытлардан бери өмир сүрип киятырған дәстүрлердиң биреўи-қуда болыў, еле балалар дүньяға келместен атастырып қойыў. «Ғәрип-ашық» дэстанының прологында орын алған. Бул дәстүр турмыста да, фольклорлық дөретпелердиң барлығында дерлик ушырасады. Хәқыйқатында да, гәп

атастырылып қойғанда емес, ал олардың бири-бири сүйгенинде. Шын мухаббат, ашықлық дәстанда ең баслы орынға қойылған. Бул уллы пазыйлет турмыс фактлеринен гөре күшли, халыққа идеал болған эпикалық жобада сөз етиледі. Буны бәринен де бурын Ғәрип пенен Сәнемнің ишки дүньясынан байқауға болады. Олар екеуін де қызықтыратуғын нәрсе байлық, атақ емес, ал жан сезиминің жақынлығы, олар бир-биреуін сыртқы сулыұлық ушын сүйген емес, ең дәслепп көзге тасланатуғын нәрсе өз идеалларын Сәнем Ғәрипте, Ғәрип Сәнемде табады. Оларды бир-бирине жақынластыратуғын сабақлар жан сезими тарларынан қуралланған. Ғәрип пенен Сәнемнің мухаббатының күшлилиги хәтте зәрүр болса өлимге де бас байлайтуғыны менен көрсетиледи.

Шахсанем уллы пазыйлетли, ҳадал, ишки, сыртқы дүньясының теңдей гөзаллыққа толы өз мухаббатына жан-тәни менен берилген, оны хәдден тыс қәдирлейтуғын тулға. Оның ақыл-парасаты, мақсети, өз мухаббатына садық болыу. Анасының қарсылығына, атасының зулымлығына, Шаўәлеттің дузағына бет бурмай, өз хұжданы бойынша хәрекет етиуи буның айқын дәлили болады. Шасанем образының сулыұлығы, айрықша әхмийетлилиги ең дәслепп оның ишки дүньясының сыртқы көринисине сай келиуи менен баҳалы. Оның сулыұлығы хәм ақыллылығы фольклордағы типлик дәрежеге көтерилген хаял-қызлардың образын аңлатып турады.

Хәр бир халықтың версияларында улыўма уқсаслықлар менен бирге айырмашылықлар жағынан хәр қайсысы өз алдына оригинал дәретпе болып табылады. Хәр бир халықтың миллий традициясын белгилейтуғын өзине тән халықтың өз басып өткен тарийхый ўақыялары, географиялық орталықтың сүүретлениуи, жер суў атамалары арасында айырмашылықлар көзге тасланады. Мысалы: қула дүзде Ғәриптің шопан болып қой бағыуы, қараз айдауы, бақсылар жарысы барлығы қарақалпақ халқына тән қубылыс. Сондай-ақ, дәстанда болып өткен ўақыялар белгили бир халықтың тарийхый ўақыяларын аңлатып, хәр бир дәўирде жаңаланып заманға сай өзгерип, халықтың тилек мақсетине бола өзгерислерге ушырап, олардың излери қалып келеди.

Қарақалпақ фольклористика илиминде усы ўақытқа шекем Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, К.Максетов, А.Алымовлардың мийнетинде лироэпикалық дәстанлардың қурамында улыўмалық бағдарда сөз етиледі. Бирак усы уақытқа шекем жанрдың өз ўақтында изертлеу болмады. Дәстанның хәр бир вариантындатекстлердің берилиу өзгешеликлерин, дәстанды атқаратуғын бақсылардың атқарыўшылық шеберлигин, олардың қара сөз бенен қосық текстлерин қолланыу өзгешеликлерин, қосық қурылысын, намаларын, образлардың жасалыу системасын, дәстандағы сюжетлерден пайдаланыу усылларын, лиро-эпикалық дәстанның өзине тән өзгешеликлерин арнаўлы илимий объектте изертлеу бүгинги күни ең әхмийетли мәселелеринің бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. «Ғәрип-ашық» по Тәжимуратовски // «Советская Каракалпакия». 1960.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы. 1988. – Б. 157.
3. Арабско-русский словарь. //Составитель Х.К.Баранов. Изд-во иностранных и национальных словарей. – М., 1958. – С. 717.
4. Әмиўдәрәя журналы. № 2. 1974. – Б. 118.
5. Вамбери Г.А. 1867, VIII, 360, 7 XIII 16 (в библиотеке им. Щедрина)
6. Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-т. – Нөкис. 1977. – Б. 322.
7. Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмении и Хиву. – М., 1822. – С. 151-153
8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис, «Билим». 1996. – Б. 282.
9. Сборник материалов по истории туркмен и Туркмения. Т.П. – С. 286.
10. Тәжимуратов А. «Ғәрип ашық» дәстаны. – Нөкис. 1960. – Б. 4-5.
11. Толстов С.П. По следам древне Хорезмской цивилизации. Изд. АН СССР. – М., 1948. – С. 23-27.
12. Хамидов Х. ӨзРИАҚҚБ. Қолжазба фонды. 1982. Р-202, №141590

НЕКЕ БОЙЫНША ТУҰЫСҚАНЛЫҚ АТАМАЛАРДЫҢ ЭТИКЕТ СӨЗЛЕР ХЫЗМЕТИНДЕ КЕЛИҰИ

Наўрызова А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Хәр қандай халық пенен миллет тили – жүдә көп мәнили, өзгермели, қубылмалы хәм рәңбәрең процесс. Себеби, өмирдің өзи, ондағы жасап турған инсанлардың өз ара қатнасы, коммуникацияның өзи көп түрли қубылмалы жанлы динамизм екенлиги анық. Сонлықтан да тилимиздің бир тараўы болған сөз этикетиндеги лексика-семантикалық мәнилердің сыпатлы белгилери де жүдә қызықлы мазмунға да ийе болып, олардың айырым орынларда базы бир реңлер менен реңклерге дөнип, қубылып отырыўы да усындай негизги дереклерге тийкарланады. Себеби, сөз этикети тек ғана жеке сөз автономиялы мәнисине емес, ал сөйлеўге, гәпке, сол сөйлеўдеги белгили бир ситуациялар менен социаллық-жәмийетлик, әдеп-икрамлық шараяттан келип шығады.

Тил қубылысы менен оның коммуникативлик хәм социаллық сыпатынан пайда болған сөз этикетинде анаў яки мынаў сөзлердің «сема»лардың лексика-семантикалық мазмуны менен нақма-нақ сөйлеў ситуацияларда мәнилериниң *активлесийи* менен *салқын бийтәреплениўи* мәселесин айырым лингвистикалық әдебиятларда (мысалы, Н.М.Формановская) сөз этикети мәнилериниң актуализациясы хәм деактуализациясы деп те атайды. Деген менен, бизиңше бул түсиник хәм

термин қарақалпақ тил билимине еле ене қойған жоқ. Бирақ, тил илиминде сөзлердің контекстте ана тилимиздеги өзгермели, қубылмалы, образлылықты дурыс түсиниў бурыннан бар нәрсе.

Сөз этикетинде сөз бирликлериниң белсендилиги (актуалласыўы, активлесиўи) айырым нақма-нақ ситуацияларда коммуникантлар арасындағы социаллық айырмашылықларға, гейпара өзгермели процесс-коммуникацияларына да (сатыўшы-алыўшы, оқыўшы-муғаллим), өзара таныс-билис қатнастың да айырым түрлерине (таныс, бийтаныс, ағайин, туўысқан, жезде, күйеў, күйеў бала, келин хәм т.б.) коммуникация ҳалатының жағдайына (рәсмий ямаса рәсмий емес, салтанатлы ушырасыў яки эпиўайы гезлесиў), сөйлеў менен сөздің қайсы түрде әмелге асыўына (аўызша яки жазба) байланыслы келип шығады.

Атап айтқанда, тилимиздеги неке бойынша туўысқанлық қарым-қатнастарда ер хәм хаял адам тәрәпинен ағайин-туўғанларына коммуникацияда хұрмет мүнәсибетинде бир қатар атамалар қолланылады. Бул қарақалпақ халқының өмири, турмысы, үрп-әдет дәстүрлериндеги сыйласық, шаңарақтағы хұрмет қарым-қатнастары менен тиккелей байланыслы. Мысалы, шаңарақлы хаял адам өзиниң өмирлик жолдасына сөйлеў мүнәсибетинде бир қатар туўысқанлық атамалардан пайдаланады.

Мысалы: *Ағасы*, курорттан неге қайтқым келгенин билесең бе? (М.Н. 204-б.).

Ғарры-аў, усы жалғызды быйыл да үйлендире алмаймыз ба (Г.Е. 4-б.).

Шабазым, усыннан да күн болды ма? (Қ.Мәтмуратов, 226-б.).

Шынығұл оннан сайын жалынып атыр, – үйге киргизегойса *аппақтың ағасы* (М.Н. 151-б.).

– *Хим*, күйеўиңиздиң неге келмегенин билесиз бе (М.Нызанов, 64-б.).

Бегим ... оның даўысынан жүрегиниң дүрсилдеп кеткенлигин абайлаў қыйын емес еди (Т.Қайыпбергенов, 60-б.).

Қәйтейин, жипек минез *төрөм* едиң,

Суп-сулыў жазғы таңдай былбыраған (Қк. ф. V том. 185-б.).

Бул мысаллардың барлығында хаялы ериниң атын туўырдан туўры атамай, бир қатар формалар менен сыпайыластырып, мәдениятластырып хәм сөзлерди жумсартып айтыўды эвфемизмлер деп үйренемиз. Бул ҳаққында тилши илимпазлар: «Адамлар тыйым салыўшылыққа байланыслы атын атаўға болмайтуғын затлар менен қубылысларды басқаша ат пенен атаўға мәжбүр болған. Мәселен, келиншек күйеўиниң атын атаўдың орнына: бизиң үйдеги, бизиң үйдиң адамы, бөкениң ағасы, ағасы» т.б. деген сөзлерден пайдаланған.

Қарақалпақ дәстүринде хаяллар күйеўин, оның жақын-жуўық туўысқанларын өзиниң аты менен атамай, анасын – *ене*, қарындасларын – *бийкеш*, *аққыз*, *сулыў*, инилерин – *мырзаға*, *кишкене*, *ортаншы*, ағаларын – *қайнаға* деп атайды. Усындай усыл менен пайда болған сөзлер тил илиминде табу делинеди».

Ал, усындай топардағы сөзлерди өзбек тил билиминде А.Омонтурдиев «Мүрәжат пенен байланыслы эвфемикалық қураллар» деп көрсетеди хәм

ериниң атын айтыў пүткиллей табуластырылған орынларда «хәй, хей» сыяқлы таңлақлар менен мүрәжат қылынған» деп қарастырады.

Жоқарыдағы мысалларда өз ериниң исмин хұрмет, сыйласық пенен туўры атамастан бир қатар формалар менен берилиўинде хәр биринде түрлише стиллик өзгешеликлер бар. Мысалы: *ағасы, ғарры, аппақтың ағасы* түринде күнделikli аўызеки сөйлеў тилинде, ал *шабазым, жубайым, қостарым* – китабий стильде, ал *төрөм, бегим, султаным* түринде сөзлердиң қолланылыўы бойынша пассив лексикаға киреди. Бул бирликлер, әлбетте, қарақалпақ халқында хаял адамлар ер адамлар от ағасы, шаңарақ баслығы сыпатында ардақлаў, қадирлеў, сыйлаў уғымлары менен байланысly. Усы сыяқлы бирликлердиң қолланылыўы улыўма мусылман халықларындағы, соның ишинде, қарақалпақ халқының миллет менталитети, өзлиги, сана-сезим, психологиясы менен де ушласады. Себеби, ислам дини тәлийматлары бойынша да ер адам жәмәәтте, шаңарақта жоқары дәрежеге, хұрметке ылайық шахс. *Төрөм, бегим* – неке бойынша туўысқанлық атамалардың ерине, хожейинине мүрәжат формалары бүгинги күнде дерлик қолланылмайды. Қолланылыўы бойынша тарийхый сөзлер қатарына киреди хәм қарақалпақ фольклорлық шығармаларында, XV-XIX әсирлердеги қарақалпақ халқының өмирин, дәўир колоритин бериў ушын бир қатар тарийхый көркем шығармаларда ушырасады. Өз ерине мүрәжат формаларындағы эвфемикалық қураллар көбинесе I бетте тартымланып, еркелетиў, қадирданлық, жақсы көриў, хұрмет сыяқлы мәнилерде жумсалады. Бул итибарға алынған мысаллар негизинен табу сөзлер болса да оларда эвфемизмлик мәни басым. Мысалы, ғарры – сөзи қолланылыўы бойынша кемпири тәрөпинен тек қартайған ер адамға ғана қаратылып айтылмастан, ал жас ерли-зайыплылар да хәзил-дәлкек мәнисинде қолланылыўы мүмкин. *Күйеўим* түринде көбинесе орта жаслардағы ямаса жас ерли зайыплыларда өз ерин сыпайы түрде усылай атайды. *Күйеў* сөзи қарақалпақ тилинде шаңарақта қызының яки бийкешиниң ери, сол шаңарақ ушын күйеў болып есапланады. Бирақ бундай жағдайларда *күйеў бала* формасында айтылады. Хаял ушын өз ери күйеўи болып есапланса да, оған байланысly қаратпа сөз ретинде, шақырыў, дыққатын қаратыўда бул сөз қоланылмайды. Сондай-ақ, қарақалпақ шаңарақларында аналар (әкелер буннан бийғәрез) өзлериниң туңғыш ул хәм қызларының да атын айтпай, оны басқаша екинши атама менен еркелетип, эвфемизмлер арқалы атаў жағдайлары да ушырасады. Мысалы: – *Сере*, қорықтың ба? (Т.Қайыпбергенов, 5-б.). *Сере* – бул Т.Қайыпбергенов шаңарақта туңғыш перзент болғанлықтан анасының дәстүрге бола қойған исми.

Ер адамлар да өз өмирлик жолдасларына коммуникативлик мүнәсибетте төмендегише бир қатар формалардан пайдаланады.

1. *Кемпир*, сизлерге жарысып мен хәм жұмыс таптым, деди Нуржан табақтан кейин шегинип.

- *Кемпир* демеш! – Ақшагүл ашыўы келип кетти.

- *Хе кемпир* деген жаман ба? – Нуржан жетим баладай жалтақлады (М.Н. 29-б.).

2. *Шабазым*, кеңірек бола бер (Ә.Атажанов, 75-б.).

Хаял жазбайын деп отырғаным жоқ, тема табылмай атыр (М.Н. 25-б.).

3. – *Ғо, о, сен хаял* тоқта, деймен (Г.Есемуратова, 277-б.).

4. Қыстың күні қар гүлдер,

Ярым сен жүрген жерде (И.Ю. 53-б.).

Бирінші мысалда Нуржанның хаялы Ақшагүлге жас болыуына қарамастан кемпір деп мүрәжат етіуі – бұл еркинсіню, хәзиллесю мәнилерін аңлатып тұр. Ал, тийкарынан, бұл туысқанлық атама жас жағынан үлкен болған ерлі-зайыпшылар бир-бирине исми менен мүрәжат етіу, әтираптағыларға да ерси түйилетуғынлығын есапқа алып, хүрмет, сыйласық ретінде усылай атайды. Бир қатар шаңарақларда бурыннан қәлиплескен усы сыяқлы үрп-әдетлер онша ескериле бермей, жас жағынан үлкен яки, жас шаңарақларда да бир-бириниң исимлерін айтып яки исимлерін қысқарған формасында айтыу жағдайлары да ушырасады.

Екинші мысалда «хаял» деп ериниң мүрәжат етіуі – бұл да аўызеки сөйлеу стилине тән. Өз гезегінде, ер адамлар да шаңарақта өмирлик жолдасына «балалардың анасы», «анасы» деп сыпайылық мәнилерінде айтыуына мысал бола алады. Бұл ер адамның «қатыным», ал хаял адамның «байым» деп атауына қарағанда экспрессивлик мәни реңклері, жумсақлық, сыпайылық сезиледи. «Хаял» туысқанлық атамасы ер адам тәрәпинен тек өз хаялына еркелетю мәнисінде қолланылса, ал еки жыныс ўәкиллері де жасы жағынан үлкен хаялға байланыссы қаратпа мазмунында қолланылса унамсыз баха семасы менен айтылады.

Өзбек тил билиминде А.Омонтурдиев: қатын(ым) атамасын хаял, бала шаға, анасы, (сөйлеу тилинде хозыйка), қалыңлық, өмирлес, өмир жолдас, турмыс жолдасым, зайыбы, муслима, тән мәхрем т.б. сөзлері алмастыра алады. Булар сүүретлеу объектине, стилдиң түрлерине, сөйлеушиниң шахсына қарай қолланылатуғынын айтады.

Сондай-ақ, көркем шығарма тилинде де этикет сөз хызметінде ер адамның (көркем сөз шебериниң) *сәўер ярым, сәўдигим, назлы ярым, жананым, нәзәлим, яр, қара көзлим, онадарым, гүлим* хәм басқа да көплеген формада берилиюінде бұл сөзлер көркем курал сыпатында эмоциональ-экспрессивлик мәнини күшейтип берю ушын қолланылады.

Этикет сөзлердеги усы сыяқлы өзгешеликлер басқа халықлардағы сыяқлы қарақалпақ халқында да ер адамлар хәм хаял-қызлардың коммуникативлик қарым-қатнасына бир қатар бирликлердиң тек жыныс тәрәпинен де өзгешелениюін аңлаймыз.

Солай етип, түркий өзара жақын тиллерде туысқанлық атамалар дерлик бир-биринен тек айырым фонетикалық, грамматикалық жақтан өзгешеленсе де мәнилик, стилик қолланылыуы, этикетлик билдирилиуі бойынша өзине тән спецификалық өзгешеликлерге ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – - Москва, 1984.

2. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: Билим, 1994.

3. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилинің лексикасы. – Нөкис, 2004.

4. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемизм асослари. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. – Тошкент, 2000.

UDK-512.121

SÁLEMLESIW ETIKETINÍN TÚRLERÍ HÁM USILLARI

Nawrızova A.

ÓzR IA QB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

Til adamzattıń hár qıylı sezimlerin bildire alatuǵın psixologiyalıq xızmetti atqaradı. Sonlıqtan, sóz etiketiniń xızmet funktsiyaları onıń ulıwma til tábiyatınıń filosofiyalıq hám dúnyatanıwshılıq sıpatınan kelip shıǵadı. Sebebi, sóz etiketi adam sanasınıń sáwlesi, tildiń bir ajıralmas qural bólegi bolıp esaplanadı. Sóz etiketi ulıwma insaniyat tiliniń bir kishkene júyeli tarawı retinde kommunikantlar arasındaqı baylanıs tuwralı bolıwı menen ol óziniń dúnyatanıwshılıq, etikalıq, psixo-filosofiyalıq funktsiyasın anıq orınlay aladı. Baylanıs funktsiyası – belgili sotsiallıq, massalıq yamasa individual baylanıslardaqı adresattıń belgili dárejedegi minez-qulıq, ishki kúylerin bildiriwshi hám olardı qollap-quwatlawshi til usılları. Etiket sózler arqalı baylanıs individual hám sotsiallıq, massalıq kóp túrlilikke iye. Biraq ayırım kórsetilgen tiplerdiń ayqınlastırılǵan ózara qarama-qarsılıqlı kóp túrliligi: 1) Doslıq qatnaslardı, baylanıstı bekkemlew hám saqlap qalıwdı kúsheytiw; 2) Rásmiy sıpayı qatnaslardı, baylanıslardı qollap-quwatlaw arqalı ámelge asırıladı.

Demek, hár bir xalıqtıń tilinde sóz etiketi birinshi ret kommunikantlar, yaǵnıy jámiyet aǵzaları arasında jeke yamasa sotsiallıq massa ortasında da ózara baylanıs funktsiyasın atqaradı.

Burınnan kiyatırǵan dástúrli ádep boyınsha tanıs adamlar bir-biri menen ushırasıp qalǵanda: – qalaysız? ne jańalıq bar? aman saw barsız ba? qalay jaǵdaylar? salamatsız ba? – dep qol alısıp sálemlesiw tábiyiy jaǵday. Bulardıń dál momentlerde qaysı birlik qollanıwı kommunikantlardıń ózara qatnasına jınısına, jasına hám taǵı basqalarǵa baylanıslı bola beriwı múmkin. Atap aytqanda, jası kishi adam jası úlken menen ushırasa «Assalawma áleykum» deydi hám qol alısıp sálemin dawam etiwı yamasa usı sóz benen sheklenedi. Al, jası úlken oǵan xalıqtıń milliy úrp-ádetine tán dástúr menen dáslep ózi sorasıp, «aman-esen júrsiz be?», «aman-saw júrsiz be?!» dep juwap retinde óz sálem beriw etiketin orınlaydı. Usı orında frazadaǵı soraw forması ol turaqlı formalıq sıpatqa iye bolıp, qarım-qatnas, sálem beriw yamasa sálemdi qabıl alıw xızmetin atqaradı. Ol, óz gezeginde «men sizdi sıylayman, mudamı usılay kórisip turayıq, yaki siziń sálemińizdi aldım», – degen mánilerdiańlatadı.

Olardı hár kimniń ózinshe mádeniyatlı jetkere alıwı sol kommunikatlardıń mádeniy dárejesi, sóz baylıǵı menen bilim dárejesi, oylaw hám pikirlew tereńligine baylanıslı.

Etiket sózlerdiń ishinde ásirese, sálemlesiw hám xoshlasıw mazmunına iye sózler basqa túrlerine qaraǵanda kóbirek verbal emes usıl arqalı bildiriliwi menen ózgeshelenip turadı.

Qaraqalpaq tilinde sálemlesiw hár qıylı sóz, gáp, tekst formalarında ámelge asa beriwı múmkin. Olardan kúndelikli turmısımızda eń kóp qollanılatuǵınları «Assalawma áleykum», «Wáliyikum ássalam», «Sálem», «Sálem berdik», «Salamatsız ba» hám t.b.

Demek, bul sálemlesiw túrleri sóz, til birlikleri arqalı ámelge asırılǵanlıqtan sálemlesiwdiń verbal usılı arqalı bildiriliwi bolıp esaplanadı. Al, sálemlesiw usılar menen bir qatarda verbal emes usıl arqalı da ańlatıladı. Bunda, yaǵnıy, hesh qanday sóz, til birligin paydalanbastan-aq dene háreketleri, ım-ishara belgileri menen de sálemlesiw, amanlasıw uǵımı ańlatılıwı múmkin. Bul tilimizde sálemlesiwdiń verbal emes usılı bolıp esaplanadı.

Geyde verbal hám verbal emes usıllardıń birliktegi kórinisi, yamasa til birliklerisiz túrlishe ım-ishara, háreketler arqalı da sálemlesiw etiketi ańlatılıwı múmkin. Bul haqqında ilimpaz N.İ.Formanovskaya: «Sálemlesiw etiketi sáwbetlesler arasındaqı baylanıs aralasıwdı támiyinlewshi jámiyet aǵzaları tárepinen qabıl etilgen hám qollanılatuǵın qarım-qatnas normalarına tiykarlangan ózine tán verbal birlikler sisteması» – dep atap kórsetedi [2. 48].

Haqıyqatında da, qaraqalpaq xalqında basqa etnoslardan pútkilley ózgeshelenip turatuǵın, xalıqtıń milliy úrp-ádet dástúri menen baylanıslı bolǵan sálemlesiwdiń verbal emes túrlerin de ushıratamız. Mısalı, ózbek tilshi ilimpazı M.M.Saidxanov tilde pikirdi ańlatıwdaqı verbal hám verbal emes belgilerdi tómendegishe táripleydi: «Adam janlı sóylesiw tilinde belgili xabardı qısqa hám anıq sáwlelendiriwde pikirdiń emotsionallıǵın hám tásirsheńligin asırıwda halat hám sharayattan kelip shıǵıp, tilge jaqın bolǵan verbal emes qurallardan paydalanadı. Baylanıs aralasıw protsesi verbal (tillik) hám verbal emes (tillik emes) usıl tiykarında júzege shıǵadı» [3.3].

Qaraqalpaq xalqına tán verbal emes túrdegi sálemlesiw etiketine tómendegilerdi atap ótiw múmkin.

1. Kelin ózi kelin bolıp túsip atırǵan úyine yamasa qáyin atasına, qáyin enesine jaqın adamlardıń úyiniń esigin birinshi márte atlaǵanında bosaǵaǵa iyilip sálem beredi. Bunda kelinshek qolın bosaǵaǵa úsh márte, mańlayına da úsh márte tiygizedi. Bunda semiotikalıq belgilerdiń (barmaq hám mańlay) qatnasıwı arqalı ámelge asırıladı.

2. Kelin túsiriw, balanı úylendiriw toyında toy kompozitsiyasınıń ishinde betashar dástúrindegi kelinshekniń sálemi de verbal emes usıl arqalı ańlatıladı. Bul sálem túri tek bir adam, yaǵnıy kelinshek arqalı ǵana ámelge asırılмай, kópshilikke qarata kelinshek hám onıń eki tárepindegi sálemlesiwdi birgelikte ámelge asıratuǵın eki jas kelin, bet asharslı yaǵnıy toydı basqarıp barıwshı hám kelinshekniń betindegi aq jawlıqtı miywe tereǵiniń shaqasına baylap uslap turatuǵın

kishkene jas bala, bulardıń birgeliktegi háreketi menen kórinedi. Bunda bet asharshı tárepinen ayılatuǵın:

Kópshilikke ber *bir sálem* («Qaraqalpaq folklorı») – delingende tek bir márte iyilip sálem berilse, al túsip atırǵan kelinshekke júdá jaqın bolǵan, húrmetke ılayıq adamlarına jup mártebeden iyilip sálem beriledi.

Qara etikli qaynaǵań, Oǵan da ber bir sálem («Qaraqalpaq folklorı») – sıyaqlı qatarlar ayılǵanda kópshilik waqıtta bir márteden iyilip sálem beriledi. Bunda semiotikalıq belgilerden eki qol hám dize adam múshesi qatnasıp, kelinshek eki qolın dizesine tiygizip hám iyilip sálem beredi. Bul sálemlesiwdiń verbal emes kórinisi bolsa, verballıq tárepi kelinshek arqalı onıń da hawaz shıǵarıp yaǵnıy sóz arqalı, verbal usılda sálem beriwi menen emes, al betasharshınıń burınnan xalıq arasında qalıplesken folklorımızdıń bay nusqaları betasharda sálem bergiziwdiń tayar qosıq qatarları hám «bir sálem», «jup sálem beriń» sıyaqlı tártip-qaǵıydası menen ámelge asırıladı.

3. Qaraqalpaq tilinde verbal formadaǵı sálem, assalawma áleykum, «sálem berdik», «Salamatsız ba?» sıyaqlı sálemlesiwler menen bir qatarda sálemlesiw etiketi «*qullıq*» sózi arqalı da júzege shıǵadı. *Qullıq* – bul rásmiy túrdegi sálem emes. «*Qullıq*» sálemlesiw etiketiniń de verbal emes kóriniste óz qollanıw jaǵdayları hám orınları bar. Bul da óz gezeginde, qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheligi, úrp-ádet, dástúrleri menen tıǵız baylanıslı. Mısalı, shańaraqta náreste tuwılǵanda onı qırıq kún dawamında shomıldırıw barısında: «Ákesine qullıq, anasına qullıq, jaratqan iyesine qullıq», – dep náresteni shomıldırıp atırǵan adam pútkil gewdesin belinen uslap iyildirip sálem bergizedi. Bul – kópshilikke húrmet mánisindegi sálemlesiw etiketiniń verbal emes kórinisi.

Sonday-aq, jańa ay tuwǵan waqıtta sol aydıń áwmetli ótiwi, amanlıqta, tınıshlıqta ótiwin tilep, aydın sáwle shashıp turǵanın dáslepki kórgen adam: «*Qullıq, qullıq, taza aylarǵa, taza jıllarǵa jetkergeyseń, qullıq, qullıq, qullıq*» – dep, «*qullıq*» sózi hár ayılǵanında bir márteden, jámi úsh márte, eki qolın kóksine qoyıp, iyilip sálem beriledi, soń jaqsı tilekler tilenedi.

4. Qaraqalpaq xalqına tán sálemlesiw formasınıń biri kópshilik jaǵdaylarda er adamnıń er adamlar menen, hayal-qızlardıń, yamasa jası úlkenniń jası kishiler yaki kerisinshe, jaǵdaylarda hám qol alısıp hám assalawma áleykum yamasa sálemlesiwdiń sóz arqalı bildiriletuǵın formaları verbal jáne verbal emes kóriniste, bul eki usıldıń birgelikte ámelge asıwı menen sáwlelenedi.

5. Ózara júdá jaqın doslar, aǵayınlar, quda-qudaǵaylardıń tós qaǵıstırıp qushaqlasıp kórisiw háreketleri de sálemlesiwdiń verbal emes formasına mısál bola aladı.

6. Al, kóbinese, doslıq múnásibettegi jora-joldas er adamlar arasında jas ózgesheligine sáykes, geypara jaǵdaylarda kóp waqıtqa shekem kórispese hám házil-dálkek retinde bir-birin qushaqlap, kóterip yamasa arqasınan qaǵıp sálemlesiw de semiotikalıq belgilerden (jawırın hám qol) qatnasıwında verbal emes sálemlesiw túri bolıp tabıladı.

7. Sonday-aq, húrmet júzesinen úlken saltanatlı keshelerde, rásmiy jıynalıslarda marhumdı (marhumlardı) eske alıw múnásibeti menen 1 minut únsiz

(bastı tómen alıp) tikeyip turıw da eslewdiń, yadqa alıwdıń verbal emes túri. Bunda semiotikalıq belgilerden (bas, gewde halatı) qatnasadı.

8. Eslew hám qádirlew kúinde, basqa da saltanatlı máresimlerde mámleket tárepinen qoyılğan estelikler janında áskeriy tártipte húrmet kórsetiliw (gúl sheńberlerin qoyıw, únsiz turıw, chest beriw hám t.b.) bular da marhumğa bolğan húrmet etiketin bildiredi.

9. Marhumdı sońǵı saparǵa jónetiwde, musulman xalıqlarında, sonıń ishinde, qaraqalpaq xalqında da quran oqılıp, «tiye bersin» ayılǵanda eki qol menen adamnıń óz júzin mańlaydan iyekke qarap sıypalawı da (eki qol, adamnıń júzi qatnasında) onı húrmet etiwdi ańlatadı. Bul halat verbal emes túrde bolsa, al «áwmiyin» yamasa «tiye bersin» sóziniń qosıla ayılıp atalğan hárekettiń orınlarında verbal hám verbal emes usıllardıń birgelikte ámelge asıwı bolıp tabıladı.

10. Awqatlanıwdan sońǵı pátiya yaki uzaq jolǵa shıǵıw, belgili isti baslawda jası úlkenler tárepinen pátiya berilip, usıǵan baylanıslı pátiya isleniwi de verbal hám verbal emes túrde ámelge asırıladı. Bunnan basqa da etiketlik uǵımlardan qaraqalpaq xalqına tán bolğan *maqullaw*, *ruxsat etiw* etiketiniń de bar ekenligin de ayrıqsha atap ótiw kerek. Sebebi, xalıqtıń milliy mentaliteti menen tikkeley baylanısı bolğan bul ózgeshelikler de tómendegi jaǵdaylarda kózge taslanadı.

11. Qızdı uzatıw waqtında jası úlkenler tárepinen «nan sındırıw» dástúri de olarǵa qızın beriwge razıshılıqtı, kelisimdi bildiredi.

12. Dásturxan basında awqatlanıw payıtında dáslep sol jerdegi úlken adamnıń taǵamnan awız tiyip baslap beriwı, bul jas kishilerge awqattan ala beriwge ruxsat degen mánisti hesh qanday til birliklerisiz aq verbal emes usılda ańlatılıwı bolıp tabıladı.

Sonı da ayrıqsha atap ótiw kerek, jámiyetimizde sońǵı waqıtlarda jaslar arasındǵı qopál túrdegi sálemlesiwler bas penen bas dúgistiriw yamasa er adam menen hayal adamlardıń júzlerin júzine tiygizip amanlasıp kórisiwi, er adam hám hayal adamnıń súyisip amanlasıwı da verbal emes sálemlesiwdiń bir forması sıpatında belgili bolsa da, bul sálemlesiw etiketindegi mádeniyatsızlıq, tilge, úrp-ádetke, milliylikke húrmetsizlik sıpatında qaraw múmkin. Qaraqalpaq tilinde milliyligimizge tán bolğan atap ótilgenler sıyaqlı verbal emes sálemlesiw etiketiniń bunnan basqa da túrleri kóplep ushırasadı.

Ulıwma aytqanda, sóz etiketi birlikleriniń qollanıwı – ádebiy til normaların qalıplestiredi, mádeniyatlı sóylewdiń tiykarǵı belgilerinen biri bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Allaniyazova Sh. Sóylewetiketi – mádeniyatlılıqbelgisi // Jámiyettiń rawajlanıwında hayal-qızlardıń tutqan ornı. Konferentsiya materialları. – Nókis, 2015. – B. 70-71.

2. Формановская Н.И. Функциональные и категориальные сущности устойчивых формул общения. – Москва, 1979. – С. 48.

3. Saidxanov M.M. Noverbal vositalar va o'zbek tilida ularning ifodalanishi //Filol. fan. nom....dis. avtoref. – Toshkent, 1993. – B. 3.

АТ ҚОЙЫҰ МӘДЕНИЯТЫНДА МИЛЛИЙ-МӘДЕНИЙ ҚАТНАСЫҚЛАРДЫҢ ОРНЫ

Даниярова З. Ж

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Қарақалпақ халқының аўызеки дәретиўшилиги халқымыздың руўхый дүнъясының тийкары есапланады. Келешек әўладларды руўхый дүнъясы бай, кәмил инсанлар етип тәрбиялаўда аўызеки халық дәретпелериниң тутатуғын орны айрықша. Әсиресе, 100 томлық қарақалпақ фольклорында жумсалған меншикли адам атлары халқымыздың көп әсирлик ат қойыў мәдениаты туўралы баҳалы мағлыўматлар береді. Аўызеки халық дәретпелериндеги меншикли адам атлары қарақалпақ тил билиминде арнаўлы түрде изертлеўди талап ететуғын әхмийетли мәселелердиң бири. Адам атлары биринши гезекте, адамның жәмийеттеги орнын ажыратып көрсетиў ушын қолланылады. Антропонимлер басқа сөзлер сыяқлы тилдиң заңлылықларына бағынады, сонлықтан тил системасының тийкарғы бир бөлегин курайды, олар этнография, тарийх, социология, ҳуқуқ, мәденият пенен биргеликте тығыз лингвистикалық байланыста үйрениледі. Дурысында да, адам атларын изертлеў арқалы халықтың тил тарийхын, үрп-әдет дәстүрлерин, социаллық жағдайларын х.т.б. сырларын ашыўға болады.

Әйемнен ата-бабаларымыз балаға ат қойыўда, оның бахты ҳәм әўмети атына байланыслы деп есаплаған. «Балаға қойылған ат оның тәғдирине тәсир қылады» деген түсиниклер дәўирлер өтиўи менен ат баланың қорғаўшысына айланады, оған күш бағышлайды, бир өмир жолдас болып жүретуғын қуралы болады деген пикирлерди келтирип шығарады [Бегматов, 2010: 588]. Prof. Е.Бердимуратов қарақалпақлар менен орыслар арасындағы әйемнен киятырған тарийхый байланысларға сыпатлама бере отырып, орыс тили ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердиң аўысыўын улыўма еки дәўирге бөлип қарайды. 1917-жылға шекемги дәўир; 2.1917-жылдан соңғы Бул дәўирлер аралығынан биз фольклорлық дәретпелерден мысаллар келтиретуғын болсақ, орыс тилинен кирген меншикли атлардың саны жүдә сийрек ушырасады. Мәселен:

Колосовский-

Хийўа ханы орыс патшасы армиясының Хийўа горнизонының баслығын Колосовскийдиң жәрдемине исенип турмай оларды зинданға салдырады [79-т, Аңызлар, 124-б].

Николай-

Бир мың сегиз жүз,

Тоқсан екінши жылында,

Хорезмниң журтында,

Залым Николай ўақтында,

Ханлық сүрип Мәдирейим,

Алтын тахтың үстинде [56-т, Юсип мерген, 423-б].

Сергей-

Олар билмес Сергей деген орысты,
[95-т, Шайырлар айтысы, 370-б].

Мария-

Қудағайымның да аты Мария
Күйгенимнен буны да еттим жәрия
[65-т, Бекимбет бақсының баязы, 440-б].

Бизди қоршаған әлемнің мәдениет тилік картинасын баянлау предметі сыпатында қарайтуғын болсақ, фольклорлық мәнілерге фольклорист модель хакқында өзіннің түсініктері менен барыуға умтылады, ал тилші илимпаз сөздің семантикасын баянлау арқалы барыуға умтылады [Абдиназимов, 2018:15]. Хәр бир миллет өзінде мәлім бир миллий үрп-әдет дәстүрлерді сәулелендіреді. Яғнай хәр бир халықтың, миллеттің миллий дәстүрлері, үрп-әдеттері белгілі. Бул мәніде хәр бир инсан міне усы миллийлікті өзінде сәулелендіріуші анық мәдениет, тил, тарих, әдебиетке байланысly болады. Аңғырағы тил социаллық кубылыс болыу менен бирге, мәдениет пенен де тығыз байланысly. Міне усындай тил хәм мәдениеттің сақланыу үлгілері тилимизде өз нәтижесін көрсетпекте. Қарақалпақ халқының ат койыу мәдениетін миллий фольклорымыз мысалында да көріп өтсек болады. Атап айтқанда, қарақалпақ фольклорында фамилиялардың койылыу мәдениеті да өзіне тән өзгешелікке ийе. Илимпаз О.Сайымбетов 40-жылларға шекем фамилия болмады, адам атларын рәсмийлестіріулер әке аты менен қоса әмелге асырылды деп келтіреді өз мийнетінде [Сайымбетов, 2000:55]. Биз бул жағдайды фольклорлық шығармалардан да ушыратамыз. Әсіресе, дәстанларда әкесінің аты менен атау айқын көзге тасланып турады. Буны төмендегі мысаллар арқалы көрсетіп өтеміз.

Толыбай уғлы-

Толыбай уғлы Тыныс, Сарыбай,
Сарыбайның уғлы Бәдекбай
Базаргүлфәң болған екән [80-том, Шежіре, 215-б].

Шақан улы Ақшахан-

Шақан улы Ақшахан,
Ақшаханның журтында,
Қарақыпшақ руында,
Сәдирбай улы Қыдырбай,
Байлығы менен кеулі жай [13-том, Қн, 377-б].

Шоңқара уғлы Аймырза-

Шоңқара уғлы Аймырза бий [80-том, Шеж, 216-б].

Жәнібек уғлы Хайдар, Әлийбек-

Жәнібек уғлы Хайдар, Әлийбек,
Уғлы еккі болған екән [80-том, Шежіре, 215-б].

Қассап улы Әуезхан- Қассап улы Әуезханны,
Сізге кәсадар әйлерем [16-т, Бәзірген, 199-б].

1940-жылдан баслап орыс графикасы тийкарында жаңа карақлпак алфавити кабыл алынды. Усы жылдан баслап карақалпак антропонимлериниң курылысында да көзге түсерлик өзгерислер жүз бере баслады. Бул нәрсе биринши гезекте, адам атларының әке атлары менен қоса рәсмийлестириў мәселелеринде көринди, яғный орысша үлгидеги фамилиялардың пайда болыўы менен көзге түсти. Карақалпакша фамилия орыс тилиндеги ер адамлар ушын -ов (-ев), хаял-қызлар ушын -ова(-ева) формалары алынды. Бундай үлги карақалпак фольклорында да өз көринисин тапқан. Мәселен,

Асан Бегимов-

Асан Бегимов бир районда ўәкил болып жүрип, Дәўлетияр Қасымовқа хат пенен қосық жоллапты [95-т, Шайырлар айтысы, 367-б].

Әбдикерим Атажанов-

Кегейлиде бир отырыспада Палўанияз бенен бирге усы районда агроном Әбдикерим Атажанов та отырып қалыпты [83-т, Аўызеки гүрриңлер, 414-б].

Бекбаўлы Туржанов-

Агроном Бекбаўлы Туржанов деген киси мудама кеўили хош, өзінше ҳәр намаға бир ыңылдап жүреди екен [83-т, Аўызеки гүрриңлер, 413-б].

Жубатқан Булақбаев-

Назарбайда шүйит Жубатқан Булақбаев неше жыл қой бақты [79-т, Аңызлар, 163-б].

Мәтеке Жуманазаров-

М.Жуманазаров ўәкиллер бригадасының баслығы екен [83-т, Аўызеки гүрриңлер, 405-б].

Бул фамилиялар адамның әкесиниң атына көрсетилген элементлерди жалғаў арқалы жасалады. Фамилия тийкарынын адамның түпкиликли шығысын, тегин билдириўши атамма болыўы керек. Хәзирги дүнья халқларының ишинде Кореяда орта әсирлерден баслап, ҳәттеки оннан бурынырақ адам атлары меншикли ат ҳам фамилия болып еки хызметке бөлинген. Ал орыс халқында фамилия, И.А.Соборевскийдиң көрсетиўинше, XIV әсирлерден баслап адам атларының курамында көрине баслаған. Т.Жанузақов әйjemги дәўирде қазақларда урыў атлары фамилия хызметин атқарғанлығын билдиреди.

Жумысымыз даўамында карақалпак фольклорында фамилиялардың берилиў үлгилери ҳәм оларды халқымыз мәденияты тийкарындағы мысаллар менен көрсетип бердик. Буның менен биз карақалпак фольклорындағы қолланылған адам атларының өтмиш тарийхымыздан дәрек беретугын адам атларының қолланылғанлығын ҳәм олардың бүгинги турмысымызда еле де өз әҳмийетин жойтпағанлығын дәлилледик. Карақалпак фольклорында буннан басқа да адам атларының миллий мәдениятымыз бенен байланыслы мәселелери алдағы ўазыйпалардың бирине айланып қалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари изоҳи.-Тошкент :Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2016. -Б591
2. Бердимуратов Е.Хазирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. -Нөкис. 1968. Б169
3. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика.-Нөкис: Билим. 2018. -Б15
4. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары.- Нөкис.:Билим. 2000. -Б55 .

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ ТИЛ ҲӘМ МӘДЕНИЯТ МӘСЕЛЭЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

Даниярова З.Ж.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтиң «тәлим хәм тәрбия, илим пәнди раўажландырыў мәселелери турақлы жетекши ўазыйпамыз болып қалады»[1]-деп көрсеткениндей елимиздиң басқа тараўларындағы сыяқлы әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар қарақалпақ тил билиминде де өз көринисин таппақта. «Уллы бабаларымыз тәрәпинен жаратылған хәм бүгинги күнде пүткил дүньяны таң қалдырып киятырған илимий мийрас тек ғана бир миллет яки халықтың емес, бәлки пүткил инсанияттың мәнәўий мүлки болып, бул бийбаҳа байлық жаңа әўладлар ушын данышпанлық хәм билим дереги, ең әхмийетлиси, жаңа жаратылыслар ушын беккем қорған болып хызмет қылыўы гүмансыз. Атап айтқанда әне сол тәкирарланбас илимий мийрастың барлық қатламлары еле толық үйренилмеген хәм өз изертлеўшилерин күтпекте», «Өзиниң миллий тарийхы хәм мәдениятына, дүньядағы ең үлкен байлық болған интеллектуал хәм мәнәўий раўажланыў дәрежесине терең хүрмет пенен қараў, оны асырап-абайлаў хәм байытыў, сол тийкарда жас әўладты миллий хәм улыўма инсаний қәдириятлар руўхында тәрбиялаў дүньядағы ҳәр бир мәмлекет хәм жәмийеттиң материаллық хәм мәнәўий раўажланыўында, хеш бир гүмансыз, шешиўши орынды ийелейди»[2]. Соңғы жыллары ҳәр тәрәплеме раўажланған жас әўладты ўатанға садықлық руўхында тәрбиялаўда айрықша орын тутатугын қаҳарманлық дәстанларды халық арасында үгит нәсиятлаўға арналған халық аралық конференциялардың өткерилиўи менен бир қатарда 2007-2015-жыллары аўызеки халық дәрәтпелериниң 100 томлығының жәрияланыўы буның гуўасы. Дүнья тил билиминде илимий парадигманың тилдиң ишки нызамлықлары, структурасын үйрениўден тилди жанлы сөйлесиў, коммуникация процесинде, текст тийкарында изертлеў антропоцентристлик бағдарында өзгериўи баслы әхмийетке ийе. Хазирги заман лингвистикалық изертлеўлериниң баслы бағдары-антропоцентристлик принципи көркем дәрәтпе бойынша дүнья картинасын баянлаў машқаласын изертлеў болып табылады. Қарақалпақ дәстанлары тилин

лингвокультурологиялық (тил хәм мәденият байланысы) бағытта үйрениў үлкен қызығыўшылық туўдыратуғын хәм қурамалы машқалалардың бири. Хәр бир миллет өзінде мәлим бир миллий үрп-әдет дәстүрлерди сәўлелендиреди. Яғный хәр бир халықтың, миллеттиң миллий дәстүрлери, үрп-әдетлери белгили. Лингвокультурология-тил хәм мәденияттың байланысын, оның қәлиплесиуи хәм раўажланыўын өзінде сәўлелендирген ҳәдийселер-тил мәдениятты биргеликте үйренетуғын арнаўлы илимий тараў есапланады [3.12].

Лингвокультурология үйрениў объектине қарай мәденияттаныў хәм тил билими пәнлерине бираз жақын, бирақ мәнис-мазмуны, үйрениў объектине қарай парықлы деп айтыў мүмкин. Ол халық мәдениятының тилде сәўлелениўи, тил менталитети, миллийлиги, тил руўхы менен байланыслы тәризде сөйлеў мәдениятын қәлиплестириўдеги миллий мәдений специфик қағыйдаларды үйренеди хәм де миллет мәдениятының тилде сәўлеленген өзине сай миллий тил қәсийетлерин анықлаў менен шуғылланады.

Биз жумысымызда бул тараўдың объекти болған лингвокультуремалық бирлик есапланған антропонимлер ҳақында пикир жүритемиз.

Хәммемизге белгили, ат қойыў мәденияты инсан турмысында үлкен әҳмийетке ийе. Әсиресе, қарақалпақ халқында исмлердиң орны жүдә үлкен. Бала туўылғаннан, оған жақсы нийетлер менен ат қойылады, бул процесске ат қойыўшылар хәр түрли тәрептен пикир жүритеди. Әсиресе 100 томлық қарақалпақ фольклорында жумсалған меншикли адам атлары халқымыздың көп әсирлик ат қойыў мәденияты туўралы бахалы мағлыўматлар береди. Дурысында да, адам атларын изертлеў арқалы халықтың тил тарийхын, үрп-әдет дәстүрлерин, социаллық жағдайларын х.т.б. сырларын ашыўға болады. Қарақалпақ фольклорында жумсалған 1200 ден аслам адам атлары сөзлик түринде баспада жәрияланды[4]. Сөзликте хәр қыйлы тематикалық топарлардағы адам атларын ушыратыўымызға болады. Мәселен, әйjemги халықлар хәр қыйлы хайўанатларды, қусларды, өсимликлерди, таңбаларды х.т.б. қубылысларды кәраматлы күш ретинде танып, оларға хұрмет иззет пенен қараған, соларға сыйынатуғын болған. Орайлық Азия халықларының атқа, сайғаққа, қойға, қуланға, сыйырға, бүрkitке, қасқырға, суўынға, кийикке хұрмет пенен қарағанлығын хәм олардың сұўретлери тасқа ойып жазылғанлығы айтылған. Мәселен, **хайўанатларға байланыслы атлардан** төмендегилерди келтирип өтсек болады.

Журт ийеси әдалатлы **Шери хан**

Атамның иниси еди бул султан [5, 363; 3т].

Үргениш журтында уллы бес қала бар еди. Хәр қаласының бир ханы бар екен, оның ең уллы ханына Ералыхан деп ат береди екен. Және биринде Нәдир султан деп ат береди екен. Үшиншиси Аралхан, төртиншиси Айханхан, бесишиси **Жолбарысхан**-бес хан сәўбет етти [6,29; 38т].

Ақылды алсаң, жан достым,

Бул кәрадан кетерсең,

Арыслан туўған қалаға,

Хә демей-ақ жетесен [7, 62; 9т].

Қаплан, шер, арыслан хәм жолбарыс-булар туўра мәнисинде күшли, қорықпас хәм жыртқыш хайўанлардың тымсалы. Мысалдан көринип турғанындай бул атлар күшлиликти, батырлықты, әдалатлықты аңлатып келген. Халық шайыры Бердақ бабамыздың «Жигит болсаң арысландай туўылған, Хызмет еткил удайына халық ушын» деген косық қатарларында да ата-бабаларымыз ер жигиттиң күшли, мәрт, батыр, қайтпас инсанлар болып тәрбияланыўына тилеклеслик билдирген хәм усындай батырларға шын кеўилден исеним бидирген.

Ийталмастың уғлы Маматжан сәрдар,

Атанның достыдур, балам, шуған бар [8, 308;19 т].

Ийталмас-өзбекше «бул баланы хәттеки ийт те алмайды, оның хеш кимге кереги жоқ» деген мәниде қойылады. Буның менен баланы көз тийиўден, ерте өлимшиликтен сақламақшы болған [9,173].

Диянаты өзгелерден-мусылман,

Атлары Қабанбек, **Күшикбай**, Тотан [8, 308;19 т].

Күшикбай-өзбекше күшиктей (ийттей) жасаўшаң болсын, күшиктей итибарсыз бала болсын делинген. Бул аттың қойылыўы тийкарынан баласы турмаған шаңарақларда дәстүр болған [9, 190].

Меңлибайдан Бердиәлий бар,

Бердиәлийниң беш уғлы бар,

Хожамжар билән Келийар,

Түйебай батыр боған экән [10, 216;80т].

Түйе-бир ямаса еки өркешли, шөлге шыдамлы гүйсейтуғын, табанлары үлкен, жалпақ, төрт түлик малдың бир түри [11,361;4т]. Халқымызда түйеге байланысly да исенимлерди көппеп ушыратамыз. Мәселен, айырым хәмиледар хаяллардың босаныў уақты созылып баратырса түйениң гөшин жеп қойған сыяқлы хәзил-дәлкек гәплер ушырасады хәм түйениң астынан үш мәрте өтсе ямаса сүүретин сызып үстинен атласа тез босанады деген исенимлер де кең тарқалған. Сондай-ақ айырым арқайын, аңқаўсымақлаў адамларды түйеден түсип қалғандай, түйедей әўдийген сыяқлы теңеулер де усындай исенимлерден келип шыққан. **Қусларға байланысly атлар бойынша да халқымыз арасында кең дәстүр хәм исеним тарқалған. Мысалы,** Күнлердиң бир күнлери Байбөри байдың хаялы Жантиллес бир ул, бир қыз туўды, улының атын Алпамыс, ал қызының атын **Қарылғаш Айым** қойды [12,2-т,87].

Қарылғаш-Қуйрығы, қанаты узын, ушқыш, жазда жасайтуғын қара ала, кишкене кус. Аўыспалы мәниде-Бир жаңалықты, исти дәслепки баслаўшы деген мәнилерди билдиреди [11,134; 3т]. Хәқыйкатында да халқымызда бул кусқа исеним күшли. Оны жақсылық тымсалы, бәхәр паслының хабаршысы деп биледи. Соның ушын хәр бир қарақалпақ үйиниң хәўлилериіндеги бул қустың мақанлаған уясы жыллар даўамында қәстерленеди.

Әне, **Ғарғабай** суўпы, «алтын көрсе периште жолдан шығады» деген, әўел айтпаса да, айтыўға енди ҳаўаланды, алтынды еситип баба қатты қуўанды [13, 179; 10т].

Ғарға-бул ең узақ өмир сүретуғын қуслардың бири. Сонлықтан бул ат адамның узақ жасаўы ушын, өмири узақ болсын деген тилек пенен қойылыўы мүмкин [14,56]. Айырым мийнетлерде көрсетилиўинше, «ғарға» поэтикалық текстте кеўилсиз ҳәдийселердин дәрекшиси сыпатында қаралады делинген [15,87].

Халқымыз әсирлер даўамында ҳәр қыйлы ҳәдийселерге ҳәм предметлерге исенип келген, оларды қәстерлеген. Сөзимиздин дәлили ретинде бизге табият инам еткен байлықлардың бири дарақлар ямаса терекликлер бойынша да мысаллар келтирсек болады.

Ал патшалардың ишинде Бадахшанның халқының, Жулдызшаның журтының, **Еменшаның** халқының жылан патша зәхәринен қосып алса шәхәрини, Шахсулайманнан қаған тахты зерли қаланы Жәхәнгирдей хайўанды, ыныс пенен жынысын, жети үлкениң журтыны, Далгенениң халқыны, шул ул менен шул қызды етти ықлым йүзине патша болур деп еди [16, 252;11т].

.Емен-көп шақалы ҳәм үлкен жапырақлы, қатты қара ағаш [11,111;2т]. Қарақалпақ халық шайыры И.Юсуповтың «Турыпты ол жасыл айғақ, Мың жасаған мықлы емен» сыяқлы қосық қатарларында да емен сабыр-төзимликтиң, шыдамлылықтың тымсалы сыпатында баянланады.

Қараманның алғаны,

Нурпәрий менен Айпәри [17,408;13т].

Қараман-қатты көп жыллық дарақ [11,129; 3т]. Адамлар бул теректин қатты ҳәм узақ жыллар жасайтуғынлығын тиришилиги даўамында бақлап ҳәм оған исенип барған. Перзентинен айрылған аналар өз жоқлаўларында да бул терекке исениўшилигин билдирип келген. Мәселен,

Қараман деген қатты ағаш,

Қайрылмасаў деп едим,

Атадан туўған алты перзент,

Айрылмасаў деп едим деген қатарларда бул ағаштың хеш қашан қайрылмайтуғынлығына, сынбайтуғынлығына исенип келген.

Жуўмақластырып айтқанда қарақалпақ фольклорындағы адам атларының өтмиш тарийхымыздан дәрек беретуғын хам халқымыз мәдениятын сәўлелендириўши миллий айна екенлиги туўралы, сондай-ақ бүгинги турмысымызда еле де өз әхмийетин жойтпағанлығын сөз еттик.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўилимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент.:Ўзбекистон, 2017,-Б 16

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида //Халқ сўзи, 24-июнь, 2017.

3. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. -Москва, Курс лекций. ИТДГК, Гнозис, 2002.
4. Ш.Абдиназимов, З.Даниярова. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары.-Нөкис.: ҚМУ, 2016-жыл, 130 бет.
5. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи,-Ташкент, :Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 4-т, -Нөкис, :Қарақалпақстан 1992.
7. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі.3-т, -Нөкис, :Қарақалпақстан 1988.
8. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атлары. -Нөкис :Билим, 2000.
9. Хожанов М. «Бердақ шығармаларында қус символы» // Классикалық әдебиет хәм жәмийетти мәнаўий жаңалаў мәселелери. Халық аралық илимий конференция материаллары. ӨЗИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты.-Нөкис, 2017.
10. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 2-т, -Нөкис, :Қарақалпақстан. 1984.

ОЧЕРК ЖАНРЫНЫҢ СТИЛЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

(Қарақалпақстан тараўлық газеталар мысалында)

Каллибекова Г.П.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Очерк көркем-публицистиканың әҳмийетли жанрларының бири. Очерк сөзинің сөзликтегі мәніси русча «чертить, очерчивать» сөзинен алынған болып, «қаралаў, анық етип көрсетиў» [1] деген мәнилерди билдиреди. Очеркке берилетуғын илимий тәрийплер түрлише. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нда «очерк – турмыслық фактлерди қысқаша көринисте баянлайтуғын киши көркем шығарма» деп түсіндириледі. «Журналист спрвочниги»нде болса, «Очерк – инсанлар хаққында образлы көринис бериў, оларды хәрекетте көрсетиў, ўақыялардың мазмунын ашып бериўши жанр» [1], деп тәрийп берилген. Рус изертлеўшилеринен Е.И.Журбина бул жанрға «Очерк – көркем әдебиет хәм публицистиканың курамалы, көп қырлы формасы», деп көрсетсе, К.В.Ковалевский болса «Очерк – оқыўшыға инсанлар, олардың жумыслары, ўақыялар хаққында образлы көринис береді» [1], деп жазады. Өзбек илимпазларынан О.Тоғаев, М.Худайқуловлар да очерк жанрына тәрийп берип өткен. Очерк жанрының классификациясын илимпазлар түрлише бөлип көрсетеди. Мысалы: В.Г.Колосова: публицистикалық очерк, ўақыя очерки, портрет очерки, сўўретлеме/этиюд хәм жол очерки [2]. А.А.Тертычный: портрет очерки, машқалалы очерк, жол очерки [3]. М.Худайқулов: *портрет очерки, ўақыя очерки, машқалалы очерк, жол очерки, суд очерки* [1] сыяклы түрлерин атап көрсетеди.

Очерк жанры, оның теориялық хәм әмелий әхмийети, эволюциясы, тематикасы баянланланыў тили, стиллик өзгешелиги кең изертленген. Атап айтқанда, коллектив авторлықтағы «Очерки по истории русской журналистики и критики» [4], Т.А.Беневоленскаяның «Композиция газетного очерка» [5] хәм А.В.Колесниченконың «Настольная книга журналиста» оқыўлық қолланбасында [6] очерк жанрының теориясына, классификациясына тоқтап өткен. А.А.Гусейнованың «Очерк как один из видов художественно-публицистического жанра» (на примере Татарского журнала «Соэмбака») [7], Ю.А.Гордеевтың «Жанровые разновидности современного очерка в печатных и интернет-изданиях» [2], Л.Скибицкаяның «Современный очерк: проблема внутржанровой типологии» [8], О.В.Казимированың «К определению жанровой специфики публицистического очерка (в русско-и англоязычной традициях)» [9], Ф.Давлатованың «Очерк жанри эволюциясы» [10], Б.Утебаеваның «Очеркте фразеологизм хәм нақыл-мақаллар» [11] хәм т.б илимий мақалаларда очерктің жанрлық, стиллик өзгешелигине илимий аспектте баҳа берип өткен.

Қарақалпақстан тараўлық газеталарындағы очерк жанрының стиллик өзгешелигин үйрениўде бир қатар газета материалларын анализге тарттық. Тараўлық газеталардағы очерклердің тематикасында көбирек дәўир қахарманлары менен бирге, билимлендириў, мәдениет, спорт, медицина тараўы хызметкерлериниң өмир жолы, қәсиплик хызмети, искерлиги сөз болған. Олар көбинесе портрет очерки, жол очерки, суд очерки тийкарында баянланған.

Тараўлық газеталардың 1999-2009-жылларында очерк жанрында жәрияланған материалларды үйренгенимизде, хәр бир тараўда өзиниң искерлиги, талапшаңлығы менен дәўир қахарманына айланып атырған инсанлар өмири кең сәўлеленген. Олар арнаўлы, турақлы рубрикалар астында жийи жәрияланған. Әсиресе, 1999-2001-жылларда жәрияланған очерклер «Очерк» рубрикасында берилген. Мысалы: «Очерк» рубрикасында «Талантлы алым» («Устаз» 1999.28.01.№5), «Устаз» («Устаз» 1999.23.12. №52), «Аяпберген мине усындай» («Устаз» 2001.15.02. №7), «Талпынған жетер муратқа» («Устаз» 2001.15.03. №11) хәм т.б. Бул очерклердің баянлаў тили кең, тил бирликлеринен шебер пайдалана алғанлығы менен дыққатқа ылайықлы.

Ал, айырым очерк жанрындағы материалларда қахарманның өзи менен сәўбет алып барыў усылынан да пайдаланған. Мысалы: «Устаз мәртебеси» («Устаз» 2001.21.06. №25), «Илимпаз келиншектің монологи» («УЖ» 2012.02.08) атамасындағы очерклерде қахарман образын ашып бериўде, қахарманға бир қатар сораўлар менен мүрәжат еткен. Және де, очерк жанрының рубрикаларында тийкаргы тематика сәўлеленгенлигин көремиз. Мысалы: «Жансебил ямаса нөкисли жай муғаллим – Өзбекстан Қахарманы Алланияз Өтениязов ҳаққында сөз» («УЖ» 16.09.2003. №37-38), «Пидайы полковник» («УЖ» 2005.04.11), «Өмирин киноға арнаған инсан» («УЖ»

2004.18.05), «Кино өнерінің көрнекли искери» («УЖ» 15.01.2004. №3) хәм т.б. Бул очерклер тематикасында қахарман ҳаққында мағлыұматқа ийе боламыз.

Тараўлық газеталарда очерк жанрының портрет очерки жийи ушырасады. Портрет очеркинің баянланыў тилинде көбинесе санлы фактлерди (жыл) көп ушыратамыз, контексттиң тәсиршеңлигин тәмийинлеўде синоним хәм антоним сөзлерден, теңеўлерден өнимли қолланылған. Жанрдың тийкарғы өзгешеликлериниң бири, қахарманның өмир жолы избе-из баянланады. Екиншиден, қахарман характери ашып бериледи. Оның бүгинги күнде жәмийеттеги орны, шаңарағы ҳаққында мағлыұмат бериледи. Портрет очерки турақлы рубрикаларда берилген. Мысалы: «Арамыздағы адамлар» («ҚУ»), «Очерк», «Мийнети мүнәсип баҳаланғанлар», «Устазлар – устаз ҳаққында сөз етеди» («УЖ» 2004.19.08), «Көркем өнер» («УЖ» 2004.29.04), «Жақсы адамлар арамызда жүр» («Устаз» 2001.21.06. №25), «Мен тәжим етемен қарақалпаққа» («ҚӘ» 2018. №11-12) х.т.б темаларға қурылған.

Енди, **портрет очеркинің** баянланыў тилине итибар каратамыз. Мысалы: «Бирдейине биринши» («УЖ» 2012.22.02. Ә.Атажанов) очеркинде қахарман образы анық фактлерде толық ашып берилген: *«1942-жыл нәўбәҳәриниң биринши күни 1-мартта Нөкис қаласындағы Уснатдин ақсақалдың шаңарағында қызалақ дүньяға келди. Жаңа туўылған қыз бала нәрсетеге Рысгүл деп ат қойылды. Ол 1949-жылы пайтахттағы 3-санлы мектепте 7-классқа дейин, сол ўақыттағы атақлы Пушкин атындағы мектепте оныншы классқа дейин оқыды. Мектепте журнал менен күнделигине «3», «4» баҳасын түсирмеді. Ылғый «бес» баҳасына оқыды»*. Очеркте қахарман ҳаққындағы тийкарғы мағлыұматларды усы қатарлар арқалы алыўға болады. Бул қатарларда келтирилген фактлерде автор тийкарғы тематика ҳаққында мағлыұматты избе-изликте ашып бере алған. Ал, кейинги қатарларда қахарманның өмир жолы, оның өзине тән келбети, характери ашып берилген. Мысалы: *«Рысгүл жеңил жолдан тойған қозыдай тыныш, арқайын жүргенди өзине еп көрмеді. Бойындағы жалынлы жигер, билгенинен билмегеним көп, билемен деген алға талўасы арадан жыл өтип, тәжирийбеси артқан сайын жоқарылай берди»*. Бул қатарлардағы «тойған қозыдай» деп теңеўлик хызметтен орынлы қолланылған. Қахарманның характерин ашып бериўде теңеўди пайдаланыў арқалы тәсиршеңликти тәмийинлеўге ерисе алған. Демек, портрет очеркинде сөз етилип атырған қахарманның өмири ҳаққында мағлыұмат бериледи. Ең баслы өзгешеликлериниң бири, бул очерктиң кириспесиниң өзінде-ақ, қахарманның туўылған жери, жылы анық көрсетиледи. Бундай мысалларды хәр бир портрет очеркинде ушыратыўға болады. Мысалы: *«Қурбаназар Хожаназаров 1923-жылы Қараөзек районының Қарабуга аўылында дийқан шаңарағында туўылып, кәмалға келген»* («Очерк» рубрикасында «Устаз» («Устаз» 1999.23.12)). Очеркте таңланған қахарманның өзине тән характерин, образын ашып бериў талап етиледи. Сонлықтан, хәр бир портрет

очерклеринде қахарман хакқындағы тийкарғы фактлер усындай көринисте баянланады.

Жол очерки де өзине тән тематикасы менен өзгешеленеди. Олардың рубрикасы «Журналисттің жол дәптеринен» («Устаз» 2001.07.06. №23), «Алымның жол дәптеринен» («ҚӘ» 2013. №12, декабрь), «Жазыұшының жол дәптеринен» («ҚМ» 2019.20.04. №17-18) деген атамаларда берілген. Газеталардағы жол очеркинің мазмунында күннің темасы, дәуір рухы, мәнаұият, әдебиат, көркем өнер тарауындағы жетискенликлерди, өз ара байланысларды сөз еткен. Мысалы: «Журналисттің жол дәптеринен» рубрикасында «Ашығыңман, Үстирт!» («Устаз» 2001.07.06. №23. С.Ембергенов), «Алымның жол дәптеринен» рубрикасында «Шыңғыс журтында төрт күн» («ҚӘ» 2013. №12. (36) декабрь. Қ.Оразымбетов), «Жазыұшының жол дәптеринен» рубрикасында «Алпамысты ардақлаған ағайын» («ҚМ» 2019.20.04. №17-18. А.Әбдиев) атамасында жол очерклері берілген.

Соның ишінде, «Журналисттің жол дәптеринен» рубрикасында «Ашығыңман, Үстирт!» («Устаз» 2001.07.06. №23) темасындағы жол очеркинің баянланыу тилине итибар қаратамыз: *«...Үстирттиң сан мың қуныя сырлары бар. Жамғырдың сууларынан қақ-қақ айырылып кеткен жерлерге шөп көгермей турса, гә жерлерде дизеге келмейтуғын қара сексеуиллер, сары, көгис түске дөнип құлпырып турған түрли-түрли шөплер көзиңнің отын алады. Қайсы тәрепке қарасаңда, узақ-узақларда пышық мурны батпастай тоғайлар, гә бес алты шақырымдай жерде мөлдир суулы айдын-айдын көллер көз алдыңда көринсе, хәп-заматта олардың көзден ғайып болғанын да сезбей қаласаң»*. Көринип турғанындай, жол очеркинде биринши нәубетте тәбият көриниси, объекттің жайласыу орны сөз болады. Хәр қандай деталды автор газета оқыұшысының көз алдына өзи көрип атырғандай етип баянлайды. Сол тәрепинен де жол очерки тартымлы яғный газета оқыұшыларының итибарын қарататуғын жанр. Бул қатарларда тәбият көринисин тәрийплеуде фразеологимлерден орынлы пайдаланылған: *«көзиңнің отын алады», «пышық мурны батпастай», «көз алдыңда көринсе», «көзден ғайып болғанын»*. Бул сөз дизбеклери контексттің тәсиршеңлигин тәмийинлеп тур.

Айырым жол очерклеринің баянланыу стилинде, тийкарғы тематиканы ашып бериуде бир неше киши темаларға бөлип берілген. Мысалы: «Алымның жол дәптеринен» рубрикасында «Шыңғыс журтында төрт күн» («ҚӘ» 2013. №12. (36) декабрь) темасында берілген жол очерки киши темаларға бөлінген: «Жазыұшыға арналған естелик», «Жазыұшының үй музейинде», «Форумның ашылыуы», «Супора»да», «Ыссық-көлге сапар», «Ыссық-көлдеги форум», «Рух ордо», «Жазыұшының шаңарағы», «Жуұмак». Олардың бири «Ыссық-көлге сапар» темасының баянланыу тилине итибар қаратамыз: *«15-ноябрь күни «Шыңғыс Айтматов хәм оның Ыссық-Көл форумы»ның тийкарғы өтетугын жери – Ыссық-Көлге жүрип кеттик. Бир неше ауыллардан, «Балықшы» қаласынан өтип 4 сааттан көбирек уақытта*

«Шолпан ата» қаласына келдик. Бул Ыссық-Көлдің жағасына жайласқан кишкене қала екен. Көлдің жағасына бір қанша санатория-курорт комплекслери салынған. Бизлер «Каприз» деп аталатуғын курорт комплексине тоқтадық. Оның бас бинасы – бес қабатлы үлкен мийманхана. Қапталындағы кишкене курорт қалашасында алпыслаган коттеджлер салынған». Очеркте фактлерди баянлаўда анықлық, избе-излик сақланған. Автордың сапары даўамында жазылған жол очерки форумға арналған болып, сол жердеги ўақыя-хәдийселер сөз болған. Ал, тәбият көринисиниң сулыўлығын, азадалығын, өзине тән өзгешелигин де жақсы тәрийплеген. Мысалы: «Қырғызлар бул мәканды жер жәннети деп мақтаныш тутар екен. Шынында да көл әтирапының ҳаўасы таза, әтирапы азада, адамлардың жақсы дем алыўы ушын шараятлар жетерли. Ыссық-Көлдің ортасына қарай 50-60 метрге шекем ағаштан жолақлар, жағасына қумнан пляж исленген. Көлге баратуғын жоллардың барлығы тас жолақлар, ёлка ағашлары, гүллер отырғызылған. Қулласы, тәбият тәрәпинен жаратылған сулыўлыққа адамлар және шырай қосқан». Бул қатарлар арқалы жол очеркиниң өзгешелигин көриўимиз мүмкин. Себеби басқа жанрларда ямаса очерктиң басқа түрлери тәбият көриниси кең тәрийпленбейди. Тийкарғы тематика, қахарман характери, келбети, өзине тән белгиси сәўлелендириледі. Демек, бул жол очеркинде келтирилген хәр бир фактте, көрип гүўасы болған ўақыя-хәдийсе, тәбият көриниси кең баянланған.

«Жазыўшының жол дәптеринен» рубрикасында «Алпамысты ардақлаған ағайын» («ҚМ» 2019.20.04. №17-18. А.Әбдиев) атамасындағы жол очерки «I Халықаралық бақсышылық көркем өнери фестивалы (Термиз 2019)»на арналады. Бул очерктиң де тийкарғы өзгешелигин жол бойы көргенлерин, еситкенлерин баянлағанында көриўимизге болады. Сондай-ақ, газета оқыўшысы оқығанда сол мәнзил, сол мәкан ямаса сол орын көз алдына елеслейди. Демек, очерктиң стиллик өзгешелигин ашып беріўге ересе алған. Тәбият көринислери жазыўшы фантазиясында былайынша баянланған: «Өзбек халқы дийхан, мийнеткеш зой. Саат азаңғы алтылар шамасы болса да жолдың еки тәрәпиндеги теп-тегис етип сүрип, айдалып, нәллер егилген атызларда багман, дийханлар жәўлан урып, мийнет етпекте. Егинге таярланған атызларында бир кесек болсай-шы: улпадай майда. 600-км де «Бозашы» аўылы тусындағы теп-тегис, аттың жалындай желкилдеген, орыўға келген жоңышқа бойы шелли, көк-көңбек, қап-қалың бийдай атызлар көгала көк теңиздей шайқалады». Демек, бул қатарларда тәбият гөзаллығын, өзи көрген объект мысалында баянлаған. Ол жерлердің тәбиятының өзгеше көринисин ашып беріўде тил бирликлеринен, синонимлерден, теңеўлерден шебер пайдалана алған. Мысалы: «улпадай майда», «аттың жалындай желкилдеген», «орыўға келген жоңышқа бойы шелли», «көгала көк теңиздей». Гәптеги теңеўлер «-дай/-дей» аффикси, «шелли» дәнекер сөз арқалы баянланған. Бул жол очеркинде тәбият көринисине кең хәм жақсы тәрийп берилген. Жазыўшы жол дәптеринен баянланған бул қатарларда тил бирликлеринен орынлы қолланылыў

нәтижесінде тартымлылық тәмийинленген. Кейинги қатарда: *«Жолдың базы жерлеринің еки тәрепи қызтиликтией дым жиңишке, темирден бардер орнатылып, беккемленген болса да, оның арғы тәрепи тип-тик ой, я сай, я шуқырлық. Бұрын бұндай жолды көрмегенлеримиз сескенемиз»*. Гәптеги *«қызтиликтией»* сөзи жолдың «тар», «жиңишке» екенлигин айтыўда теңеўлик хызметтен орынлы қолланылған. Және де, фразеологизмлерден де пайдаланғанлығын көриўимиз мүмкин. Мысалы: *«Заправка бийиклеўде екен; төменде қала алақаныңдағыдай көринеди: ушы-қыйыры жоқ бир, еки қабатлы жайлар, мектеп, бала бақша, колледж, емлеўхана т.б. мәкемелер биналары»*. Гәптеги *«алақаныңдағыдай»* сөзи анық деген мәнисте теңеп көрсетилген болса, *«ушы-қыйыры жоқ»* сөз дизбеги фразеологизмлик хызметте қолланылған болып, «шексиз, есапсыз, көп» деген мәнини билдирип тур. Демек, хәр бир объектти, тәбият көринисин тәрийплеўде тил бирликлеринен орынлы қолланыў арқалы ғана тийкарғы тематика тәсиршең хәм исенимли баянланады.

Суд очерки тийкарынан суд залынан, жынаят жүз берген орыннан таярланған. Олар: *«Жынаят жазасыз қалмайды»*, *«Суд залынан»*, *«Адам саўдасы»* рубрикаларында бериледи. Суд очерклериниң стиллик өзгешеликлерине итибар қаратар екенбиз, журналист болған ўақыяны баянлаўда, жәмийетке пикир таслап, өз гезегинде оларды сергек болыўға шақыра алған. Мысалы: *«Егизек нәрестелердиң көз жаслары»* (*«ҚӘ»* 2013. №1) темасындағы суд очеркинде тилдиң тәсиршеңликти тәмийинлеўши қураллары орынлы қолланылған. Мысалы: *«Гүлдей төрт нәрестениң анасы бирден наўқасланып, тосаттан көз жумды»*; *«Төрт жасқа еле шыға қоймаған еки егизек қызлар анасын излеп жылаған ўақытлары кемпир апасы менен әкеси Нөкисбай таң атқанша кирпич қақпай шығатуғын еди»*; *«Жасы үлкенлер Нөкисбайға «мына нәрестелердиң маңлайын сыйпалап, баўырына басатуғын бир шүберекбаслыны алып келсең-о, өзиң де еле жассаң, отызға еле толмадың» деп ойласқан халда, оны үйлендириў мәселесин шешти»*; *«Бирақ негедур қатықтай уйып отырған бул шаңарақтың бахытлы өмири узаққа созылмады»*; *«Егиз егизден болған төрт ақлығының да кири менен ыссы-суўығы кемпирдиң мойнына түсти»*. Бул келтирилген мысалларда *көз жумды, кирпич қақпай, шүберекбаслыны, қатықтай уйып, кири менен ыссы-суўығы* сөз дизбеклери тәсиршеңликти арттырыў мақсетинде орынлы қолланылған. Гәптеги *көз жумды, кирпич қақпай, кири менен ыссы-суўығы* сөз дизбеклери - фразеологизм болса, *шүберекбаслыны-синекдоха; гүлдей, қатықтай уйып* - теңеўлик хызметте пайдаланылған. Ал очерктиң даўамында тийкарғы тематика былайынша сәўлеленген: *«Тамарахан нәрестелерди асхана оқлаўы менен урып, көзлерин көгертип, «әкеңизге айтсаңыз өлтиремен» деп қолларына ийне тығып, қыстың қыраўлы суўық күнлери аўқат берместен желең көйлек пенен оларды сыртқа шығарып жиберип, «тәрбия деген мине усындай болады» деп азаплап кетеди»*. Суд очеркинде сөз етилип атырған тематика зуд залынан, жынаят жүз берген орыннан ямаса суд материаллары тийкарында таярланады. Демек,

келтирилген мысалда, айыпланыушының жәбір шеккен халаты, дәл фактлерде берилген. Очерктің баянланыу тили арқалы жәмийетке пикир таслап, унамсыз иллетлердің алды алынады ямаса улыуа шек коя алыу имканиятын пайда етеди.

Ал, айырым суд очерклеринде, очерк қахарманы тууралы анық мағлыуат бериледи. Мысалы: *«1970-жылы Төрткүл районында тууылған, ҳеш жерде пайдалы мийнет пенен шугылланбастан жүрген пуқара Марат Арзиев алдын-ала судланғанлығынан жуумақ шығармастан мал-мүлкин талан-тараж етиу мақсетинде өзгениң үйине ыызамсыз рәуиште кирип адам өмири ушын қәуипли болған зорлық етип өте ауыр жынаятқа қол урады»* («Жынаят жазасыз қалмайды» рубрикасында «Орны толмас өкиниш» («ҒхН» 2008.21.11. №32) очерки); Кейинги мысал: *«... жынаят ислери бойынша Нөкис қалалық судында Тақыятас қаласында 1980-жылда тууылған пуқара Нурғазы Амировтың үстинен ашық суд мәжлиси болып өтти. Қарауында ер жетпеген бир перзенти бар бул жигитке «адам саудасы менен шугылланған» деген айып қойылды»* («Адам саудасы» рубрикасында «Дозақ» («ҒхН» 2009.31.07. №21)). Бул очерклердің баянланыу тилинде фактлер қысқа, анық, дерлик хабар гәп формасында берилген. Тийкарғы фактлер суд материаллары тийкарында таярланған. Және де, очерктеги контексттің тәсиршеңлигин тәмийинлеуде, уақыяға үнлес нақыл-мақаллардың қолланылыуы дыққатқа ылайықлы: *«Билип-билмей жынаят көшесине кирип қалмау ушын болса адам ашыуға ерк бермеуи тийис. Себеби «Ашыу алдын, ақыл-соң» деген дана халқымыз»* («ҒхН» 2008.21.11. №32); *«Бирақ, Нурғазы уқсаған «жеңилдің-астынан, ауырдың-үстинен» жүриуши, қандай жол менен болса да, пул табыуды гөзлейтуғын кимселердің еле де болса арамызда ушырап атырғаны-жүда өкинишили»* («ҒхН» 2009.31.07. №21). Демек, газеталарда берилген усындай суд очерклері баянланыу тили арқалы хәр бир инсанды терең ойланыуға, өз пикирине ийе болыуға, мәнауиятын жоқарылатыуда тәрбиялық характери жоқары.

Жуумаклап айтқанда, Қарақалпақстан тараулық газеталарында очерк жанрының стиллик өзгешелигин үйрениуде бир қатар газета материалларын анализлеуге еристик, мазмуны менен таныстық. 1998-2000-жыллардағы газеталарды үйренгенимизде, очерктің мазмунын ашып бериуде тек ғана бир атама қойылған. Сол тийкарда таңланған тема баянланған. Ал кейинги жылларда жәрияланып атырған очерклер киши (пәт) темалар негизинде, мазмунды ашып бериуге хәрекет еткен. Мысалы: «Талпынған жетер муратқа» («УЖ» 2001.15.03. №11), «Хүрметке бөленген инсан» («УЖ» 03.07.2003. №27), «Шыңғыс журтында төрт күн» («ҚӘ» 2013. №12. (36)), «Жаңа илим докторы» («ҚУ» 2017.04.02)). Бул очерклерде қысқалық, анықлық, тартымлылық тәмийинленген. Хәр бир фактти баянлауда белгиленген тема шеңберинде сөз еткен. Бул да жанрдың стиллик жетилисиуиниң бир көриниси сыпатында алып қарауымызға болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Худойкулов М. Журналистика ва Публицистика. Тошкент: «Taffakur», 2011. 234-б.
2. Гордеев Ю.А. Жанровые разновидности современного очерка в печатных и интернет-изданиях. Вестник ВГУ. Серия. Филология. Журналистика. 2015. №4. С.117-120
3. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Москва: Аспект Пресс. 2002. С.121-128.
4. Березина В.Г, Емелянов Е.П, Соколов Н.И, Тотубалин Н.И. Очерки по истории русской журналистики и критики. С. 449-470.
5. Беневоленская Т.А. Композиция газетного очерка. Пособие по спецкурсу. Москва. 1975.
6. Колесниченко А.В. Настольная книга журналиста. Учебное пособие. Москва: Издательства Аспект Пресс. 2013.
7. Гусейнова А.А. «Очерк как один из видов художественно-публицистического жанра» (на примере Татарского журнала «Созмбика»/«Сююмбийке»). Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. №4. С.18-20.
8. Скибицкая Л. Современный очерк: проблема внутржанровой типологии. Слова ў контексте часу. Типология публицистических жанр. С.301.
9. Казимирова О.В. К определению жанровой специфики публицистического очерка. (ф русско-и англоязычной традициях). Репозиторий ВГУ.
10. Давлатова Ф. Очерк жанри эволюцияси. O'zbek tili va adabiyoti. 2012. №2. 71-73-б.
11. Утебаева В. Очеркте фразеологизм ҳам нақыл-мақаллар. «Устаз жолы» газетасы. 2013-жыл 18-май.
12. «Устаз жолы» газетасының тигиндилери
13. «Қарақалпақстан мәденияты» газетасының тигиндилери
14. «Қарақалпақстан университети» газетасының тигиндилери
15. «Қарақалпақ әдебияты» газетасының тигиндилери

ҒӘРЭСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ РУС ТИЛИ АРҚАЛЫ БАСҚА ЕВРОПА ТИЛЛЕРИНЕН ӨЗЛЕСКЕН ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКА

Нажимов А.Ш.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Мәмлекетлердің жәмийетлик тарийхый раўажланыўы, халықлардың экономикалық-сиясий ҳам мәдений байланыслары, әлбетте тиллердің бир-бирине тәсир етиўине себепши болады. Усы тарийхый раўажланыў барысында бир тилден екинши бир тилге ең биринши гезекте сөзлер аўысып отырады. Қайсы тилдің болмасын лексикалық курамына тарийхый шығысы жағынан баҳа берилгенде, сөзлик курамының тийкарынан еки топарға, яғный

өз сөзлик қатлам хәм басқа тиллерден кирген қатламларға ажыралып турады. Бул жағдай қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында хәрекетшең қатлам болған жәмийетлик сиясий лексика системасына да тийисли.

Улыўма түркий тиллерге ортақ сөзлерди биз өзлик қатламның тийкары сыпатында қарайтуғын болсақ, соның менен бирге белгили дәўирлерде кирип келген рус тиллерине тән сөзлерди бул мақалада өзлестирилген қатлам сыпатында үйрендик.

Халықлар арасындағы дослық, жәмийетлик турмыстың барлық тараўында бирге ислесиў әсиресе, өткен әсирде рус халқы менен узақ жыллар экстралингвистикалық қатнас қарақалпақ әдебий тилинің, оның жәмийетлик-сиясий лексикасына рус хәм рус тили арқалы басқа европа тиллеринен өзлескен сөзлердин кирип келиўине себепши болды. Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден атамалардың көплек кирип келиўи сөзлик қурамның елеўли түрде байыўына мүмкиншиликлер туўдырды. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің жәмийетлик-сиясий лексикасы қурамында тийкарынан рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер көплек ушырайды.

Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден жәмийетлик-сиясий сөзлердин кирип келиўин төмендегише үш жол арқалы қараўға болады:

а) Өзгериссиз туўры аўысыў

Өзгериссиз туўры аўысыў-рус тилинен анаў ямаса мынаў жәмийетлик-сиясий мазмунға ийе атамалардың қарақалпақ тилиндеги сәйкес эквиваленти болыўы нәтийжесинде сол сөздин көпшилиқ жағдайда интернационаллық сыпатламасының болыўына байланысly. Мысалы:

«Империя»-латын тилинің «империзум» сөзинен алынған болып ол туўры мәнисинде хукимет, мәмлекет дегенди аңлатады. Империя-мәмлекет басшысы император болып табылатуғын монархиялық мәмлекет. Тарийхтан белгили болғандай империя атамасы Рим императорлары Юлий Сезар, Октавиян Август пенен байланысly[1]. Хәзирги қарақалпақ тили жәмийетлик-сиясий лексикасында империя сөзи мәмлекетлик басқарыўдын бир түри сыпатында қолланылады («Куш империясы»). Сондай-ақ, импералистлик мәмлекетлерге байланысly материалларда қолланылады.

«Император»-латынша «император», бул сөз де латын тилинен алынған болып, жоқарыдағы атамаға қосымша мәнилес болып табылады. Император сөзи-«хукимдар, саркарда» деген мәнисти береді. Бул атама әйемги Рим Республикасында саркарданың сыйлықлы титули есапланған. Октавиян Август дәўиринен баслап мәмлекет басшының титули болған. Кейин ала император сыпатында бир неше ири мәмлекетлер хукимдарларына тийисли болған [2].

Бул сөз де мәмлекетлик дүзим империалистлик болған мәмлекетлерге байланысly хәм тарийхий материалларға байланысly сөзлерде жумсалады (Қытай императоры, Япон императоры).

«Парламент» -парламент (немисше парламент, англисше парламент, французса парлемент) бул сөз француз тилине тийисли болып, туўра

мәнісінде «парлап сөйлеу» дегенди аңлатады. Парламент мәмлекеттин жоқары ызам шығарыушы органы. Англияда парламент, АҚШта-Конгресс, буржуазия революцияға шекемги Францияда жоқары суд кәрханасы хәм парламент деп аталған. Мысалы: Парламентизмнің жоқары палатасы алдында турған әхмийетли мәқсетлери ўазыйпалары ҳаққында өзиниң пикирлерин баян етти. («Ғәрезсизлик хәм Ызам», 28-феврал, 2006-жыл).

«Партия»-латин тилинен «пац» (партис) сөзинен алынған, аўдармада «бөлим», топар мәнісин береди. Бул сөздин бир неше мәніси бар.

1. Социаллық қатламның ямаса класстың мәплерин билдириўши хәм олардың сиясий искерлигин басқарыўшы сиясий орган.

2. Бир белгили мақсет ушын бирлескен жәмийеттеги шахслар топары. Мысалы: географиялық партия.

3. Затлардың белгили көлеми, көбинесе затларды жиберий хәм қабыл етиў менен байланыслы қолланылады. Мысалы, китаплардың жана партиясы ҳ.т.б.

4. Бир ойынның ойналыў процесси ўақты. Мәселен, шахмат, шашка партиясы.

5. Оркестр, хор ямаса опера шығармасының бир бөлеги [3]. Қарақалпақ жәмийетлик-сиясий лексикасында партия сөзиниң бирлесиў мәнісиндеги формасы жумсалады. Мысалы: “Соннан берли бул партия жаңа сиясий күш сыпатында елимиздиң жәмийетлик-сиясий турмысына белсене араласып келмекте [4].

«Демократия»-бул сөз бизге рус тили арқалы кирип келген-«халық ҳукимети» дегенди аңлатады. Демократия сиясий дүзим болып, оның тийкарында процесс нәтийжесинде қатнасыўшылардың теңдей тәсири арқалы шешимлерди коллективли қабыл етиў методы жатады. Бул метод ҳәр бир жәмийетлик структураларда қолланылыўы мүмкин.

Мысалы: Демократия ҳұқықый мәмлекет, ашық пукаралық жәмийетти дүзиў, еркин экономикалық раўажландырыў, муқаддес қәдириятларымызға сай руўхыятымызды жетилистириў жолында қойып атырған қәдемлер бүгинниң айқын дәлийли. («Ғәрезсизлик хәм Ызам». 9-апрел, 2006-жыл. № 10(346).

«Республика» -латын тилинен рус тили арқалы кирип келген. “Жәмийетлик ис”, “мәмлекет басқарыў формасы” дегенди аңлатады. Жоқары мәмлекетшилик ҳукимет, белгили муддетге сайланған басқарыў органларына тийисли болады. Усындай басқарыў формасына ийе мәмлекет республика деп аталады [5]. Мысалы:

1. Республика халқын тәбийғый газ хәм электр энергиясы менен тәмийинлеўди жаңа басқышқа көтериў мақсетиде 163,5 миллиард сумлық жумыслар әмелге асырыў нәзерде тutyлған.

2. Ўзбекстан ушын “Корея Республикасы ўақыт сынағынан өткен хәм ҳәр тәрәплеме исенимли стратегиялық шерик болып табылады”. (“Еркин Қарақалпақстан”, 26-апрель, 2014 жыл. №50 (19512).

«Регламент»-сөзи француз тилинен алынған (реglement-регламент-қағыйда). Бул сөз қарақалпақ тилине рус тили арқалы кирип келди. Регламент сөзи төмендеги мәнилерге ийе:

1. Мәмлекет органларының жумысларының тәртибин белгилейтуғын қағыйдалар системасы. (Мысалы: Жоқары Кеңес регламенти).

2. Жыйналыс, конференция, анжуманларды алып барыу тәртиби.

3. Халық аралық конгресс хәм конференциялардын айырым актлериниң аты. (Мысалы: Венский регламент. 1815 жыл)

«Депутат»-сөзи латын тилиниң «депутатас» сөзинен алынып қарақалпақ тилине бул сөздин кирип келиуине рус тили себепши болды. Депутат-Нызам шығарыушы, яки болмаса қандайда бир жууапкерли органларға сайланып қойылған шахс [6]. Мысалы: Жоқары Кеңес депутаты.

Семинарда Өзбекистан Республикасы Олий Мажлисиниң Нызамшылық палатасы депутатлары, Министрлик хәм ведомствалар, орынлардағы мәмлекетлик хәкимият уйымлары хызметкерлери қатнасты. (“Еркин Қарақалпақстан”. 5-август, 2010-жыл №83. (18931)).

«Президент»-рус тилине латын тили арқалы кирип келген “президент”, “алдында отырыушы” деген мағананы билдиреди.

1. Басқарыудың республикалық формасына ийе көплеген мәмлекетлердеги мәмлекет басшысы.

2. Айырым жәмийетлик мәкемелердиң басшысы.

3. Компания хәм корпорациялардағы жоқары лауазымлы шахс мәнилерине ийе [7]. Мысалы: “Сөйлесиу барысында Өзбекистанда Президентимиз Ислам Каримовтың басшылығында басқа да тараулар сиякли ауыл хәм суу хожалығы саласында әмелге асырып атырған избе-из реформалар жоқары нәтийжелер берип атырғаны айрықша атап өтилди”. (“Еркин Қарақалпақстан”. 9-май, 2009-жыл).

“Ақсарайда Малазияниң “Петронас” корпорациясынын президенти Мухаммед Хасан Мариканды қабыл етти”. (“Еркин Қарақалпақстан”. 9-апрел, 2009-жыл. №43 (18725)).

«Модернизация»-Қарақалпақ тилинде соңғы уақытлары келип кирген сөз болып Өзбекстанда алып барылып атырған кең көлемли реформаларға байланысly қолланады. Кәрхана, завод, фабрикаларды ең соңғы типтеги әсбап-үскенелер менен тәмийнлеуди аңлатады.

Мысалы: Президентимиз И.Кәримовтың басшылығында экономикалы модернизациялау хәм диверсификациялау, заманагөй бизнес инфраструктурасын рауажландыру бағдарында үлкен жумыслар әмелге асырылмақта («Еркин Қарақалпақстан», 26-апрель, 2014-жыл, №50 (19514)).

«Диверсификациялау»-сөзи де қарақалпақ тилине соңғы уақытлары келип кирди. Бул сөз кәрхана хәм шөлкемлерде таярланып атырғын өнимлердиң түрин көбейтиу, яғный бар түрли өним емес, ал көп түрли өним шығарыуды билдиреди.

Солай етип, рус тили арқалы басқа европа тиллеринен атамаларды қабыл етиу жийи ушырасатуғын кубылыс сыпатында танылып отыр. Басқа

тиллерден сөз өзлестиріу қарақалпақ тилинің сөзлик курамында басқа тиллерден өзлескен сөзлер қатламының буннан былай да байыуына себепши болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пирниязова А. К вопросу о периодизации в развитии общественно-политической лексики каракалпакского языка //Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана, 1984, №4.

2. Пирниязова А. Русско-интернациональные заимствования в составе общественно политической лексики каракалпакского языка //Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана, 1985, №2.

3. Бердимуратов Е., Камалов А. Жәмийетлик-сиясий хәм социаллық-экономикалық терминлердің русша-қарақалпақша қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.

4. Пирниязова А. И.Юсупов шығармаларында терминлердің стильлик қолланылыуы //Қарақалпақ тил билимінің гейпара мәселелери. – Нөкис: 1994.

5. Словарь иностранных слов. – Москва.1989. – С. 194.

НОВЕЛЛАДА СТИЛЬЛИК ИЗЛЕНИСЛЕР

Камалова Д.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Стиль хәр қандай жазыушының өзине тән өзгешеликлерин жүзеге шығарыушы әдебий қубылыс болып есапланады. Көркем шығарманы баянлауда, идея хәм мазмунды сәулелендириуде, қахарман характерин ашып бериуде автордың стиллик изленислери айқын көзге тасланады. Рус әдебиятында М.Б.Храпченко көркем стиль атамасына қысқа баянлама береді: «стиль ...өмирди образлы өзлестиріуде қолланылатуғын баянлау усыллары, китап оқыушысын исендириу хәм өзине қаратыу формалары есапланады» [5, 109]. Яғный, жазыушы реал турмыс ўақыяларын өз шығармасында образлы түрде өзлестиреди хәм оның тәсиршеңлигин арттыру мақсетинде өзинің стильлик өзгешеликлеринен келип шыққан халда баянлау усылларынан пайдаланады. Оны калай хәм қайтып пайдаланыу жазыушының көркем шеберлигине байланысly. Адебияттаныушы М.Пирназарова «Көркем шығарма стили тийкарында жазыушы стили дөретиледи. Бул стилде хәм хәр бир көркем шығармада автордың өзлиги пайда болады» [3, 18] деп айтып өтеди.

Поэтиканың әхмийетли категорияларынан бири – көркем шығарманың ол яки бул тәриздеги формалық қурылысын белгилейтуғын улыўма принцип болған стильди үйрениу, кең мәниде айтқанда, өз алдына жазыушыны үйрениу болып есапланады. Сонлықтан стиль жазыушының өзлиги менен ажыралмас байланысly болған категория сыпатында дөретиушилик индивидуаллықты белгилейди. «Стиль жазыушының жеке тәжирийбеси,

баянлаў өзгешелигинде көзге тасланады» - деп жазады Л.И.Тимофеев [4, 411]. Ол ҳәр бир жазыўшы дәретиўшилигиниң өзине тән, тәкирарланбас идеялық – көркем өзгешеликлерин, өмир ҳаққындағы концепциясының конкрет көркем баянланыўын «стиль» атамасы менен түсиндиреди. Әдебиятшы С.Мамажонов пикиринше, стиль ақыл ҳәм баянлаў менен биргеликте пайда болады [2, 80]. «Индивидуаль стиль, деп жазады Н.Шукуров, жазыўшының ўақыя ҳәм ҳәдийселерди өзине тән образлар ҳәм баянлаў – сүүретлеў кураллары менен сәўлелендирийи есапланады» [6, 7].

Жәхән әдебияттаныў илиминде шығарманың стилин үйрениў бойынша бир қатар илимий изертлеўлер алып барылған. Рус әдебиятында М.Бахтин, Н.Гей, Н.Драгомирецкая, Э.Бальбуров, А.Б.Есин, өзбек әдебияттаныў илиминде П.Қодиров, Н.Ахмедов, Й.Солижонов, Ў.Носиров, С.Мамажонов, М.Пирназарова, қарақалпақ әдебиятында болса М.Нурмухамедов, Ж.Нарымбетов, Қ.Султанов, С.Баҳадырова, З.Насруллаева, Қ.Камалов, Ж.Есенов, П.Нуржанов, А.Султанов ҳ.т.б.асқалардың илимий – изертлеў жумысларында көркем шығарма стили ҳәм жанрлық өзине тән өзгешеликлер бойынша теориялық пикирлер билдирилген. Сондай-ақ, Ж.Сагидуллаева «Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980 – жыллар повестьлери мысалында)» темасында арнаўлы түрде изертлеў жумысын алып барды (2010). Жумыстың мақсети көркем прозада стиль, оның шығарманың көркемлигине тәсири мәселесин ХХ әсирдиң 80 – жылларындағы қарақалпақ повестьшилиги, анығырақ айтқанда, Г.Есемуратова, А.Халмуратов, У.Пиржанов, Ш.Сейтов ва Е.Өтепбергенов шығармалары мысалында үйрениў ҳәм сол тийкарда жазыўшылардың повесть жанры көркемлиги жолындағы изленислерин, повестьшиликтеги индивидуал стилин, олардың ҳәзирги қарақалпақ прозасында тутқан орнын анықлап бериўден ибарат.

Хәр қандай жанрда жазыўшы ең дәслеп өзиниң стилин белгилеп алмайды. Бул процесс шығарманың жазылыўы даўамында пайда болады ҳәм қәлиплеседи. Жазыўшы шығармасында емес, онда жәмленген идея ҳәм мазмунның актуальлығында сондай-ақ, қитап оқыўшысының қандай қабыл қылыўында шығармадағы стильлик изленислер анық көзге тасланады.

Бүгинги күнде қарақалпақ прозасында шығарма сюжетин раўажландырыў, күшейтиў ушын жазыўшылар ондағы конфликт ҳәм қаҳарман психологиясын жанландырып сүүретлемекте. Бул ҳаққында белгили илимпаз П.Нуржанов өзиниң илимий – изертлеў жумысларында «... сюжет дүзиўде бурынғыдай турмыс ўақыяларын жадағай, садалық пенен яғный тек ғана «объектив» сүүретлеп бериў кем-кем азайып, шығарманың ҳәр бир көркем бөлекшесине шекем символика-метафоралық ҳәм тымсалыйлық мәни жүклеп сүүретлеў, олардағы диалог ҳәм ишки монологлық усылларға да сюжетлик функция бериў, түс көриў, қаҳарманлардың өз ара жазысқан хатларына айрықша әдебий – поэтикалық функция жүклеў, хәттеки, сюжетлик раўажланыў барысында абсурд ўақыяларды да модерн усылына жақын формаларда сүүретлеў ҳәм т.б. қәсийетлер күшейгенлиги көзге тасланады» - деп атап өтеди [1, 24]. Бундай жағдай шығарманың мазмунын ҳәр тәрәплеме байытыўға ҳәм оқыўшылардың қызығыўшылығын арттырыўға жәрдем

береди. Ҳазирги кунде шығарманың сюжетинде күшейген конфликт ҳам турмыс шынлығын психологиялық планда сүүретлеў новелла жанрындағы дөретпелерде де жийи ушырасады.

Жәхән әдебиятында новелла кең раўажланған жанрлардан есапланады. Әсиресе белгили жазыўшылар Проспер Мериме, Эмиль Золя, Ги Де Мопассан, Антон Павлович Чехов, Уильям Сидни Портер, Сомерсет Моэм, Василь Стефаник, Джек Лондон, Стефан Цвейг, Эрнест Хемингуэй, Азиз Несин дөретиўшиликлеринде бул жанрдың әжайип өзгешеликке ийе үлгилерин ушыратыў мүмкин. Новелла жанры өзбек әдебиятында да ҳәр тәреплеме раўажланып барды. Тийкарынан, белгили жазыўшылардан Абдулла Қаххар, Шукур Холмирзаев, Назар Эшонқул ҳам басқада жазыўшылардың дөретиўшилигинде жанрдың әжайып үлгилерин көриў мүмкин.

Ал, қарақалпақ әдебиятында новелла жанрының пайда болыўы ХХ әсирдин 1970-жылларына туўра келеди. Бүгинги күнге келип қарақалпақ новеллалары идеялық – тематикалық, жанрлық ҳам стиллик жақтан да әдеўир дәрежеде жетискенликлерге еристи деп айта аламыз. Әлбетте, әдебиятымызда пайда болған ҳәр бир жаңа жанрдағы шығармалардың қәлиплесиўи талантлы жазыўшылардың дөретиўшилик искерлиги ҳам изленислери менен тығыз байланыслы әмелге асатуғын көркем кубылыс есапланады. Буның айқын мысалы ретинде қарақалпақ әдебиятында новелла жанры бойынша дәслепки мәрте қәлемин сынаған ҳам бул жанрда үзликсиз жазып киятырған Кеңес Смамутов, Алпысбай Султанов, Марат Таўмуратовларды атап өтсек болады.

Көркем стиль жазыўшының эстетик көз – қараслары ҳам изленислеринин нәтийжеси болған әдебий процесс болып есапланады. Жазыўшы өз шығармасында сөзлерди тәсирли қолланыўы, ўақыя ҳам ҳәдийселерди исенимли баянлаўы ҳам қахарманның ишки дүньясын ашып көрсеиўи арқалы көркем дөретпениң пайда болыўына ериседи. Бунда автор өз индивидуал стилине ийе болыўы керек. Бундай өзине тән өзгешеликлер Марат Таўмуратов новеллаларында да ушырасады. Жазыўшы новеллаларына тема таңлаўда, сюжет ҳам композицияны раўажландырыўда, идея – тематикалық өзгешеликлери менен басқалардан ажыралып турады. Соның менен бирге, автор қахарманлардың рухый – психологиялық жағдайларын, ишки кеширмелерин шеберлик пенен сүүретлеў уқыбына ийе. Сондай-ақ, М.Таўмуратов шығармаларында ҳам оның атамаларында илимий терминлердин қолланылыўы оқыўшыда қызығыўшылық оятады. Бул жағдай жазыўшының индивидуал стилине тән өзгешеликлерден деп ойлаймыз. Себеби, М.Таўмуратов Қарақалпақ мәмлекетлик университетинин математика факультетин (1983) тамамлаған. Мәселен, оның «Турмыстың екинши нызамы», «Жалғызлық салмағы», «Тиришиликтиң биринши формуласы», «Тәғдир жолларының кесиспеси» ҳам басқада бир қанша новеллаларында турмыс ҳақыйқатлықларын анық сүүретлеўи ҳам инсанлардың ишки руўхый кеширмелерин күшли сезимлер арқалы илимий терминлер менен салыстырып ашып бериўи менен оқыўшыда унамлы тәсир

қалдырады. Мысалы, «Ақ желқомлар гаванларға қайтады» новелласында автор тилинен баянланып қолланылған илимий терминлер арқалы өмирлик жолдасынан айрылған қахарманның сағыныш сезимлери ашып берилген. «... Демек, жақын адамыңды өмириңнің усындай тепе – тең жары жолында жоғалтыўдан аўыр дэрт жоқ! Бирақ, бир гезлерде ашшы мухаббатыңа, мамаларысыз қалған анаға деген геометриялық прогрессия өсиминдеги настолғиясын хеш нэрсе емлеп жибере алмайды екен!... Сол ушын да бунындай бир реңдеги суўық сағынышлар қайсы бир мәўсимлерде де өзге дүнъялардан поэтикалық қатарлар болып сыбырланады да. Мәңгиликке жойтылған нашарының қэдди – бойлары... көзлери... хәммеси – хәммеси жалғыз қалғанында иллюзияға ақ сағым болып қуйылады... ». Әлбетте, шығармадағы қолланылған бундай илимий терминлердің қолланылыўы оқыўшы хэм шығарма арасындағы тэсиршеңликти арттырады хэм қахарманға болған аяныш сезимлерин күшейтеди.

Соның менен бирге, қарақалпақ әдебиятында новелла жанрында дөретиўшилиқ қылып, өз стилине ийе жазыўшылардың бири К.Смамутов болып есапланады. Ол өзиниң «Пошша торғай», «Бала», «Бир аўыз сөз» сияқлы новеллалары менен оқыўшылардың жүрек төринен орын алды деп айта аламыз. Себеби, бул новеллалар Ыатан туйғусы, ата – ана меҳри хэм бала тәрбиясы сияқлы уллы идеяларды ортаға таслағаны менен әҳмийетли. Онда «күйдим», «сүйдим» сияқлы қурғақ баянлаў арқалы емес, шығарма қахарманларының ишки руўхый ҳалатындағы ҳәрекетлеринде автор өз идеясын ашып береді. Мәселен, жазыўшы «Пошша торғай» новелласында Аймурат образы арқалы туўылған жерге болған мухаббат сезимин көркем – эстетикалық мазмун менен бере алған. Автор шығармада өзиниң дөретиўшилиқ тэжирийбесине тийкарланып ўақыяларды терең психологизм арқалы ашып берген хэм қахарманның ишки монологлары образды еле де жетистирген.

Жуўмақлап айтқанда, бүгинги күни прозаның киши жанрларынан бири новеллада жазыўшылардың өзине тән стильлик өзгешеликлери көзге тасланады. Әсиресе, шығармадағы композициялық көп түрлилик, өткир сюжет хэм кескин конфликтке ийе ўақыялардың берилиўи новелланы гүрриң жанрынан ажыратып турады. Жазыўшылардың үлкен идеялық – тематикалық бағдарды новелла жанрында берийге ҳәрекет етиўи олардың излениўшеңликлеринен дәрек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Нуржанов П. Хэзирги қарақалпақ романы (сюжет хэм конфликт поэтикасы). Нөкис. «Билим». 2009.
2. Мамажонов С. Услуг жилолари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
3. Пирназарова М.Хэзирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтор, Х.Дўстмухаммад, У.Хамдам, Т.Рустам).: Филол. фан. номз. ... дис. Автореф. – Т.: 2006.
4. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М., 1974.

5. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1970.

6. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDÁ QAĦARMANLARDÍ TÁRIYIPLEWDE QOLLANÍLATUĞÍN TURAQLÍ TEÑEWLER

D.Nzamatdinova

ÓzR IA QB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

Kórkem shıǵarmanıń tili ádebiyat penen birge til iliminde de úyreniledi. Kórkem shıǵarmalar tilin, sonıń ishinde qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tilin úyreniw arqalı milliy mádeniyattıń eń joqarı forması esaplanǵan ádebiy tildıń rawajlanıw nızamlıqların ele de tereńirek úyreniwimiz múmkin.

Hár bir til óziniń milliy mádeniy ózgesheligi menen ajralıp turadı. Bul milliy ózgesheliklerdiń ayırımların tilimizde qollanılatuǵın salıstırıw, teñewler arqalı payda bolatuǵın turaqlı teñewler arqalı da kóriwimizge boladı.

Rus tilshi ilimpazı V.M.Ogoltsov bul haqqında: “teñewge baylanıslı tańlanǵan súwretlewler adamlardıń is-háreketi, úrp-ádeti, onıń mádeniy hám tariyxıy ózine say qásiyetlerine muwapıq ráwishte ámelge asırılauǵınlıǵı sebepli, turaqlı teñewler milliy xarakterge iye boladı” – dep kórsetedi [2,5-b].

Turaqlı teñewler - átirapımızdaǵı predmetler yáki júz berip atırǵan waqıya, hadıyselerdi belgili bir obektke salıstırıw arqalı barlıqtı ańlaw yaki bahalaw usıllarınıń biri esaplanadı.

Til biliminde teñewler erkin hám ulıwmaxalıqlıq yáki turaqlı teñewler bolıp ekige bólinedi.

Erkin teñewler boyınsha qaraqalpaq til biliminde izertlew jumısları alıp barılǵan, al turaqlı teñewler qaraqalpaq til biliminde arnawlı izertlenbegen tıń máselelerdiń biri.

Kórkemlew qurallarınıń biri bolǵan turaqlı teñewler qaraqalpaq tilinde júdá kóp ushırasadı. Olar tilimizde ayırıqsha orındı iyeleydi.

Turaqlı tenewler - erte dáwirlerde payda bolıp, tilde tereńnen sińisip ketken konstruktsiyalar. Sol sebepli turaqlı teñewler kórkem ádebiyatta, folklorda, awızeki sóylew tilinde jiyi qollanıladı[4, 430-b].

Turaqlı tenewlerdiń dáslepki ulgileri awızeki xalıq dóretpelerinde orın alǵan, Folklorlıq shıǵarmalar tilinde, ásirese dástanlarda olardıń kóplep ushırasatuǵının kóriwimizge boladı. Sebebi dástanlar insanıyat ómirine erte dáwirlerden-aq kirip kelgen xalıq danalıǵınıń ózine say tariyxıy miyrası bolıp esaplanadı. Olar hár bir xalıqtıń tariyxı hám tábiyiy sharayatınıń ózgesheligin ózinde kórkem obrazlar menen súwretlep, waqıya yaki dástan qaharmanlarınıń psixologiyasın, portretin jasawda turaqlı teñewlerden paydalanıw arqalı ózine tán stili menen ajralıp turadı. Sonlıqtan, bul maqala qaraqalpaq xalıq dástanları tilindegi turaqlı teñewlerdi izertlewge arnalǵan.

Ápiwayı teñew hám salıstırıwlarǵa qaraǵanda turaqlı teñewler lingvopoetikaǵa iye konstrukciyalar esaplanadı [3, 19].

Biz bul izertlewimizde dástan qaharmanlarınń unamlı yáki unamsız qásiyetleri, ásirese, qaharman portreti, psixologiyası hám is-háreketleri jáne fantastikalıq waqıyalar (dáv, mástan kempir) xalqımız tilinde qandayda bir obektke teñew arqalı ózine tán leksika-semantikalıq birlikler payda bolǵanlıǵı, waqıttıń ótiwi menen bunday birlikler xalqımız arasında ulıwmaxalıqlıq yáki turaqlı teñewlerge aylanǵanlıǵın kóremiz hám olarǵa tallaw jasaymız.

Mısalı «**Qiriq qız**» dástanındaǵı Gúlayımınń portretin jasawda onıń qızlarǵa say názik qáddi-qáwmetin *tawıs qusqa*, júziniń sulıwlıǵın kózdiń jılwasın alıwshı *gáwhar tasqa* teñeliwin kóriwimiz múmkin. Mısalı:

Húr qızday dolandı,

Tawıs qustay sılandı [1.171-b].

Aysız túnde ol qız shıqsa dalaǵa,

Qarańǵı úyge ***hasıl gáwhar qoyǵanday*** [1.8-b].

Al, «Qaharman» dástanındaǵı Qaharman er júrek jigittiń táriypin keltiriwde onıń boyların - asqar tawǵa, biyik minarǵa, kózin tostaǵanǵa, qabaǵın – qarlı bultqa, qolların qırıq qulashqa teñeydi. Mısalı:

Asqar tawday boyları,

Maqtawǵa tariyip tolmas,

Tulǵalı jiger soyları

Kóziń tússe zárreń qalmas,

Biynesine názer salsań,

Boyın kórseń ***minarday***

Tostaǵanday jalǵız kózi.

Hár qolı mısıl qırıq qulash

Kórgen jandı seskendirer,

Qarlı bulttay qabaǵı [1-345b].

Joqarıda keltirilgen mısallarda Qaharmannıń portretin kóz aldımızǵa keltirsek, tómendegi mısallarda onıń is-háreketi, minezin táriyiplewde qollanılǵan turaqlı teñewlerdi ushıratamız. Mısalı:

1. ***Aydarhaday ah urıp***

Ash jolbarıstay aqırıp...

Lashın qustay sarqadı [1-351b].

2. Qaharmannıń ***qap tawınday qáhári*** qaytıp, Rabılǵa ol da sálem berdi [1-352].

Dástanlarda unamlı qaharman obrazlardan tısqarı unamsız obrazlar da kóplep ushırasadı. Olar ózleriniń unamsız háreketleri, jaǵımsız kórinisleri menen táriyiplenedi. Bul kórinislerdi ele de kórkemlep kórsetiwde turaqlı teñewlerdiń ornı ayırıqsha. Mısalı «Muńlıq – Zarlıq» dástanında Kálleǵar Qulmástan obrazın súwretlewde oǵan qorqınıshlı kórinis beriw ushın kózin máshke, belin oqjayǵa teñese, Qodar qul obrazın táriyiplewde onı tekege, murınların qalaqqa, betlerin tabaqqa uqsatadı:

1. Eki dize bastan ozǵan,

Kózleri máshtey,

Shandırı tastay,

Miyinen sasqan [1-436].

Iymeyip beli oqjayday,

Sanjarxannıń ústine,

Qulmástan júris qıladı [1-436]

2. Arqa moynın qasıǵan,
Ózi tekedey sasıǵan,
Murınları qalaqtay,
Betlerin kórseń, tabaqtay.
Bet awızların tók basqan,
Atı Qodarqul edi [1-439].

Bunnan tısqarı dástanlarda dáwler obrazı jıyı ushırasadı, olardıń kópshiligi unamsız qaharman kelbetinde súwretlenedi. «Muńlıq-Zarlıq» dástanında keltirilgen Aqsarıbas dáwdiń portreti tómendegishe turaqlı teńewler menen súwretlenedi. Mısalı:

Ayaqları maladay,
Qolları temir jabaday,
Bilekleri arıstay,
Murınları qarıstay,
Awızları bar jıraday,
Kózleri tas shıraday.

Joqarıda kórsetilgen misalda Aqsarıbas dáwdi kóz aldımızǵa onıń dene múshelerine teńelgen predmetlerdi keltirsek, onıń portreti kelip shıǵadı. Dástanlarda qaharman obrazların súwretlewde qollanılǵan turaqlı teńewler házirgi waqıtta awızeki sóylew tilinde, kórkem shıǵarmalarda keń qollanıladı. Bunday teńewler tilde turaqlı teńewlerdiń ózine tán leksika- semantikalıq bir toparın payda etedi. Olar tilde tayar halında qollanılıp tilimizdiń ózine tán kórkem ózgesheligin kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq til biliminde turaqlı teńewler júdá kóp, olardıń semantikası, strukturası, kórkemligi, emotsional-ekspressiv reńki, kelip shıǵıwı, jasalıw jolları hár qıylı. Olardı ilimiy jaqtan analizlep, sistemalastırıw – házirgi qaraqalpaq tilindegi aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaq folklorı. 14-26–tomlar. Tashkent «Mánaviyat» 2009.
2. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе фразеологии. Л., «Просвещение» 1978.
3. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения русского языка //синонимо-антонимический/ - М., Русские словари. Астрел 2001.
4. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. Алматы, 2007.

«SAYATXAN XAMRA» DÁSTANÍNÍŇ VERSIYALARÍNÍŇ ÚYRENILIW DÁREJESI

Maksetova F.A.

O`zR IA QB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

«Sayatxan Xamra» dástanınıń qaraqalpaq versiyasınıń eki variantı járiyalanǵan. Birinshi ret 1985-jılı qaraqalpaq folklorı kóptomlıǵınıń 14-tomında baqsı Minaj Mátsapaev variantı, ekinshisi 2011-jılı qaraqalpaq folklorı kóptomlıǵınıń

36-tomında Juman baqsı variantı jariq kórdi. Bul variantlardıń bir-birinen parqı shamalı, ulıwma syujetlik jelisleri birdey derlik. Biraq waqıyalardıń bayanlanıw izbeizliginde, epizodlardıń ornalasıw tártiplerinde bir qansha ózgerisler bar. Bunday jaǵdaylar dástanlardıń variantları ushın tábiyiy halat. Eń áhmiyetlisi ulıwma sıpatlıq baǵdardıń turaqlılıǵınıń saqlanıwınan ibarat boladı. Qala berse, hár eki varianttı atqarıwshı baqsılar bir mekteptiń wákilleri. Mináj Matsapaev Juman baqsınıń uqıplı hám talapshań shákirtleriniń biri. Al, Juman baqsı ataqlı Muwsa baqsınıń shákirti bolǵan [1, -291]. Bul variantlar dástannıń qaraqalpaq versiyasınıń tolıq hám kórkem variantları qatarınan orın aladı. Basqa xalıqlardıń usı atamadaǵı dástanları menen salıstırıp úyreniw jumısları usı variantlar tiykarında ámelge asırıladı. Biz dástannıń versiyaların óz-ara salıstırıw arqalı «Hárbir xalıqtıń eposınıń sońǵı waqıtlarda óz betinshe rawajlanǵanlıǵın» [3, -82] anıqlay alamız. Haqıyqatında da bul másele milletimizdiń dóretiwshi wákilleriniń qábiletlerin bahalawda, xalqımızdıń dógeregin qorshaǵan dúnyaǵa, kúndelikli jeke turmıslarına, ótmishine, kelesheğine, kózqarasların belgilewde oǵada áhmiyetli. Sebebi, bul xalıqlıq dóretpelerde bizden burın ótip ketken ata-babalarımızdıń jetiskenlikleri menen kemshilikleriniń bayanı jámlengen.

Usı kúnge shekem dástan boyınsha alıp barılǵan ilimiy izertlewler, boljawlar, baqlawlar, tastıyıqlawlar qatań dıqqat itibarǵa alınadı. Óytkeni, «Sayatxan Xamra» dástanınıń hár bir versiyasına, variantlarına berilgen baha jergilikli milliy xalıqtıń eń birinshi gezekte, atqarıwshı baqsılardıń imkaniyatları tiykarında beriledi. Hár bir izertlewshi dástandı milliy talaplarǵa muwapıqlastırıp úyreniwge háreket etedi. Sonı da atap ótiwimiz tiyis: «Sayatxan Xamra» dástanınıń versiyaları hám variantları tuwralı ayılǵan ilimiy pikirler oǵada az. Máselen, qaraqalpaq, alımlarınan N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, Q.Maǵsetovlar ózleriniń miynetlerinde dástan tuwralı onıń janrlıq ózgesheligi, kórkemligi, ideyası, atqarıwshı baqsılar tuwralı azlı-kem pikirler bildiriw menen sheklengen. Lirikalıq dástanlar haqqında Á.Alımovtıń monografiyasında dástanǵa («Sayatxan Xamra») bir bólimshe ajratılıp ulıwma baǵdarda úyrenilgen. J.Xoshniyazov penen YU.Baysaǵatovtıń ÓzR IAQQ Bóliminiń xabarshısında járiyalanǵan «Qaraqalpaq liro-epikalıq dástanlarınıń dóreliwi hám taralıw ózgeshelikleri» (2011-jıl, 3-san, 53-59-betler) degen maqalasında liro-epikalıq dástanlardıń xalqımız ortalıǵında saqlanıw, taralıw hám atqarılıw ózgeshelikleri sóz etilip, «Sayatxan Xamra» dástanı boyınsha qısqasha baqlawlar júrgiziledi. Kórinip turǵanıday dástannıń milliyligin anıqlawshı faktorlar bolǵan kompoziciya, obraz, til, sheberlikleri tuwralı arnawlı ilimiy máseleler eleǵe shekem úyrenilmey kiyatır. Álbette, biz alımlarımız tárepinen ayılǵan pikirlerdi usı mashqalalardı ámelge asırıw ushın puxta paydalanamız. Olar qosımsha ayılǵan jol-jónekey pikirler bolǵanı menen, biziń izertlew jumısımızdı tolıqtırıwǵa, keńeytiwge, tereńlestiriwge xızmet etedi.

«Sayatxan Xamra» dástanınıń milliy versiyaları tuwralı alımlardıń pikirleride dıqqat itibarımızdan shette qalmaydı. Ózbeklerdiń lirikalıq dástanları boyınsha X.G.Zarifov, T.M.Mirzaev, J.Qobulniyozov, M.Muradov hám t.b. túrkmenlerdiń usı baǵdardaǵı dóretpeleri tiykarında jumıs islegen hám qalıs pikirlerin bildirgen alımlardan B.A.Karriev, B.M.Kerbabaev, X.G.Kor-oglı, B.Mamedyazov

A.S.Mirbadaleva hám t.b. alımlar biz ushın zárúr bolǵan máseleler hám mashqalalar dógerinde jumıs alıp barǵan. Dástandı milliy kóz-qarastan izertlew barısında olardıń «Sayatxan Xamra» boyınsha bildirgen pikirleri biziń izertlewlerimizdiń sapalıǵın hám nátiyjeliligin arttırıwǵa járdem beredi. Bul másele dógerinde túrkmen alımlarınıń basqalardan góre kóbirek shuǵıllanǵanlıǵın atap ótiwimiz tiyis. Olar dástannıń payda bolǵan jerin, waqtın hám avtorın belgilewge háreket etken. Máselen «Sayat hám Xámra» dástanınıń waqıyaları XIV-XV ásirlerde payda bolıp, sol dáwirde Iran hám Kavkazdıń belgili bir bólegin iyelep turǵan Aq quynlı, Qara quynlı degen túrkmen dinastıyasınıń hákimshiligi menen baylanıslı bolǵan degen pikirdi B.A.Karriev hám B.M.Kerbabaev ilimiy ortalıqqa alıp shıǵadı [4, -9-11]. Dástan tuwralı arnawlı izertlew jumısın alıp barǵan S.Bayliev XVI-XVIII ásirlerde dóregen dep tastıyıqlaydı. Ayırım izertlewshiler dástannıń dóregen dáwirin XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń baslarında ómir súrgen shayır Shabendeniń dóretpesi dep esaplaydı. Bul pikirdi B.Mámedyazov biykarlaydı [2, -4-6]. Sońın ala ataqlı jazıwshı, ádebiyatshı B.Kerbabaevta óz pikirinen bas tartıp, «Sayatxan Xamra» dástanınıń avtorın Shabende dep belgilewge jaramlı dáliller joq degen sheshimge keledi. Bunday hár qıylı baǵdardaǵı pikirlerdiń payda bolıwına, bárinen de burın, dástannıń qızıqlılıǵı, tartımlılıǵı sebep bolǵanı dawsız. Álbette jurtsılıqqa keń tarqalǵan, kópshilik túrk tilles xalıqlardıń ruwxıy dúnyasınan orın alǵan qanday da bir dástannıń avtorın izlew, onıń payda bolǵan geografiyalıq ornın anıqlaw ushın izertlewshige jeterli maǵlımatlar kerek boladı. Dástan tekstlerinde bunday maǵlımatlar ushıraspaydı. Sonlıqtan izertlewshiler dástannıń payda bolǵan waqtın, ornın, avtorın belgilewde tek shamalawlar menen sheklenedi. Al, shamalaw anıq ilimiy nátiyje emes.

«Sayatxan Xamra» dástanınıń barlıq versiyalarında da waqıyalar bolıp ótetuǵın jerlerdiń atamaları derlik turaqlı saqlanǵan. Biziń oylawımızsha saz hám sóz ónerine ayırıqsha kewil qoyǵan xalıqlardıń ortalıǵında ǵana ashıqlıq dástanlardıń payda bolatuǵınlıǵın tán alıw oǵada áhmiyetli. Atap aytatuǵın bolsaq, Orta Aziyada qaraqalpaqlar, ózbekler, túrkmenler, uygırlar (shıǵıs Túrkistan), tájikler, Kavkaz artı xalıqları ortalıǵında ázerbayjanlar uzaq jıllar dawamında ózleriniń milliy qábiletlerine ılayıq saz ırǵaqlarınıń jelislerin islep shıqqan hám usı xalıqlar ortalıǵında sazandeler húrmetli adamlar esaplanǵan. Bunday jaǵdayda dástan qaharmanlarınıń sázende (ashug-baqısı) bolıwı hám olar haqqındaǵı waqıyalardıń turaqlı orınlar menen baylanıslı sóz etiliwi tábiyiy halat.

ÁDEBIYATLAR:

1. Максетов Қ.М. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: «Билим» баспасы, 1996.
2. Мамедязов Б. Туркменский народный дастан «Саядхан и Хемра» // АКД. – Ашхабад. 1960.
3. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
4. Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. Предословие А.С.Мирбадалева. – Москва, «Наука», 1971.

ҚУРБАНБАЙ ЖЫРАҰ: «ЖӘХАНША» ДӘСТАНЫ

Мамбетов Ж.Қ.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Ата-бабаларымыздың халықтың өтмиштеги социаллық-жәмийетлик турмысынан мысқаллап топлаған даналық ақыл-нәсият тәжірийбелериниң жемисли нәтийжеси болған *руўхый санасы* миллий фольклорымызда да қәлиплескен хәм жәмленген.

Мине усындай халық дүрданаларын әўладтан-әўладқа жеткерип келген жыраўлардың бири Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық жыршысы Қурбанбай Тәжибаевтың жеке-индивидуал репертуары, соның ишинде жыраўдың атқарған «Жәханша» дәстаны хәзирги күнде илимий изертлениўди талап ететуғын фольклорлық машқалалардың бири екенлиги сөзсиз.

«Жәханша» дәстанының жазып алыныўы, изертлениў тарийхы, дәстанды жырлаған жыраўдың дәретиўшилиқ өзгешеликлери ҳаққында бүгинги күнге шекем анық хәм кең көлемли илимий изертлеу жумыслары толық хәм хәр тәреплеме орынланбады. Бирақ, бул дәстан бойынша «Әмиўдәрья» журналының 1974-жыл №8 санында шолыў формасындағы дәслепки пикирди илимпазлардан Наўрыз Жапақов билдирди хәм ол өз мақаласында дәстанды хәр тәреплеме изертлеу объектине айландырыў уақтының жеткенлигин айтады.

«Жәханша» дәстаны 1956-жылы Мәтен Сейтниязов тәрәпинен Қурбанбай жыраўдан жазып алынды. Дәстанның қолжазбасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими фундаментал китапханасының қолжазбалар фондында (П-284, №88206) сақлаўлы тур. Дәстанның көлеми 8000 нан аслам қатардан ибарат болып, «Жәханша» дәстаны 1990-жылы биринши рет Қарақалпақ фольклорының XX томында басқа дәстанлар менен бирге баспадан шықты. Дәстан өз алдына китап ҳалында басылмады.

Дәстанның дәрелий дәўири, архитип орталығы бойынша илимпаз Н.Жапақов: «Дәстанда Уратөбедеги Жәханшаның ели менен татар (ноғай) елиниң бурында бир ел, бир мәкан екени ашықтан-ашық айтылады. Буннан дәстанның қарақалпақ халқының бай аўыз-еки көркем творчествосының бири екени бийкарланбайды. Себеби сол дәўирде хәзирги қарақалпақ халқы ноғайлылар аўқамында жасаған халықлардың бири екени мәлим. Усыған қарағанда, дәстанның дәслепки дәрәу дәўири XV әсир болыўы итимал. Өйткени, XV әсирдиң екинши ярымынан баслап ноғайлылар аўқамының ыдырай баслағанын, оны қайта тиклеу ушын усы аўқамның басшыларының хәр қыйлы жоллар менен күш салғанын тарийхый дәреклер көрсетеди» [1.111], деген илимий жуўмаққа келеди.

Ал Жәханшаның анық тарийхта жасап өткенлиги, яғный оның тарийхый шахс болғанлығы ҳаққында тийкар болғандай мағлыўмат жоқ. Бирақ, бул арқалы дәстан халықтың тек көркем дәрәтпеси ғана, ал онда тарийхыйлықтың (историзм) белгиси жоқ деген пикирде емеспиз. Дәстанның

бизің қолымызға хәзирги сақлаўлы халында жетип келиўинде де, белгили дәрежеде, тарийхтың изи барлығын бийкарлап болмайды. Себеби, хәр бир дөретпениң өзине жараса өз дөрелиў тарийхы болады. Фолклорымыздың ири жанры саналған хәр қандай дәстанға дыққат аўдарылса, ең дәслеп оның дөрелген хәм пайда болған дәўирин анықлаўға дыққат қаратамыз. Дәстандағы тарийхый жер-суў, орын атамаларына қарап тарийхый салыстырыў анализин өткергенимизде, дәстанның бас идеясына себеп болған факторларды избе-из шамалаў мүмкиншилиги пайда болады. Яғный дәстан өз дәўириниң объектив хәм субъектив проблемаларына қурылған болып, көпшилик жағдайларда, егер ол халықтың кеўлинде жатырған принциплерге тийкарланған болса, дәстан өзиниң мазмуны базасында заманының жәмийетлик машқалаларын хәм соның менен бирге, жетискенликлерин де алып жүриўи мүмкин. Дәстан жыраўшылықтың традициясына сәйкес устаз-шәкирт дәстүринде аўыздан-аўызға өтип, XX әсирдиң жетик жыршысы Қурбанбай жыраўдың репертуарына кирген. Дәстан жыраўдың индивидуаллық дөретиўшилигиниң жемиси сыпатында қарақалпақ бақсы-жыраўларының репертуарында гезлеспейди. Бул сөзимиз бенен «Жәханша» дәстаны Қурбанбай жыраўдың жеке өзиниң дөретпеси, деген кескин пикирде қалыўымызды аңлатпайды, ал елде тереңирек изертлеп-үйрениў кереклигин билдиреди.

Хәр қандай дөретиўши, соның ишинде, жыраўлар өзинен алдыңғы жыраў атқарыўшылардың репертуарынан үлги алып, өз дөретиўшилигин жетилистирип отырған. Бул арқалы өз дөретиўшилик шеберлигин асырып, өзи атқарған дәстанға өзіндеги жеке индивидуаллық сыпатларды өзи сезип, яки сезбей де синдирип жиберийи мүмкин. Себеби хәр бир инсан характериндеги дүнья таныў процессиниң бир болмағанындай, жыраўдың дүнья таныўына сай, дәстанның қурылысындағы айырым орынларын атқарыўшының характерине сәйкеслендирип, ал базы орынларды өзгертип жырлаўы мүмкин. Қурбанбай жыраўдың бул дәстаны басқа қарақалпақ жыраўларының репертуарында гезлеспейди. «Оның гейбир репертуарлары Қурбанбай жыраўдың тек өзине тән. Оның бир қатар репертуарлары, жырлаған дәстанларын қарақалпақ жыраўларының басқаларына репертуар болып кирген жағдайлар ушыраспайды» [4.104].

Дәстандағы бас идея: билим алыў хәм илим ийелеў арқалы жас әўладты кәсип-өнерли болыўға шақырады.

Әдалатсызлық, сатқынлық, дослыққа қыянет уқсаған иллетлердиң үстинен шығыўында өзіндеги илим хәм өнери менен қоса, оның қайтпас батыр палўанлығы, сондай-ақ үлгили инсаный пазыйлетлерге ийе екенлиги Жәханшаның хақыйқый инсаныйлық келбетин ашып береді. «Жәханша» дәстаннының соңында батырдың ер жүреклик палўанлығына өнер, билим, илим сырларын ийелеп, толысқан хақыйқый ел қорғаўшы, елин турақластырған халық батыры сыпатында сәўлелениўи, бул дәстанның тек өзи дөрелген дәўиринде ғана емес, ал бүгинги күнде де өзиниң тәрбиялық әхмийетине ийелигин, шығарма қунының мәңгилик екенлигин тастыйқлайды. Себеби халық дүрданалары болған дәстанлар халықты мәңги

ийгиликли ислерге хэм идеяларға баслап отыратуғын халық даналығының бай мазмунлы формасы есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жапақов Н. «Әмиўдәрья» журналы, 1974. №8.
2. Қарақалпақ фольклоры. XX Том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. – Б. 328.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 492.

М А З М У Н Ы

Хошаниязов Ж. Бердақтың дәстанларындағы қахарманлық мотивлер.....	3
Хошаниязов Ж. «Шырақ» эпосы хәм қарақалпақ халық фольклорында шопанлар образы.....	6
Бекбергенова З.У. Бердақ шығармаларының изертлениўи тарийхынан (1960-1980 жыллардағы илимий изертлеўлер мысалында).....	12
Бекбергенова З.У. Әжинияз шығармаларының изертлениўи тарийхынан (1960-1980 жыллардағы айырым илимий изертлеўлер мысалында).....	19
Альниязов А.И. Қарақалпақ тилинде қарсылас-шеклеў мәнили дизбекли қоспа гәплер.....	28
Альниязов А. Қарақалпақ тилинде қарсылас-тосықсыз мәнили дизбекли қоспа гәплер.....	32
Нажимов П.А. Сөз жасаўдың лексика-семантикалық усылы.....	36
Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинде сөз жасалыў мотивациясы.....	38
Мамедли Ш. Поэма «кырк кыз» в контексте каракалпакско-азербайджанских фольклорно-культурных связей.....	41
Палымбетов К.С. Қахарманлық дәстанларда шаңарақ хәм туўысқанлар арасындағы байланыстың сүўретлениўи.....	46
Палымбетов К.С. 1960-1970 жыллардағы қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша изертлеўлер.....	52
Бекбергенов Қ.А. Қарақалпақ тилиндеги жуп сөзлердиң лексика-семантикалық өзгешеликleri.....	57
Утемуратова Х. Қарақалпақ илимпазларының илимий мийнетлеринде 1960-2010-жыллардағы повестьлердиң үйренилиўи мәселеси.....	62
Утемуратова Х. Қ.Айымбетовтың халық даналығын жыйнаўдағы хәм тарқатыўдағы хызметleri.....	66
Мамбетова М.К. Қарақалпақ драматургиясының изертлениўи (1960-80 жыллар мысалында).....	72
Бегмуратова Г.А. Әдебий сын хәм қарақалпақ романы (Ш.Сейитовтың «Ығбал соқпақлары» романы туўралы).....	77
Нуратдинова Г. 1960-1980 жыллар аралығында шөлкемлестирилген фольклорлық экспедициялар хәм олардың қарақалпақ халық поэзиясын изертлеўдеги орны.....	80
Байниязова Т.Қ. Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде әдебий байланыслар мәселесиниң үйренилиўи ҳаққында.....	86
Бекимбетов А.М. Тарийхый шахслар ҳаққында халық әпсаналары.....	92
Бекимбетов А.М. Қарақалпақ әпсаналарында мотив типleri.....	99

Қалендерова А.М. Қаллы Айымбетов хәм қарақалпақ балалар аўызеки дөретпелери.....	108
Альниязова Г.А. Нақыл-мақаллардың туўра хәм аўыспалы мәнилери.....	112
Мамбетназарова Р. Из истории каракалпакской прозы 1950-1970-х годов в научных исследованиях М.К.Нурмухамедова.....	114
Мамбетназарова Р. Синтез публицистики в жанре путешествия (на примере «Американских впечатлений» Г.Есемуратовой).....	118
Өтениязов П.Ж. Қарақалпақ халық ертектери бойынша илимий изертлеўлер тарийхынан (1960-1980-жыллардағы илимий изертлеўлер мысалында).....	121
Сайымбетов Ш.О. И.Юсуповтың «Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасындағы халық поэзиясы үлгилериниң үйренилиўи (Қ.Мақсетовтың илимий мийнети мысалында).....	127
Утамбетова А. Бердақ дөретилеўшилигиндеги тарийхий дэстанлардың пайда болыў хәм кэлипlesiўинде тарийхий-фольклорлық жанрлардың тутқан орны.....	130
Тлеуниязова Г.Б. Ибрайым Юсупов лирикасында эпиграфтың көркемлик хызметтери.....	135
Бекбергенова А.У. Қарақалпақ фольклористикасында Ғэрип-Ашық дэстанының изертлениўи.....	137
Наўрызова А. Неке бойынша туўысқанлық атамалардың этикет сөзлер хызметинде келиўи.....	144
Наўрызова А. Sálemlesiw etiketiniń túrleri hám usilları.....	148
Даниярова З. Ж. Ат қойыў мәдениатында миллий-мәдений қатнасықлардың орны.....	152
Даниярова З. Ж. Қарақалпақ тил билиминдеги тил хәм мәденият мәселелери ҳаққында.....	155
Қаллибекова Г.П. Очерк жанрының стиллик өзгешелиги (Қарақалпақстан тараўлық газеталар мысалында).....	159
Нажимов А.Ш. Ғэрезсизлик жылларында қарақалпақ тилинде рус тили арқалы басқа европа тиллеринен өзлескен жәмийетлик-сиясий лексика.....	166
Камалова Д. Новеллада стильлик изленислер.....	170
Nzamatdinova D. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharmanlardı táriyiplewde qollanılatuǵın turaqlı teńewler.....	174
Мақсетова Ф.А. «Sayatxan Xamra» dástanınıń versiyalarınıń úyreniliw dárejesi.....	176
Мамбетов Ж.Қ. Қурбанбай жыраў:«Жәҳанша» дэстаны.....	179

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

илимий семинар

МАТЕРИАЛЛАРЫ

I КИТАП

РЕДКОЛОГИЯ

Альниязов А.И. (бас редактор)
Нажимов П.А. (жууаплы редактор)
Хошниязов Ж.
Бекбергенова З.У.
Бекимбетов А.М

Нөкис
«Илим»–2019

«Miraziz Nukus» ЖШЖ баспаханасында басылды.
Өзбекстан Республикасы баспа сөз хәм хабар агентлигиниң
2018-жыл 16-майдағы № 11–3059 лицензиясы.
Көлеми 11,5 баспа табақ. Қағаз көлеми 60x84 1/16
Буйыртпа №125-19. Тиражы 100 нуска

ISBN 978-9943-374-88-1

9 789943 374881

«Илим»